

Ferge Zsuzsa: Mi történik a szegénységgel?

Neményi Mária: ...igen, vannak cigányok

Radó Péter: Oktatási egyenlőtlenségek Magyarországon

esély 2007/4

18. évfolyam 4. szám

Kiadja a Hilscher Rezső Alapítvány.

Szerkesztőségi cím:

1094 Budapest, Angyal u. 1-3. 7/712.

Telefon: 216-1310

E-mail: esely@freemail.hu

A folyóirat megjelenését támogatta:

a Szabad Sajtó Alapítvány,

a József Attila Alapítvány,

a Nemzeti Kulturális Alap,

a Nemzeti Civil Alapprogram,

a Szociális és Munkaügyi Minisztérium,

a „Budapest Bank Budapestért” Alapítvány

Megjelenik kéthavonta.

Főszerkesztő:

NYILAS MIHÁLY

Olvasószerkesztő:

LÉVAI JÚLIA

Szerkesztőségi titkár:

ERDEI ENIKŐ

Szerkesztőbizottság:

Csoba Judit, Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Gyulavári Tamás, Havasi Éva, Juhász Gábor, Kozma Judit, Krémer Balázs, Lévai Katalin (alapító főszerkesztő), Mózer Péter, Simonyi Ágnes, Tomka Béla, Tóth István György, Georg Vobruba (NSZK)

Arculattervező-grafikus: Éles Andrea

Grafikai munkatárs: Gombos Gáspár

Szöveggondozó: Haraszi Judit

Tördelőszerkesztő: Nyíri András

Készült a Csiszár nyomdában

Felelős vezető: Csiszár Lajos

ISSN 0865-0810

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a Szerkesztőségnél – levélben, e-mailben és telefonon.

Szerzők

BARCSI TAMÁS:	filozófus, egyetemi oktató, PTE-ETK, PhD hallgató, PTE-BTK, Filozófia Tanszék, tamas48@citromail.hu
CSIBRA ISTVÁN	szerkesztő, kritikus, focsibra@freemail.hu
FERGE ZSUZSA	szociálpolitikus, az MTA tagja, ELTE TÁTK, professor emeritus, esely@freemail.hu
KECSKÉS ÉVA	szociális munkás, MTA Gyerekesély Programiroda, a Szécsényi Pilot Program krónikása, kecskes.eva@kefax.t-online.hu
MONICA KJØRSTAD	assistant professor/researcher, Faculty of Business, Public Administration and Social Work, Oslo University College, Social Work Programme, Oslo, Norway, monica.kjorstad@oks.hio.no
NEMÉNYI MÁRIA	szociológus, az MTA doktora, MTA Szociológiai Kutatóintézet, tudományos tanácsadó, h13249nem@ella.hu
JØRN NIELSEN	pszichológus, PhD, Danmarks Pædagogiske Universitet, lektor
RADÓ PÉTER	Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, vezető tanácsadó, prado@oki.hu

Az Esély weboldalát a Kurt Lewin Alapítvány gondozza: www.szochalo.esely.hu; www.3sz.hu; www.klubhalo.hu (Az Esélyben 1999-től megjelent cikkek a <http://www.szochalo.hu> címről, a Folyóiratok/Esély linkre kattintva tölthetők le.)

esély

2007/4

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Ferge Zsuzsa:** Mi történik a szegénységgel?
- 24 **Radó Péter:** Oktatási egyenlőtlenségek Magyarországon
- 37 **Neményi Mária:** ...igen, vannak cigányok

SZOCIÁLIS MUNKA

- 53 **Monica Kjørstad:** A szakmai etika és a hivatalnoki racionalitás között: a szociális munkások kihívásokkal teli etikai helyzete a workfare irányelvek végrehajtásánál
- 72 **Jørn Nielsen:** A szupervízió nehézségei a terápia és a szociális kontroll közötti „szürke zónában”

MAGYAR VALÓSÁG

- 84 **Kecskés Éva:** A rehabilitáció margójára

ESSZÉ

- 97 **Barcsi Tamás:** A hatékonyságtól a harmóniáig

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

- 127 **Csibra István:** Régi-új iskola és pedagógus
- 130 Abstracts
- 132 Contents

2007/4

2007/4

FERGE ZSUZSA

Mi történik a szegénységgel?

Csalóka „posztmodernitás”¹

A szegénység és társadalmi kirekesztődés egyre inkább aktuális társadalmi problémává válnak az EU-ban. Bizonyos mérési eredmények azonban azt sugallják, hogy a probléma talán nem annyira súlyos, mint azt az EU véli, illetve, hogy a szegénységet talán már nem kell fájdalmas, káros és hosszantartó élettapasztalatnak, a társadalmi kirekesztődést pedig felhalmozódó szociális hátrányok együttesének tekinteni.

A krónikus szegénységet mérő panelvizsgálatok eredményei valóban nem egyértelműek. Egyes esetekben viszonylag magas tartós szegénységi rátát jeleznek, más méréseknél ezek az arányok nagyon alacsonyak. Ugyanez a helyzet a halmozott deprivációnál. A depriváció egyik vagy másik összetevője gyakran megjelenik, több deprivációs tényező együttes előfordulása egyes méréseknél ritka. Az illékony vagy inkonzisztens jelenségek arra utalnak, hogy a „posztmodern” pluralizáció vagy „posztmodern inkoherencia”, és az individualizálódott életformák elérték Magyarországot is. Ezzel – a posztmodernitás elmélete szerint – érvényességüket veszítik a „nagy társadalmi narratívák”, az eddig ismert, alapvető társadalmi meghatározottságok.

A tanulmány két megközelítésben vizsgálja a posztmodernitásról szóló hipotézisek magyarországi érvényességét. Egyfelől bemutat néhány olyan jelenséget, amelyek valóban borzolják a felszínt, illékonyságot és inkonzisztenciákat hoznak létre, a nélkül, hogy ezek a társadalom egész szerkezetét és mélyen zajló folyamatait áthatnák. Másrészt bemutat néhány olyan folyamatot, amelyeket társadalmi egyenlőtlenségek továbbra is súlyosan és egyértelműen meghatároznak, és amelyek menetrendszerűen újratermelik a társadalmilag rossz, esélytelen helyzeteket.

A mozgékony és gazdagodó világ sok új lehetőséget kínál. Ilyenek például a rakéta-pályát leíró vállalkozások, a szerencsejátékok, a könnyű

¹ A cikk első változata 2002-ben, a CEU szemináriumára készült. (Angol megjelenés: What is happening to poverty? Uncertainties of poverty measures – challenges of “postmodernity”. In: F. Farrell, M. Moser, A. Smeeke, editors. (2005) *The EU We Want Views from those fighting poverty and social exclusion on the future development of the EU*. Brussels, EAPN.) A magyar változatot, amelyhez Taller Ágnes fordítását felhasználtam, jelentősen átdolgoztam, de a korábban közölt adatok egy részét változatlanul hagytam. Ezekben az esetekben újabb adatok szerint (ha vannak) sem változtak a tendenciák.

hitelek szaporodása, az atipikus munkák, a fekete foglalkoztatás, a használt javak terjedése. Minthogy e lehetőségek között sok a törékeny vagy jövőtlen, a szegénység újratermelődésének hosszú távú folyamatait kevésbé befolyásolják.

A kérdés: változik-e a szegénység természete

2002 elején a Közép-Európai Egyetem a következő, figyelemfelkeltő címmel rendezett szakszemináriumot: *A szegénység dinamikája: mindenki omnibusza, vagy a kirekesztettek szekere?*² A szemináriumot ismertető szöveg két, ellentétes megközelítésmódot vázolt fel a szegénység dinamikájával kapcsolatban: „A szegénység mögötti dinamikus folyamatokat a gazdaságilag meghatározott, öröklött osztályegyenlőtlenségek feltételei mellett hagyományosan a társadalmi újratermelés működésével hozták összefüggésbe. Ezek az elméleti megközelítések a szegénységet a „kétharmados társadalom”, „a létalatti osztály” (underclass) vagy a „társadalmi kirekesztődés” szempontjából ragadják meg, az éles társadalmi-gazdasági megosztottság és a tartós depriváció jelenségét hangsúlyozzák... Ezzel ellentétben, a „kockázati társadalom”, vagy az „életút kutatások” elméletei a társadalmi pozíciók, illetve az egyéni és csoport helyzetek átmenetiségére és változékonyságára fókuszálnak...”

Egyre több bizonyíték szól amellett is, hogy az egyének vagy a háztartások időben gyakran meglepően intenzíven ingáznak a szegény és nem szegény státus között... Ez arra utal, hogy léteznek olyan hatékony módszerek, amelyek képesek az egyént a szegénységből kiemelni, csökkentve ez által a leszakadás veszélyét. A longitudinális vizsgálatokon alapuló empirikus eredmények és elméleti következtetések – akarva-akaratlanul – kihívás elé állítják a szegénységkutatás klasszikus iskoláját, amely inkább azt vallja, hogy a szegénység újratermeli önmagát.”

A jelen cikk a klasszikus iskolának dobott kesztyűt veszi fel. Nincs kidolgozott válasza a fenti kérdésekre. Inkább kételyeket fogalmaz meg az alkalmazott módszerekkel és értelmezésekkel kapcsolatban, és ezzel – remélhetőleg – új közelítések keresésére ösztönöz.

Illékony-e a szegénység?

A jövedelmi csoportok közötti intenzív mozgás biztosan létező jelenség. (Fouarge and Layte, 2003, Jenkins and Rigg, 2001, EPAG Working Papers in general, Spéder 2000). A mozgás mérése azonban bizonytalan. Az első magyar kísérletek a tartós szegénység mérésére alacsony – olykor meglepően alacsony – rátákat eredményeztek. Pontosabban, az egyetlen, rendszerváltás utáni, 1992 és 1997 közötti panelvizsgálat mért viszonylag alacsony tartós szegénységi rátákat. Azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek hét év alatt legalább egyszer szegények voltak (tagjai az

² http://www.ceu.hu/cps/eve/eve_pov_ertydynamics.htm; a programot lásd: <http://www.ceu.hu/polsci/Workshop/program2.htm>

átlagjövedelem kevesebb mint 50 százalékából éltek), közel 30 százalék volt. Minél több évet vettek figyelembe, annál kisebb lett a ráta. Azok aránya, akik mind a hat évben, azaz „tartósan” szegények voltak, 2 százalékra zsugorodott (1. táblázat). A szegénység definíciója is számít. Ha a jövedelmi szegénység határát kicsit magasabban vonjuk meg, a tartós szegénységi mutatók magasabbak lesznek. Spéder (2000) 1992 és 1994 közötti longitudinális adatokra alapozva különböző küszöbök szerint számolt tartós szegénységi adatokat. A „tartósan szegények” (három éven belül háromszor szegények) aránya 3,1 százalék volt az átlagjövedelem 50 százaléka, és 7,1 százalék az átlagjövedelem 60 százaléka alatt. Egy szegény (és abban az időben elszegényedő) országban még ezek a ráták is elég alacsonyak.

1. táblázat A jövedelmi szegénység tartama szerinti eloszlás Magyarországon 1992–1997 között a Tárki panel adatai alapján:

A népesség százalékos megoszlása a szegénység tartama szerint, hat éves időszakban, 1992–1997 között. (Szegénység-határ = az átlagjövedelem 50 százaléka)

Hányszor szegény	Népességen belüli arány, %	
	Spéder Zsolt számítása szerint	A Világbank számításai szerint
Egyszer sem	73,6	72,1
Egyszer	10,7	11,0
Kétszer	7,0	6,0
Háromszor	2,6	3,5
Négyyszer	1,7	2,8
Ötször	2,1	2,6
Hatször	2,3	2,0
Összesen	100,0	100,0
Elemszám	4497	

Forrás: Spéder 2002: 72

A Központi Statisztikai Hivatal háztartási költségvetési adatai hasonló mintázatot mutattak abban a néhány évben, amikor a felvételt panelként is lehetett használni. A 2. táblázat a kilencvenes évek két, egyenként 3 éves időszakára vonatkozóan mutatja a tartós szegénységgel kapcsolatos eredményeket. A szegények aránya mindkét esetben, bármely évet tekintve 10 százalék körül, vagy afelett volt, a „krónikusan” szegények aránya (mindhárom évben szegény) pedig 3 százalék alatt (2. táblázat).

TANULMÁNYOK

2. táblázat A jövedelmi szegénység tartama szerinti eloszlás Magyarországon két időszakban a Központi Statisztikai Hivatal HKF adatai alapján: A háztartások százalékos megoszlása a szegénység tartama szerint, két három éves időszakban. (Szegénységhatár = az átlagjövedelem 50 százaléka)

	1993–1994–1995	1996–1997–1998
Egy évben szegény	10,0	7,9
Két évben szegény	3,4	3,9
Mindhárom évben szegény	2,6	2,9

Forrás: Havasi 2002, Központi Statisztikai Hivatal Háztartási költségvetési felvételeiből készült rotációs panel-állomány adatai

Ezek az adatok látszólag alátámasztják a szegénységbe beszorulás csökkenő esélyét. A kérdés az, hogy mennyire hiteles a kép. Tényleg eltűnően van-e a tartós szegénység? Vagy az eredményt a választott módszer befolyásolja?

A Tárki és a KSH adatok nem hasonlíthatók össze közvetlenül. Hat év alatt négyszer nagyobb annak az esélye, hogy valaki három évig folyamatosan szegény legyen, mint három év alatt (azaz a KSH adatot alapul véve, a Tárki eredmények ezzel akkor lennének összhangban, ha a „3 évig folyamatosan szegények aránya” 11–12 százalék lenne). A három évig folyamatosan szegények aránya a Tárki táblázatból nem számítható ki, csak annyi állítható, hogy biztosan alacsonyabb, mint ami a KSH alapján valószínűsíthető lenne. A Tárki szerint a hat év alatt mintegy 10 százalék azok aránya, akik 3 vagy több éven át voltak szegények, de nem szükségképpen folyamatosan. Ugyanakkor a „mindig szegények” aránya mindkét mintában 2–3 százalék, akár 3, akár 6 egymást követő évről van szó. Ez az arány egyes mindennapi tapasztalatok, más forrásokból származó információk tükrében viszonylag alacsonynak tűnik.

A panelmintákkal mindig adódnak problémák, különösen a legszegényebbek és a leggazdagabbak esetében, például a nagyarányú válaszelmaradás miatt. Egy mély átalakulásban részt vevő és felbolydult társadalomban a szokásosnál is bonyolultabb a helyzet. Nehéz, ha nem lehetetlen követni a hajléktalanok növekvő számát, a munkakeresés vagy díjhátralék miatt instabil, mozgásban lévő háztartásokat, vagy éppen a jó, sőt luxus-lakásba költözőket. A minta „halandósága” és az eredeti válaszhiányok együtt a szokásosnál több mérlegelést igényelnének. Az említett társadalmi-technikai-módszertani problémák mindkét idézett mintánál felmerülhettek, a KSH esetében (ahol nehezebb a minta követése) talán még inkább, mint a „kisiparibb” módszerekkel dolgozó Tárkinál. Mindamelllett biztosan nem magyarázzák meg kielégítően sem a minták közötti eltéréseket, sem a más tapasztalatokkal való összhang hiányát.

A tartós szegénységre vonatkozó adatok más országokban sem elmentmondás mentesek. Egy, az angliai társadalmi kirekesztést elemző nagyjelentőségű tanulmány szerint az Egyesült KirályságbanUK- „1983 és 1990 között a szegénységben élő háztartások aránya 14 százalékról 21 százalékra nőtt. Ugyanez az arány 1999-ben még magasabb: több mint 24 százalék volt. A krónikus, tartós szegénységben élő háztartások aránya azon-

ban 4 százalékról 2,5 százalékra csökkent.”³ Más nyugat-európai panel-vizsgálatok eltérő eredményeket mutatnak – igaz, a definíciók is változók, gyakran nehezen összehasonlíthatók. Az EU 15 tagállamára vonatkozó szociális helyzetjelentés (2002) szerint „1998-ban az EU állampolgárainak kb. 18 százalékát, vagyis 68 millió embert érintett a szegénységi kockázat, azaz ekvivalens jövedelmük az adott országos medián jövedelem 60 százaléka alatt volt. Ezeknek az embereknek kb. a fele legalább három egymást követő éve volt ebben a helyzetben (EC 2002:11). A jelentés szerint az EU 15 tagállama körében a tartós szegénységi ráta összefügg az országok gazdagságával, de különösen az országon belüli egyenlőtlenségekkel és a szociális ellátások bőkezűségével – szűkmarkúságával. „A tartós jövedelmi szegénység-kockázati ráta Dániában kb. 3 százalék, Hollandiában 5 százalék, Görögországban 14 százalék, Portugáliában pedig 16 százalék”. Anglia az egyenlőtlen és nem nagyon bőkezű országok közé tartozott, a tartós szegénységi arány (1995 és 1998 között négy év alatt legalább három évben szegény) 10 százalék körül volt – azaz nagyobbak tűnik, mint az angol elemzésben (EC 2002: 93–94) (3. táblázat)

3. táblázat A jövedelmi szegénység tartama szerinti eloszlás néhány nyugat-európai országban. (Szegénységhatár = az átlagjövedelem 60 százaléka)

	Egyszer sem szegény	Szegény 1993-ban vagy 1994-ben	Mindkét évben szegény	Összesen
Németország	77,9	11,0	11,2	100,0
Dánia	85,7	9,5	4,8	100,0
Egyesült Királyság	71,3	16,3	12,4	100,0
Görögország	71,1	14,9	14,0	100,0

Forrás: Layte et al, 2000, a 6. táblázat részlete. Az adatok az Európai Közösség Ház-tartás Panel vizsgálatából származnak.

A közölt adatokból nehéz egyértelmű következtetést levonni. Néhány esetben valóban illékonyan tűnik a szegénység, más adatok tartós problémákat jeleznek. Az illékonyág lehet valódi, és lehet a – Baumann kifejezésével – „likvid modernitás” egy metszete (Baumann 2000). Ahogy a társadalmak gazdagodnak, a kockázatok szaporodnak, a kockázatvállalási hajlandóságok terjednek, a piaci verseny és individualizmus erősödik, s feltételezhető, hogy van esély a szegénységből való kitörésre. A kérdés az, hogy e kitöréssel teljesen megszabadul-e az ember a szegények „társadalmi sorsától”?

³ Idézet a Joseph Rowntree Alapítvány sajtóközleményéből. In: Gordon et al., 2003 <http://www.jrf.org.uk/pressroom/releases/110900.asp>

Halmazódnak-e a hátrányok, összefüggő tömb-e a depriváció?

A társadalmi kirekesztődés (exklúzió) fogalmára több okból volt szükség. Ennek kellett kifejeznie azt, hogy a szegénység komplex és dinamikus jelenség, halmazódnak hátrányok együttese, nem csak (tartós vagy időleges) pénzihiány. Lassan olyan átfogó fogalommá vált, amely magába sűríti a társadalmi összetartozást veszélyeztető tényezőket, a peremre kerülést, illetve kirekesztettséget okozó folyamatokat. Ellentettje, az inklúzió, a társadalmi összetartozást, kohéziót jelenti. (Magyarra, rendszerint tévesen, befogadásnak fordítják. Szalai 2002.)

Sokféle elméleti keretet dolgoztak ki a kirekesztődés értelmezésére. A fogalmat lehet úgy meghatározni, mint a „társadalmi élet fő területein való részvétel hiányát” (Burchardt 2000: 387). „Halmazott deprivációként” is lehet értelmezni, amikor a fizikai és társadalmi életesélyeket meghatározó, illetve a rossz esélyek következményeként adódó források vagy tőkék egyenként és együttesen is alacsony színvonalúak. Egy további felfogásban a kirekesztés-kirekesztődés a „jó minőségű” társadalom ellentettje. A társadalom minősége a társadalom megfelelő integráltságán múlik, amikor az integrációt a társadalmi alrendszerek megfelelő működése eredményezi. Különösen fontosnak tűnik az a megközelítés, amelynek középpontjában a sokarcú társadalmi széttöredezettség áll. Ekkor a kirekesztettek és a többiek közötti korlátokra, egyenlőtlenségekre, és kivált a többé-kevésbé áthidalhatatlan távolságokra – például a gettósodásra, szegregációs jelenségekre – kerül a hangsúly. A társadalmi inklúzió, összetartozás erősítése az EU egyik alapvető célja. 2000 óta jelentős energiákat fektetnek egy sokrétű és összehasonlítható indikátorrendszer kidolgozására. Ezen indikátorok segítségével követni lehetne az EU tagállamaiban zajló inklúziós és exklúziós folyamatokat (Atkinson et al. 2001, Atkinson et al., 2005). A kiemelten fontos indikátorokat (az első nagy konferencia helyszíne nyomán) laekeni indikátoroknak nevezik.

A kirekesztés fogalmát – a fenti elméleti kiindulásoknak többé-kevésbé megfelelően – többféleképpen próbálják meg operacionalizálni. A mérőszámok általában igyekeznek figyelembe venni a folyamatok összetettségét, ezért a kirekesztődés több tényezőjét, illetve jellemzőjét kombinálják. T. Burchardt a fogyasztásban, termelésben, politikában, társadalmi kapcsolatokban való *részvételt* építette be a kirekesztődés fogalmába. A hátrányok, *forráshiányok* halmazódásának mérésekor a hatalmat, tulajdont, jövedelmet, információt, a társadalmilag releváns kapcsolati hálókat, és még a társadalmi presztízst mérő indikátorokat is be lehet építeni a modellbe. E modell megkülönböztetheti és kombinálhatja a feltételezett okokat és következményeket. Részhalmazok is érdekesek lehetnek. Havasi Éva például a „halmazott anyagi depriváció” mérőszámát dolgozta ki, amelybe a jövedelmi szint mellett a legerősebb létszükségletek kielégítésének szintjét, a lakásfelszereltséget, a lakáskörülményeket, és a szubjektív szegénységérzetet foglalta egy mutatóba (Havasi, 2005) Berghman (1999) a *társadalom jó minőségének*, illetve integráltságának mérésére a következő alrendszereket vonta be a rendszerbe: a demokratikus politikát és a jogrendszert, amelyek elősegítik az állampolgári (civil) integrációt;

a munkaerőpiacot, amely elősegíti a gazdasági integrációt; a jóléti rendszereket, amelyek az úgynevezett szociális integrációt segítő eszközök; a családi és közösségi rendszereket, amelyek a személyek közötti integrációt erősítik. A társadalmi távolságok mérésére a jövedelmek esetében jól kidolgozott mutatószámrendszerünk van (egyenlőtlenségi mutatók sora, szegénységi rés), ám a szegregáltság többi jelensége nehezen mérhető, és a számadatok keveset adnak vissza az emberek nyomorúságából. Az EU az egyéni szintű mérőszámok mellett kiemelt jelentőséget tulajdonít az ún. strukturális indikátoroknak, amelyek a legfontosabbnak tartott társadalmi egyenlőtlenségek kifejeződésai. [Pillanatnyilag a társadalmi kohézió legfontosabbnak tekintett indikátorai a jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke (kvintilis-eloszlás); szegénységi kockázat a szociális transferek előtt és után; tartós (jövedelmi) szegénységi kockázat; regionális kohézió (munkánélküli ráták szóródása alapján); korai iskolai lemorzsolódás; tartós munkanélküliség aránya; munka nélküli háztartásokban élő 0-17 éves gyerekek, 18-59 éves felnőttek. Állandó vita tárgya a rendszer bővítése az egészségi állapot és a lakáshelyzet indikátoraival.] (Atkinson et al 2005, 2.4. tábla). Egyébként bármelyik modellt alkalmazzuk is, mindig beleütközünk abba a nehézségbe, hogy az egyes összetevőket csak korlátozott számú indikátorral tudjuk jellemezni, ezzel pedig szükségszerűen leegyszerűsítjük a valóságot. Az indikátorok szaporítása viszont olykor a lényegét homályosítja el.

Számos elemzés készült a kirekesztés mértékéről. Valamennyi általam ismert vizsgálódás egy vonatkozásban hasonlít: az egyes összetevők egyenkénti előfordulása lehet gyakori, de halmozódásuk viszonylag ritka. A társadalmi kirekesztődéshez vezető szociális hátrányok (rossz munkaerő-piaci pozíció, a társadalmi szempontból fontos források alacsony szintje, beleértve az alacsony jövedelmet, a kevés vagyont, a hiányos fogyasztást, a rossz lakhatási körülményeket, a veszélyes vagy leromlott lakókörnyéket, a megfelelő szociális szolgáltatások hiányát, a gyenge szociális hálót, és ehhez hasonlókat) külön-külön a társadalom 10, 20, 30, vagy ennél nagyobb százalékát sújtják, attól függően, hogy hol húzzuk meg a határvonalat. A sokféle hátrány együttese azonban csak egy – gyanúsán változó arányú, 0 és 10–12 százalék közötti arányú – kisebbségnél fordul elő. Az arány a figyelembe vett hátrányok számának növekedésével párhuzamosan rohamosan csökken. Ez gyakorlatilag független attól, hogy a kirekesztődésnek mely típusait és hány dimenzióját vesszük figyelembe. A jelenséget néhány brit és magyar példával szemléltetem.

Tonia Burchardt a Brit Háztartási Panelvizsgálat első hullámánál alkalmazta a részvételen alapuló deprivációs modellt. Az indikátorok elvben a fogyasztásban, a termelésben és a politikai életben való részvételt, illetve a személyes kapcsolatokat voltak hivatva jellemezni. (Mint minden esetben, a dimenziók operacionalizálása vitatható. A fogyasztást például „elfogadható” életszínvonalaként” értelmezték, indikátornak pedig egyszerűen a jövedelmi szintet használták. Azaz a „fogyasztásból való kirekesztődés” tartalma nem egyéb, mint meghatározott küszöb alatti jövedelem. A termelésben való részvételt úgy értelmezték, hogy végez-e valaki fizetett munkát, vagy gondoz-e valakit, stb.). A vizsgált minta 62 százalékánál nem találtak kirekesztésre utaló jelzést, azaz részvétel-hi-

TANULMÁNYOK

ányt. A kirekesztődés egyes dimenziójánál a részvétel hiányának mértéke 10 és 18 százalék között volt. Ezek az arányok azonban rohamosan csökkentek, ahogyan a dimenziókat összekapcsolták. Két részvétel-hiányt már csak 8 százaléknál találtak, a négy dimenzió együttese szinte soha nem fordult elő. (4. és 5. táblázat). (Ez szerintem a kapcsolatokban való részvétel könnyen „teljesíthető” indikátorával függ össze.)

4. táblázat *A társadalmilag fontos tevékenységekben való részvétel hiányának aránya az Egyesült Királyság háztartásaiban, 1991*

Dimenzió	A „kirekesztődési” küszöb alattiak aránya (%)
Fogyasztás	17,7
Termelés	10,3
Politikai részvétel	13,2
Társadalmi kapcsolatok	12,3
Elemszám	9912

Forrás: Burchardt 2000: 392

5. táblázat *A részvétel hiányának halmozódása az Egyesült Királyság háztartásaiban, 1991*

A dimenziók száma	A minta százaléka
0	61,6
1	28,6
2	7,7
3	1,8
4	0,3
0–4 (összes)	100,0

Forrás: Burchardt 2000: 394

Magyarországon az össznépeségről a KSH és a Tárki sokféle módon végzett már a kirekesztés egyes aspektusaira vonatkozó méréseket. A legjobban kidolgozott elemzés az anyagi deprivációról készült (Havasi 2002, 2005). Az anyagi depriváció az aktuális anyagi helyzet mérése mellett a tartós jövedelemhiányból adódó nélkülözéseket is számbaveszi. Négy dimenziója az alapvető javak (fogyasztási) hiánya, a másodlagos (tartós) javak hiánya, a lakásszegénység és a szubjektív szegénység. A Tárki 2005-ös Háztartás Monitor felvételből származó adatok szerint a lakosság 23 százaléka a legelemibb létszükségleteinek kielégítésében is korlátozott, 28 százaléka tartós javakkal felszereltségét tekintve deprivált, 19 százaléka a lakáskörülményei alapján és 46 százaléka a szegénység-érzete miatt. Összességében a népesség 63 százalékánál fordul elő az anyagi depriváció valamelyik típusa. A halmozódás ebben az esetben is viszonylag ritka, a három típus együttesen 9, mind a négy egyidejűleg a népesség 6 százalékánál fordul elő. A 6 százalék persze 600 ezer embert jelent, vagyis az anyagi kirekesztés így is tömeges. Az anyagi deprivált-

ság szorosan összefügg a jövedelmi szegénységgel – a halmozott depriváció a legszegényebb csoportban minden negyedik ember, 27 százalék sorsa. (Havasi 2005, 73. oldal) (6. táblázat) (Megjegyzendő, hogy Havasi a KSH 2000. évi költségvetési felvételéből egy eléggé hasonló szerkezetű halmozott szegénységi mutatót számolt, amelyben ötödik dimenzióként a jövedelmi szegénységet tekintette. A halmozódások aránya ebben az esetben kisebb volt, 4 százaléknál fordult elő egyidejűleg 4 vagy 5 tényező.)

6. táblázat A lakosság megoszlása a depriváció-típusok száma és a jövedelmi szegénység szerint, eltérő jövedelmi szegénységi küszöbök mellett, %

	Jövedelmi szegény medián		Országos átlag	
	50%-a alatti jövedelmekkel	70%-a		
Nincs depriváció	3	9	12	37
Egyfajta depriváció fordul elő	19	23	27	30
Kétfajta depriváció fordul elő	21	22	24	18
Háromfajta depriváció fordul elő	30	24	20	9
Négyfajta depriváció fordul elő	27	22	17	6
Együtt	100	100	100	100
Deprivációs index	2,58	2,29	2,5	1,16

Forrás: Havasi 2006. 73.o.

Ugyancsak az össznépeességre vonatkozóan végzett újabban becsléseket Ladányi János (Ladányi 2007). Az ő kutatásai szerint Magyarország népességének körülbelül 7 százaléka tekinthető kirekesztettnek. A kirekesztettek között a romák jelentősen felülreprezentáltak.

A fenti kutatások a teljes lakosságra vonatkoztak. A problémát megpróbáltunk közelebbről vizsgálni, csak a jövedelmi szegénységben élőkre összpontosítva. 2001-ben és 2006-ban az ELTE Szegénységkutató Központja a (nem idős) lakosság legszegényebb 30 százaléka körében végzett kérdőíves adatfelvételt.⁴ Az adatok alkalmasak különböző „társadalmi kirekesztődési” modellek felépítésére. Több modellben gondolkodtunk. Egyes modellek olyan tényezőket tartalmaztak, amelyek főként a szegénység „okainak” tekinthetők (mint pl. az alacsony iskolai végzettség, munkanélküliség, stb.), másokat a feltételezett „hatások” alapján alkotunk meg, néhány pedig mindkét fajta jellemzőt tartalmazta. Ismét mások

⁴ Kutatócsoportunk 2001-ben két vizsgálatot végzett a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal megbízásából. Mindkettő 1000 háztartást fedett le, a kérdezettek pedig mindkét esetben 18 és 60 év közöttiek voltak. Az egyik vizsgálat az alapvető biztonságra és a munkabiztonságra vonatkozott, és az „InFocus – program a társadalmi-gazdasági biztonságért” keretében folyt. Hivatkozása a szövegben ILO-PSS. (Dögei and al. 2002). A második vizsgálat a társadalombiztosítási rendszerre, a szegénységre és a kirekesztésre irányult. A mintavétel csak a lakosság legszegényebb harmadára, a 20 000 Ft alatti egy főre jutó havi jövedelemmel rendelkező háztartásokra terjedt ki. A vizsgálat a Közép-és Kelet-Európai ILO Iroda projektjének része volt. Hivatkozása a szövegben ILO-POV (Ferge et al, 2002). 2006-ban ezt a vizsgálatot megismételtük.

TANULMÁNYOK

a különböző erőforrásokat kombinálták, ezek objektívnek vagy szubjektívnek nevezett variánsaival. (Minthogy az adatok a családtagoknak feltejt kérdésekre adott válaszok, igazán „objektívnek” kevés adat tekinthető.) Sok lehetőség léte attól függ, hogy milyen kérdésre keresünk választ. Egyetlen „igazi” modell (legalábbis szerintünk) nincs.

7. táblázat A társadalmi kirekesztődés strukturális modellje a kirekesztődés négy fő tényezőjének együttes előfordulása alapján, 2001.

A teljes szegény mintán belüli százalékos arányok
(Tényezők: 1. nincs aktív kereső (aktív); 2. a háztartásfő alacsony iskolai végzettsége (isk); alacsony jövedelem – ekvivalens jövedelem a medián alatt (jöv); kilenc, a lakással kapcsolatos problémából legalább hármat említene (lakás))

Probléma-együttesek	Roma tag a háztartásban		Összesen
	Nincs	Van	
Nincs egy probléma sem	34	4	28
Egy probléma van, éspedig:			
Nincs aktív kereső a háztartásban, aktív (1)	4	1	3
Alacsony iskolai végzettségű háztartásfő, isk (2)	8	5	8
Jövedelem a medián alatt, jöv (3)	13	3	11
Legalább 3 lakhatási probléma, lakás (4)	4	2	4
<i>Egy probléma, együtt</i>	29	11	26
Két probléma van, éspedig:			
Aktív, okt (1,2)	3	3	3
Aktív, jöv (1,3)	9	3	7
Aktív, lakás (1,4)	1	0	1
Okt, jöv (2,3)	5	14	7
Okt, lakás (2,4)	2	6	3
Jöv, lakás (3,4)	3	1	2
<i>Két probléma, együtt</i>	23	27	23
Három és több probléma van, éspedig:			
Aktív, okt, jöv (1,2,3)	6	23	10
Aktív, okt, lakás (1,2,4)	0	2	1
Aktív, jöv, lakás (1,3,4)	3	3	3
Okt, jöv, lakás (2,3,4)	2	4	2
Mind a négy (1,2,3,4)	3	25	7
<i>Három vagy négy probléma, együtt</i>	14	57	23
Összesen/ (n) a szegény mintában	100 /(832)	100/ (213)	100 /(1045)

Forrás: ILO-POV, Ferge et al 2002

A 7. táblázat a kirekesztődést a társadalmi összetartozás szempontjából meghatározó fontos források hiányaként mutatja be, noha megfelelő adatok hiánya miatt nem tudja alkalmazni Berghman keretrendszerét. A modellben alapvető strukturális integrációs tényezők az iskolai végzettség és az aktivitási ráta, amelyek alacsony szintje a kirekesztés okának tekinthető erőforráshiány. A két további integrációt erősítő forrás a jövedelem és a lakáskörülmények megfelelő szintje lenne, amelyek inkább következményjellegűek. Az ok-okozat megkülönböztetéseknek, amelyek egy ennyire körkörös összefüggés rendszerben amúgy is nehezen értel-

mezhetők, ebben az modellben sincs különös jelentőségük. A táblázatban minden forráshiányt jelző tényező lehetséges kombinációit bemutatjuk, hogy a strukturális mintázatokat érzékeltessük. Az eredmények azt mutatják, hogy lehet „ok” „okozat” nélkül, és fordítva, bár talán az a gyakoribb minta, ha valamilyen „ok” együtt jár valamelyik „okozattal”. A táblázat külön közli az adatokat a roma és nem roma háztartásokra. (A csoportosítás alapja az, hogy a kérdezett és a kérdező szerint egyaránt volt roma tagja a háztartásnak.) A szegénység nem roma probléma: a szegény minta 80 százaléka nem roma. A súlyos, halmozott, mély szegénység sokkal nagyobb arányú a romák, mint a nem roma szegények körében – de, minthogy a többségi alapsokaság nagyobb, a legszegényebbek között is jelentős, 50 százalék feletti a többségiek aránya.

Inkább a kuriózum kedvéért mutatjuk be a 8. táblázatot. Ebben kombináljuk az eddigi, strukturális szempontból alapvetőnek ítélt négy tényezőt más felfogások szerint fontos elemekkel, nevezetesen három fogyasztási hiánnyal (nincs elég pénz hónap végén élelmiszerre, nincs elég pénz gyógyszerre, télen nem telik fűtésre), egy, az egészségre vonatkozó elemmel (a család legalább egy tagjának állandó orvosi felügyeletre van szüksége), és egy, a társadalmi kapcsolatok deficitjét jellemezni kívánó elemmel: nem telik a karácsony megünneplésére. A „teljes”, szinte mindent áthatóan komplex kirekesztődés még ebben az egészében rossz helyzetű mintában sem többségi jelenség, bár a teljes mintában 10 százalék fölött van. De vannak különösen sérülékeny csoportok, mint a sokgyerekesek, a szegény egyedülállók, és – ismét – a romák. Ezekben a csoportokban a depriváció sokkal mélyebb, összefüggőbb, és a halmozott depriváció is igen nagy mértékű.

8. táblázat A deprivációs jelenségek halmozódása a roma és nem roma szegény háztartásokban – ILO-POV 2001

A szegénységgel kapcsolatos problémák száma (9-ből)	A háztartásban nincs roma	A háztartásban van roma	Összes szegény háztartás
Nincs	17	1	14
Egy	23	4	19
Kettő vagy három	35	17	31
Négy vagy öt	19	38	23
Hat vagy több	6	40	13
Összesen	100	100	100
Elemszám	826	210	1036

Forrás: ILO-POV, Ferge et al, 2002

A következtetés megint habozó. A különböző sokaságokban eltérő időpontokban végzett adatgyűjtésekből sokan sokféle módon számítottak deprivációs mutatókat. Egyik értelmezési lehetőség szerint a depriváció „inkonzisztens”: a hátrányok halmozódása, együttes előfordulása, elkerülhetetlen ok-okozati kapcsolata viszonylag ritka. Az is állítható, hogy ahány adatfelvétel, annyi különböző eredmény – azaz egyik sem tekinthető „igaznak”. A mi értelmezésünkben az adatok (feltéve, hogy az in-

dikátorok megválasztása nem felületes) megdöbbentő következetességgel mutatják, hogy a népesség 6–8 százaléka, azaz 5–800 ezer ember, ezen belül aránylag sok gyerek tartós és mély szegénységben, a mai magyar társadalomban elfogadhatatlan körülmények között él. Az „elfogadhatatlan” azt jelenti, hogy lettek volna, vagy lennének eszközök a kirekesztés csökkentésére, ha erre lett volna ill. lenne elég erős politikai akarat.

Módszertani kitérő: egy vagy sok indikátor kell?

A szegénységgel és társadalmi kirekesztődéssel összefüggő – egyszeri és követéses – vizsgálatok szaporodnak. Az új technikák egyre inkább megkönnyítik az adatbázisok összekapcsolását. Az államigazgatás és a tudomány (ha más okokból is) egyre fontosabbnak tartják, hogy a folyamatok – főként, ha ezeket tudatosan is befolyásolják – rövid-és hosszabb távú hatásait nyomon kövessék. A szegények hangja erősödik, és a demokratikus politikai normák szerint is mind fontosabb, hogy a szegénység-kutatások figyelembe vegyék a közvéleményt, és különösen a szegények közvetlen tapasztalatait (Gordon és társai, 2000: 52). Az Európai Szegénységellenes Hálózat (EAPN), és ennek nyomán a Magyar Szegénységellenes Hálózat például rendszeresen konzultál a szegényekkel szükségleteikről, saját helyzetükről alkotott véleményükről. Mindezzel egyre bővül a szegénység megértéséhez szükségesnek tartott indikátorok köre. Az indikátorkészlet korlátlan bővülése újabb nehézségeket szül. Két megoldás kínálkozik. Az egyik az összetett indikátorok, halmozott hátrányokat bemutató modellek kidolgozása, amelyekről néhány példát bemutattunk. Ezek különböző típusú áru-és szolgáltatáscsomagokként-, vagy kosaraként definiálhatók.⁵ Az összetett indikátorok, mint ismeretes, Janus-arcúak: látszólag világos rendszert alkotnak, egyértelmű eredményt adnak, ugyanakkor sok mindent összemosnak. A másik megoldás – amelyet az Atkinson által vezetett munkacsoport is javasol – az indikátorok teljes körének bemutatása, néhány „vezető” indikátor meghatározásával. (A „revideált”, és még mindig nagyon kevés összetevőt érintő laekeni listában 21 indikátor szerepel, de mindegyik számos további bontásban.) Egy ilyen lista, éppen, mert sokféle inkoherencia adódhat, nehezzé teszi, hogy egyértelmű következtetésre jussunk a szegénység dinamikáját illetően.

A következtetésem megint habozó. A szegénység, és/vagy a kirekesztettség olyan fontos és sokarcú társadalmi problémák, hogy nehezen tűrik a doktriner megközelítést. A kellő körültekintéssel és tájékozottsággal összeállított komplex mutatók, például az anyagi depriváció, vagy a strukturális hátrányok összetett mutatója ráirányítják a figyelmet a mély szegénységre, vagy az egyenlőtlenségek halmozódására. A sokrétűség és a „posztmodern inkoherencia” együtt a részletes egyedi indikátorok ismeretét is szükségessé teszik. A szegénység dinamikájának megértéséhez nagyon hasznosnak tűnik az az (Angliában alkalmazott) közelítés, hogy a kirekesztés számtalan jellemzőjét, 40 vagy akár több indikátorát egy-

⁵ A szegénységben élők tapasztalatain alapuló szegénység-indikátorok európai projektje. Az Európai Bizottság által támogatott projekt. Ld: <http://www.eapn.org>

mást követő időpontokban méri. Két időpont között akkor tekintik a szegénységet csökkenőnek, ha az indikátorok többsége javuló tendenciát jelez, és akkor ítélik a javulást tartósnak, ha több egymást követő időpontot összekötve ez a trend tartós.

A bonyolult mérések szükségessége ellenére az egyszerűségnek is van haszna és értelme. Vannak ugyanis olyan körülmények, amelyek önmagukban súlyos helyzetre utalnak, és – minden más részlet ismerete nélkül is – szinte biztosan súlyos szegénységet vagy kirekesztettséget jelentenek. Ilyen körülmény (természetesen) a nagyon alacsony jövedelem. Ismerjük a mutató minden korlátját, esetlegességét, mérési hibáit – de az információ viszonylag megbízható, és teljesen közérthető. Ehhez hasonló, általános érvényű, az egyenlőtlenségrendszerbe egyszerűen beilleszthető szegénységmutató talán nincs is több. Magyarországon még esetleg használható a nyolc általánosnál nem magasabb iskolai végzettség, de a mutató érvényessége életkor-függő. Van emellett egy-két olyan életkörülmény, amely nehezen illeszthető be egy strukturális egyenlőtlenségrendszerbe, de ha ezek fennállnak, szinte biztosan jelzik a kirekesztettséget. Csak kettőt említenék közülük. Ha tartósan beteg, halmozottan fogyatékos, napi 24 órás gondozást igénylő gyerek van a családban, még a bőséges állami segítségnyújtás is csak bizonyos fokig tudja enyhíteni a nehézségeket. És mivel a pénzbeli és szolgáltatásbeli segítség Magyarországon általában nem elegendő, a család szinte szükségszerűen elszegényedik és kirekesztődik (Bass 2004). A másik példát a szegénynegyedek, cigánytelepek adják. A növekvő társadalmi és lakhatási egyenlőtlenségek folytán a gettók száma emelkedik. Többnyire spontán gettóba menekülésről–gettóba szorulásról van szó, amit a pénzhiány, a szomszédság gyűlölete idézhet elő. De az is előfordul, hogy a helyi politika az erősebb választói érdekeknek kedvezve adminisztratív szabályokkal, vagy épp csak anyagi ösztönzéssel segíti elő az „etnikai tisztulást” (például az eladósodott szegény vagy cigány családot nem kilakoltatják, hanem közpénzen olcsó lakást vesznek számukra egy isten háta mögötti településen). Ha valaki telepen, gettóban él, akkor is kirekesztett, ha „amúgy” minden rendben van. Azaz néha egy olyan indikátor többet mond, mint a számos elemből felépített komplex mutatók sora.

Ami nem illékony...

Az „illékony szegénység” és az „inkonzisztens depriváció” létét és mértékét lehet vitatni. Kevésbé vitatható néhány tartósan működő, a mélyben játszódó folyamat.

A szegénység klasszikus szociológiai megközelítése szerint a család, melybe az egyén beleszületik, mélyen befolyásolja a fizikai és társadalmi életesélyeket. Fizikai életesélyen a várható élettartamot és az egészségben eltöltött életevek számát értjük. A társadalmi életesély az egyén által elérhető társadalmi státusra utal, illetve arra, hogy mennyire autonóm az egyén akkor, amikor „szabadon” választ életutat (Ferge, 1982). Azt állítjuk, hogy a „folyékony modernitás” sajátosságai ellenére a fizikai és társadalmi életesélyek továbbra is társadalmilag meghatározottak, a szegénység, ezen belül

TANULMÁNYOK

a tartós szegénység esélye nem vált véletlenszerűvé. A származási családból hozott gazdasági, társadalmi és különösen a kulturális tőke továbbra is számít, éppúgy, mint a korai szocializáció, valamint azok az életutat formáló intézmények, amelyek a gyermekek és fiatal felnőttek számára (a család révén, vagy a politikai döntések nyomán) elérhetőek. Az állítást főleg Magyarországra vonatkozó adatokkal igazolom, de utalok más európai információkra is.

A társadalmi életesélyeket az iskolai pályafutás alapozza meg. Az iskolázottsági szint minden európai országban nő. A társadalmi életesélyeket közvetlenebbül meghatározó iskolai tanulmányi eredmények társadalmilag meghatározott egyenlőtlenségei azonban nem azonos módon változnak: a társadalmi erőfeszítésektől függően csökkenhetnek vagy nőhetnek. Az oktatás általános fejlődése mellett sok országra jellemzőek a tartós társadalmi egyenlőtlenségek (Shavit-Blossfeld 1993). Az elmúlt években a PISA-felmérés eredményei alapján hasonló következtetésekre jutottak a legfiatalabb korcsoportokat illetően (OECD 2005). A PISA adatok részletes elemzése például azt bizonyítja, hogy az iskolai eredményekben jelentkező egyenlőtlenségeket még mindig mélyen befolyásolja a családok társadalmi státusa, különösen azokban az országokban, ahol nagy, vagy növekvő volt az általános egyenlőtlenség, és ahol még mindig a merev, porosz utas oktatási hagyományok voltak az uralkodóak. 15 ország közül Csehországban, Németországban, Ausztriában és Magyarországon volt a legnagyobb a különbség az összesített eredmények és az alacsony társadalmi státusú szülők gyermekeinek eredményei között (Robert 2004). Magyarországon ezt a tendenciát roppantul felerősíti a magyar közoktatás szélsőséges szelektivitása. „Magyarország egyike a világ azon országainak, ahol iskola- és osztályszinten a leginkább elkülönülnek egymástól a könnyen tanítható, jó képességű, középosztálybeli gyerekek, illetve a tanulási nehézségekkel küszködő, nehezebben tanítható, szegény és iskolázatlan családokból származó gyerekek. Amint azt már több nemzetközi összehasonlító felmérés is megmutatta, ma a magyar a világ egyik legszegregáltabb iskolarendszere.” (Csapó et al. 2006)

A társadalmi életesélyek attól is függnek, hogy az egyén mennyire képes autonóm döntéseket hozni az életében. A tapasztalatok szerint ezeket a döntéseket – egyebek közt a tanulmányokkal kapcsolatosakat – még mindig a szociális körülmények határolják be. A beiskolázási arány rohamosan nő a középiskolai és a felsőoktatási szinten. A nehézségekkel indulók azonban vagy kiszelektálódnak, vagy nem megfelelő középiskolát választanak, ahonnan nem lehet előre lépni, vagy amellyel nehéz továbbtanulni, illetve a piacon elhelyezkedni.⁶

⁶ Országos oktatás-statisztikai adatok társadalmi származás szerinti bontásban gyakorlatilag nem léteznek Magyarországon. Emiatt szerepeltetünk aránylag kismintás adatfelvételtől származó eredményeket.

9. táblázat A középiskolás korú* gyerekek megoszlása a látogatott iskolatípus és a háztartásfő iskolai végzettsége szerint Magyarországon 2001-ben (%)

A látogatott iskolatípus (az oktatásban való részvétel esetén)	A háztartásfő iskolai végzettsége				Összesen (elemszám)
	Legfeljebb 8 általános	Szaktanács- képző, szakiskola	Közép- iskola	Felsőfok	
Gimnázium**	14	24	47	71	38 (87)
Szakközépiskola	32	48	42	17	39 (88)
Szakiskola ***	41	26	8	11	20 (45)
Egyéb (munkában áll, otthon van)	14	2	3	1	3 (10)
Összesen % (elemszám)	100 (29)	100 (89)	100 (76)	100 (35)	100 (229)

*A továbbra is általános iskolába járók nélkül

** Könnyű bejutás a felsőoktatásba

***A felsőoktatásba való bejutás nehéz

Forrás: ILO-PSS, Dögei et al. 2002

10. táblázat 25 éven felüli férfiak és nők várható élettartama és korlátozástól mentes várható élettartama iskolai végzettség szerint, 2001

Nem	Iskolai végzettség	Várható élettartam, év	Korlátozás- mentes várható élettartam, év	Csoportok élettartama közötti különbség, év		
				Várható ét	Korl. mentes várható ét	
Férfi	0-8 osztály (a)	37,1	23,0			
	9-14 osztály (b)	49,9	32,5	b-a	12,8	9,5
	15+ osztály (c)	51,6	38,9	c-b c-a	1,7 14,5	6,4 15,9
Nő	0-8 osztály (a)	50,3	25,7			
	9-14 osztály (b)	53,2	34,8	b-a	2,9	9,1
	15+ osztály (c)	55,4	39,0	c-b c-a	2,2 10,1	4,2 13,3

Forrás: Kovács 2003: 133.

A tartós szegénység hatása különösen a *fizikai életesélyek* terén szembeeső. A tetemes és növekvő adathalmazból csak egy összefüggést emelek ki, amely (egy viszonylag új feldolgozás nyomán) a várható élettartamok és az iskolai végzettség összefüggéseit mutatja be. A (korábban alacsony és romló trendet mutató) várható élettartamok a kilencvenes

évek közepe óta lassan emelkedni kezdtek. A társadalmi egyenlőtlenségek mentén azonban továbbra is jelentősek a különbségek, és – ami talán fontosabb – a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével együtt a halál-
lozasi szakadék is nő. (10.táblázat)

A 2001-es helyzet mögött nagyon kedvezőtlen folyamatok állnak. Az elmúlt 15 évben (a rendszerváltás óta) a magasabb iskolai végzettségű csoportok mortalitása csökkent, a legkevésbé képzetteké pedig **nőtt**. Ezáltal szélesedett a jobb- és rosszabb helyzetű társadalmi csoportok halandósága közti szakadék (Kovács 2003: 129). A magyar mortalitási minták nyilvánvalóan nem egyedülállóak. Az eredetileg Richard Wilkinson nevéhez fűződő, manapság egyre népszerűbb társadalmi-demográfiai kutatások tanúsága szerint az egészségi állapot, a halandóság és az egyenlőtlenségek szorosan összefüggnek egymással. Így azokban az országokban, amelyekben képtelenek korlátozni a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését, emelkedik a halállal szembeni egyenlőtlenség. Ez a szabályszerűség arra enged következtetni, hogy a romló tendenciák sem elkerülhetetlenek: a politikai akarat, erőfeszítés, a problémára fordított figyelem – és talán az egyenlőség elősegítésére szánt források bővítése – javuláshoz vezethetnek. A beavatkozás azonban nem ígér könnyű sikert. Mind a spontánul „lecsurgó” folyamatok, mind a tudatos politikai beavatkozás, de általában a legkönnyebben elérhető, változásra már készen álló egyének-csoportokat érintik. Így majdnem mindig a „felületi stratégia” működik, még nagyobb távolságot teremtve a többségi társadalomhoz tartozók és a leszakadók közt.

Lehetséges magyarázatok arra, hogy miért tarthat össze illékony szegénység, inkonzisztens depriváció, és újratermelő kirekesztés

Mélyreható magyarázatok helyett következzenek mindössze néhány megjegyzés, gondolatfoslány. A cél, hogy ezek megmutassák: a „változékonyságot” és az „inkonzisztenciát” igazoló, illetve az ezeknek ellentmondó, a szegénység újratermelő tartósságára utaló ellentmondásos információk nem is annyira ellentmondóak.

A mutatók csele

Ha a szegénységet csak a folyó jövedelmi mutatókkal mérjük, akkor a „tartós”, több éven át tartó szegénység manapság a legtöbb országban alacsony arányú. A kérdés az, hogy ebből vonhatók-e le következtetések a szegénység alakulásáról? A válaszunk inkább nemleges. A jövedelmek változékonysága, sőt, akár általános javulása szorosan együtt járhat a kirekesztést erősítő társadalmi folyamatokkal. A kettősséget jól mutatják egy (még kézirat) jelentés fő következtetései, amelyek a már említett két magyarországi szegénységvizsgálat összehasonlítására épülnek. „2001 és 2006 között volt némi gazdasági növekedés és kormányzati akarat. Így

a növekvő reáljövedelmek „lecsurogtak” a szegények túlnyomó részéhez (évi kb. 4 százalékos reáljövedelem növekedés). A növekedés szinte minden csoporthoz egyformán eljutott, így a sok gyermeket nevelőkhöz, vagy a legszegényebbekhez is... A kicsit növekvő reáljövedelemből sikerült enyhíteni néhány fogyasztási hiányt. Ez valamennyire könnyített a családok legsúlyosabb hiányain.” Noha a szegények jövedelmeinek szinten tartása az elmúlt öt évben sikeresnek mondható, a szegénységhez vezető strukturális folyamatok szinte érintetlenül működtek tovább. „A szegénységet okozó fő tényezőkben – iskolázás, foglalkoztatás, lakás – két ellentétes tendencia érvényesült az elmúlt másfél évtizedben, ezen belül a 2001 és 2006 közötti öt évben is. Érzékelhetően, gyakran látványosan javultak az iskolázás, a lakáshelyzet, sőt, egyes foglalkoztatási feltételek is. *A javulás azonban szinte minden esetben a viszonylag jobb helyzetűekre korlátozódott. A tanulatlan, kis falvakban lakó, szegény népességnél az utolsó 5 évben sem javult a lakáshelyzet, valamit tovább romlott a foglalkoztatási és iskolázási hátrány.*” (Bass et al, 2007). Más szavakkal: a tartós szegénységet nem lehet csak a folyó jövedelmekkel mérni. Az eredmények hitelességét javítják a kirekesztés komplex mutatói (anyagi depriváció, kirekesztés soktényezős modelljei). De elkerülhetetlen a fontos társadalmi folyamatoknak, és ezek strukturális, differenciált, egyenlőtlenségeket fokozó hatásának elemzése is.

Mindez nem jelenti azt, hogy a folyó jövedelmek alapján mért, illékony szegénység, vagy a fragmentált kirekesztés érdektelen lenne. Új, még nem eléggé megértett jelenségek, amelyekhez csak néhány értelmező kommentárt fűzök.

Új, bizonytalan pénzkeresési stratégiák

A szegényeknek mindig számos túlélési stratégiájuk volt (Sík és Redmond, 2000). A fizetett túlóra, vagy a kölcsönös segítségnyújtás keretében végzett plusz munka, a háztáji termelés, stb., széles körben elterjedt volt az államszocializmus idejében is, amikor pedig az emberek stabil munkahellyel rendelkeztek. A stratégiai lehetőségek tárháza 1990 után nagymértékben bővült. Az új lehetőségek szinte természetesen adódtak a szabadsággal és az új gazdasági berendezkedéssel, de a szegények gyakran kényszerből éltek ezekkel. Az új stratégiák hatnak a szegénység rövid távú trendjeire, sőt, olykor a deprivációs mutatók inkonzisztenciáira is. Legtöbbjüket a bizonytalanság, a változékonyság, a „hopp és kopp” dinamikája jellemzi.

Az új feltételek mellett a rohamosan növekvő munkanélküliség nyomán tipikus kényszerpályaként jelent meg a „kényszervállalkozás”. Hozhatott időleges hasznót, de gyakran vált veszteségessé, fenntarthatatlanná. A kis kényszervállalkozások kora 15 év után lassan leáldozik. Ugyancsak kényszermegoldások a szürke és fekete munkák, a terjedő mezőgazdasági napszám, amelyek rendszerint extraprofitot hoznak a munkáltatónak, jogfosztottságot és létbizonytalanságot a feketén dolgozóknak. Az „illegális” munkásoknak sem munkajogaik, sem szociális jogaik nincsenek, elbocsátásuk egyszerű, nem jár nekik táppénz, nem szereznek nyugdíjjogosultságot, korlátlanul kizsákmányolhatók. Ugyanakkor lehe-

tővé teszik, hogy a szegények, természetesen illegálisan, kombinálják a segélyt a feketemunka bérével, és ezzel valahogy biztosítsák minimális megélhetésüket. (A segély önmagában 30-40 százalékkal elmarad még a szűköös létminimumtól is.) A fekete munkák fehéritése – kivált, ha tisztas fizetéssel járna együtt – a szegények érdekét szolgálná. De még alacsony fizetés mellett is jogerősítő, s ezzel önbecsülés növelő lenne. A fehérités egyelőre (az egészségbiztosítási kényszerrel) inkább azoknál valószínű, akiknek semmilyen törvényes jövedelmük nincs. A viszonylag rendszeres fekete munkák mellett valószínűleg bővülnek azok az alkalmi pénzkereseti lehetőségek, amelyek a jobbmódúak növekvő szolgáltatás-igényeit elégítik ki. Ezek jelentős részét (kertek karbantartása, szemét-eltakarítás) a szegények végzik. A szegénységi küszöb átlépését (mérhetően vagy sem) lehetővé teszik a könnyen felvehető hitelek, amelyek egy része az uzsorakamatokkal (70 százalék, vagy ennél is magasabb kamat) utóbb a családok teljes ellehetetlenülését okozza. Új „versenyterepet” kínál a szegényeknek részben az állami (önkormányzati) segélykérés, részben a növekvő számú jótékonykodó egyén, vállalkozás, civil szervezet adományainak keresése. A lomok, hulladék, szemét kézi „reciklálása”, a kislejtezett holmik válogatása, értékesíthető részeik kiválogatása és eladása (vagyis a lomizás, amely szinte önálló szakma lett) törvényes pénzszerzési módok. A szeméthasznosítás technikája a szemétygyűjtés technikájához igazodik. A lomtalanítások idején az eredetileg véletlenszerű turkálások szervezetté váltak. Az újabb, szelektív szemétygyűjtés sajátos horgászszekőzt hozott létre, amelynek segítségével ki lehet kotorni a még eladható üvegeket a konténerből. A koldulás és bér-koldulás létezik, bár nagyon keveset tudunk a koldusokról. Pénzszerzési lehetőség az üzletszerű, gyakran kisstílű lopás vagy tolvajlás (autórádiókra, víkendházak kisebb-nagyobb értékeire specializálódott bandák, színésfemet „kiszerező”, veszélyes baleseteket is okozó egyének vagy csoportok). Számítalan szerencsejáték, fogadási lehetőség kínál reményt, hoz kisebb-nagyobb nyeresémet, vagy okoz súlyos veszteséget.

Mindezek a stratégiák felemás következményekkel járnak. Igaz, olykor akár jelentősen növelik a jövedelmet, és a szegények számára a kisebb, vagy átmeneti pluszjövedelmek is megkönnyebbülést jelentenek. Egyes stratégiák ugyanakkor súlyos veszteséget is okozhatnak. Az alapvető baj az, hogy a többnyire rendszertelen, gyakran a törvényesség határán mozgó, vagy azt átlépő jövedelemszerzés nem csökkenti a szorongásokat, nem enyhíti a létbizonytalanságot, nem segíti a hosszabb távú előregondolkodást, a jövőre való tervezést. Nem teszi lehetővé az életmód átalakítását, és biztosan nem jelenti a civilizációs normák elfogadását. (Sőt, inkább e normákat gyengíti-rombolja.) A legtöbb stratégiához új, rövid-és hosszú távú kockázatok tapadnak, a szociális- és munkajogi védelmet nélkülöző munkától a börtönbüntetés veszélyéig. A bizonytalanság és az új kockázatok, a törvényen kívülre helyezkedés önmagukban kirekesztő tényezők.

A jólét során keletkező selejt hasznosítása

Herbert Gans több mint 30 éve írta, hogy a szegények egyik funkciója, hogy „olyan javakat vásároljanak, amelyekre mások nem tartanak igényt, megnövelvén ez által az ilyen javak – száraz kenyér, gyümölcsök és zöldségek, melyeket máskülönben kidobtak volna, használt ruhák, elértéktelenedő autók és épületek – gazdasági hasznát.” (Gans 1971) Az árukínálat azóta bővült, az árukhoz való hozzáférés javult. A társadalom egy része még Európa legszegényebb országaiban is elég jómódúvá vált ahhoz, hogy a fogyasztói társadalom „vásárolj gyorsan, dobd el könnyen” törvényét kövesse. Az olcsó és selejtes szériák gyakran jutnak el a szegényekhez, sőt, kialakulóban van egy szinte szegregáló olcsó bolthálózat is. A szegények ma is használt vagy idejétmúlt dolgokat vásárolnak: az árvadászat és az árverseny sok új formája révén keresik a leárazásokat, vagy a kifutóban lévő árukat. A selejt hasznosításának másik módja az, hogy a szaporodó jótékonyági szervezetek vagy a családsegítők révén ingyen ruhát, háztartási gépet, berendezési tárgyakat, olykor élelmiszert szereznek. A harmadik módszer a szemét, hulladék reciklálása nem eladásra, hanem saját használatra. A mély nyomorban élők, a hajléktalanok a kukából szedik ki napi ételmüket. De ennél sokkal általánosabb a ruhák, berendezési tárgyak, nipppek stb. otthoni felhasználása.

A szegények életkeretei tehát látszólag, sőt, valóságosan is gazdagodnak. A használt cipő jobb, mint ha nincs cipő. A fürdőkád akkor is használható valamire, ha nincs a lakásban víz. (Lehet akár státusszimbólum is, és ez valamilyen elmozdulás ígérete.) A végeredmény mégis az, hogy az élet kereteit rosszul összeválogatott, mások által kidobott (megvetett) holmik, tárgyak és jelképek alkotják. A mobiltelefon és a kinti WC szokatlan, de semmi esetre sem ritka párosítás. Ezt a valóságot tükrözi az inkonzisztens depriváció.

Összefoglalásképpen: az illékony szegénység és a „halmozott depriváció” inkonzisztens jellege a modern valóság részei. A „posztmodern” pluralizáció vagy „posztmodern inkoherencia”, együtt az individualizálódott életformákkal, szemmel láthatólag elérték Magyarországot. Az új trendek legalább látszatra „lecsurogtak” a szegények egy részéhez is. Az új szabadságok sokféle szegénységből nyitottak meg kilábalási lehetőséget. Ezek néha segíthetnek hosszú távon is, többnyire azonban zsákutcás félmegoldások. A felszínt borzolják, a mélyben zajló kirekesztést újratermelő folyamatokat egyelőre érintetlenül hagyják. Ezért még a szegénység újratermeléséről szóló „nagy narratívák” sem tűnnek idejét múltnak. Ha a megfelelő szinteken nem tesznek komoly erőfeszítéseket az egyenlőtlenségek növekedésének megállítására, még inkább visszafordítására, nagy a valószínűsége a tartós szegénység újratermelődésének, a konfliktusokat növelő társadalmi szétszakadásnak.

Felhasznált irodalom

- Atkinson, Tony, Cantillon, Bea, Marlier, Eric and Nolan, Brian (2001): *Indicators for Social Inclusion in the European Union*. Bruxelles: European Commission. Report on indicators in the field of poverty and social inclusion.
http://europa.eu.int/comm/employment_social/soc-prot/soc-inc/indicator_en.htm
- Atkinson, Tony, Cantillon, Bea, Marlier, Eric and Nolan, Brian (2005): *Taking Forward the EU Social Inclusion Process*.
- Bass László (2004): ...övék a mennyeknek országa. *Élet és Irodalom*, 48. évf, no. 1.
- Bass László, Darvas Ágnes, Dögei Ilona, Ferge Zsuzsa, Tausz Katalin (2007): *A szegénység és kirekesztés változása, 2001-(2005) 2006*. NKFP_5_012_04, ELTE TÁTK kutatási jelentés. ELTE Szegénységkutató Központ (kézirat)
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Berghman Joseph (1999): Szociális védelem és szociális minőség Európában. *Esély* 1999, A szociális Európa (különszám), 30–48.
- Burchardt, Tania, (2000): Social exclusion: concepts and evidence. In: Gordon-Townsend, 385–406.
- Központi Statisztikai Hivatal (2002): *Családi költségvetés 2000, Adattár*.
- Central Statistical Office (under preparation in 2002): Poverty and Social Exclusion in Contemporary Hungary, Central Statistical Office.
- Csapó Benő, Fazekas Károly, Kertesi Gábor, Köllő János, Varga Júlia (2006): A foglalkoztatás növelése nem lehetséges a közoktatás átfogó megújítása nélkül. *ÉS* 2006. november 17., 46. szám
- Dögei, I, Ferge Z., Simonyi Á. (2002): Country Report for Hungary. Prepared in the framework of International Labour Office, Socio-Economic Security Programme, People's Security Surveys – PSS (manuscript)
- European Commission – Eurostat (2002): The Social Situation in the European Union. http://europa.eu.int/comm/employment_social/social_situation/docs/SSR2002_en.pdf
- Ferge Zs., (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Ferge Zs., Darvas Á., Tausz K., (2002): *Social Protection, Social Exclusion and Poverty in Hungary*. Report on the survey about Social Exclusion and Poverty in Hungary. International Labour Office, Central and Eastern European Team, Budapest
- Fouarge, Didier & Layte, Richard (2003): 'Duration of Poverty Spells in Europe', EPAG. *Working Paper* 2003–47. Colchester: University of Essex.
<http://www.iser.essex.ac.uk/epag/pubs/>
- Gans, Herbert J (1971): The Uses of Poverty: The Poor Pay All. *Social Policy* July/August 1971: pp. 20–24.
- Gordon, David and Peter Townsend, eds.(2000): *Breadline Britain. The measurement of poverty*. Bristol. The Policy Press.
- Gordon, David, L. Adelman, K. Ashworth, J. Bradshaw, R. Levitas, S. Middleton, C. Pantazis, D. Patsios, S. Payne, P. Townsend and J. Williams (2003): *Poverty and social exclusion in Britain*. York Publishing Services for the Joseph Rowntree Foundation, York.
- Havasi Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 2002. 4. sz. 51–71,
- Havasi Éva (2006): Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In.: Szivós P. – Tóth I. Gy. (2006): Feketén, fehéren. *Tárki Monitor* jelentések 2005. Tárki Budapest 2006. p. 59–82.
- Jenkins, Stephen P. and John A. Rigg (2001): The Dynamics of Poverty in Britain. Research Report No 157 Corporate Document Services. Crown Copyright 2001. (A

- report of research carried out by the Institute for Social and Economic Research (ISER), University of Essex, on behalf of Department for Work and Pensions.)
- Kovács Katalin (2003): Társadalmi rétegződés és mortalitás. In : Daróczi E. (2003) *Kettős szorításban*. Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. 125–140 o.
- Ladányi, János – Szelényi, Iván (2002): *The Making of an Underclass – Historical and Comparative Perspectives*. The University of Chicago Press.
- Ladányi J. (2007): Szélsőséges kirekesztés – szegregáció. Tartós kirekesztés Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. Előadás az MTA Társadalmi egyenlőtlenségek című konferenciáján. 2007. május 9.
- Layte, Richard, Bertrand Maître, Brian Nolan and Christopher T. Whelan (2000): Persistent and Consistent Poverty in the 1994 and 1995 Waves of the European Community Household Panel Study, EPAG Working Paper, www.iser.essex.ac.uk/epag/pubs/workpaps/pdf/2000-11.pdf
- OECD (2005): School factors related to Quality and Equity – PISA 2000. http://www.pisa.oecd.org/document/35/0,2340,en_
- Róbert Péter (2004): Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (2004): *Társadalmi report*. Budapest, Társi, 193–205.
- Shavit, Y. – H.P.Blossfeld (1993): *Persistent inequality. Changing educational attainment in thirteen countries*. Westview Press, Inc. Boulder.
- Sik, Endre and Gerry Redmond (2000): Coping strategies in Central European countries in Poverty in Transition Economies, eds. Sandra Hutton and Gerry Redmond, 2000, Routledge, London, pp. 266–287.
- Spéder Zsolt (2000): A szegénység dinamikája Magyarországon. (Tények, megközelítések és értelmezések. Budapest 2000, manuscript.
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 2002/4. 34–50

RADÓ PÉTER

Oktatási egyenlőtlenségek Magyarországon¹

Az írás vázlatos áttekintésére vállalkozik az oktatási egyenlőtlenségek keletkezéséről, azok dinamikájáról, az eddigi oktatáspolitikai erőfeszítések elemzéséből leszűrhető legfontosabb tapasztalatokról, és megkísérli azonosítani a sikerrel kecsegtető beavatkozási pontokat. A közoktatásban megfigyelhető egyenlőtlenségek egy bonyolult, pedagógiai, oktatásszervezési és rendszerszintű problémák együttthatása révén keletkező mechanizmus eredményei, melyek összegződő hatása egy nemzetközi összehasonlításban hatalmas szelekciós nyomás. A magyar oktatásirányítás nem működteti azokat az eszközöket, melyek csökkenthetnék ezt a hatást, az oktatáspolitikai erőfeszítések lényegében a szelekciós nyomás hatásainak enyhítésére korlátozódnak. Ennek következtében a szociális hátrányok és az etnikai háttér hatása a tanulási eredményekre nagyon nagy, míg a lakóhely, a korlátozott személyes képességek és a nem hatása csekélyebb. Az írás mellett érvel, hogy a hagyományos, az egyes tanulói csoportokra fókuszáló oktatáspolitikai gyakorlat helyett – azt kiegészítve – az alulteljesítő iskolák azonosítására és azok fejlesztésére, az elszámoltathatóság érvényesítésére kellene súlyt helyezni.

Az alábbiakkal kapcsolatban két dolgot szükséges előre bocsátanom. Mindenekelőtt: az oktatási egyenlőtlenségek keletkezése, az azokat megerősítő folyamatok az oktatási rendszeren belül, illetve az azok mérséklésére hivatott oktatáspolitikák hatásmechanizmusa egy rendkívül bonyolult problémavilágot alkotnak. Egy olyan rövid írás, amely e belső összefüggések vázlatos áttekintésére vállalkozik, szükségképpen vállalja

¹ Az írás a Magyar Tudományos Akadémián 2007. május 9-én elhangzott előadás kis mértékben kiegészített írott változata. Az előadás alapjául a szerző három szakértői tanulmánya szolgált: *Méltányosság az oktatásban: dimenziók, okok és oktatáspolitikai válaszok*. OECD analitikus országjelentés: Magyarország; „Tájékoztató a hátrányos helyzetű és roma gyermekek integrációját célzó kormányzati intézkedésekről” című anyag szakértői véleményezése; valamint *Az esélyteremtésről szóló OKM munkaterv kidolgozásához. Vitairat*.

a leegyszerűsítések és hiányosan dokumentált állítások kockázatát. A másik előzetes megjegyzésem a roma gyermekek oktatásával függ össze. Nem kétséges, hogy oktatási egyenlőtlenségekkel kapcsolatban először nekik kell eszünkbe jutniuk; az ő iskolai sikertelenségükhöz mérten minden más oktatási probléma eltörpül Magyarországon. Másfelől azonban a roma tanulók oktatási kudarcaival kapcsolatos tisztánlátást erősen korlátozza, hogy igen kevésbé vagyunk képesek szétválasztani a közoktatás strukturális alapproblémáit, és azokat a problémákat, melyek kizárólag a tanulói csoport tagjait sújtják. Ennek megfelelően az a látszat keletkezhet, mintha a roma gyermekek oktatása nem kapna megfelelő figyelmet az írásban. Implicit módon azonban minden az alábbiakban felvetett kérdés erősen összefügg a roma gyermekek oktatásával.

A továbbiakban tehát négy kérdést szeretnék röviden áttekinteni:

1. Az egyenlőtlenségek keletkezése, az oktatási egyenlőtlenségek illeszkedése a magyar közoktatás alapproblémái közé.

2. Az oktatási egyenlőtlenségek dinamikája, az egyenlőtlenségek egyes dimenzióinak relatív súlya.

3. Az eddigi oktatáspolitikai erőfeszítésekből leszűrhető legfontosabb tanulságok.

4. A nemzetközi és hazai tapasztalatokat figyelembe véve a sikerrel kecsegtető beavatkozási pontok számbavétele.

Az oktatás egyenlőtlenségek keletkezése

Mint az ma már köztudott, a magyar közoktatási rendszer egyszerre küzd eredményességi, minőségi és hatékonysági problémákkal, ráadásul ezek a problémák szétválaszthatatlanul összekapcsolódtak az oktatási egyenlőtlenségek problémáival. Az oktatási egyenlőtlenségek csökkentése, egy esélyteremtő oktatáspolitikai és oktatásfejlesztési rendszer szempontjából kiemelkedően fontos, hogy fel tudjuk tárni ezt a bonyolult összefüggésrendszert.

Az oktatástudománynak évtizedek óta egyik alapkérdése, hogy az iskola mennyire képes ellensúlyozni a társadalmi hátrányok tanulási eredményekre gyakorolt negatív hatását. S mivel ez a kérdés elsősorban pedagógiai és tanulászervezési probléma, az egyenlőtlenségek keletkezésének megértése érdekében kiindulópontunknak pedagógiai megközelítésen kell alapulnia. A közoktatás sokszor emlegetett strukturális problémáit – mint az látható lesz – vagy a pedagógiai-szakmai deficitek hatásaként, vagy pedig azok hatását felerősítő tényezőként kell leltárba vennünk. Mindezek alapján az oktatási egyenlőtlenségek keletkezése a következő módon írható le:

- Mindegyik, az egyenlőtlenségekkel összefüggő probléma egyik legfontosabb közös oka a közoktatás és az iskolarendszerű szakképzés intézményei többségében változatlanul uralkodó differenciálatlan, az egyéni tanulási mintákhoz nehezen alkalmazkodó pedagógiai gyakorlat.

- Ennek hatását felerősíti a tantervi szabályozás átalakulása ellenére máig jellemző elitista elvárások szívós továbbélése. Ezek az elitista elvárások lényegében azokat az „általános műveltségnek” nevezett, alapve-

tően értelmiségi-középosztályi kulturális bázison alapuló elvárásokat jelentik, melyek az alacsonyabb szocio-kulturális státusú gyermekekkel szemben erősen kirekesztő hatásúak. Az elitista célok továbbélését ma alapvetően két tényező biztosítja: az új típusú célokhoz alig alkalmazkodó tankönyvek, és a pedagógusok szívósan továbbélő, hagyományos műveltségképe, illetve az ezen alapuló, önbeteljesítő jóslatként a gyermekek teljesítményét erősen befolyásoló hagyományos elvárások.

- Mindennek hatására a magyar közoktatásban erősen érvényesül az a törekvés, hogy lehetőleg a homogén összetételű, gyakorlatilag bármilyen pedagógiai módszertani eszköztárral „könnyen tanítható” osztályok alakuljanak ki. A magyar iskolarendszerben nagyon nagy erővel érvényesülő szelektációs nyomásnak ez a legfontosabb oka, a pedagógusok erős érdekérvényesítő ereje miatt ez határozza meg az iskolák többségének működését.

- A tanulócsoportok homogenizálására irányuló nyomás az iskolák közötti, a beiskolázható gyermekekért folytatott erős versennyel párosul. Az intézmények közötti verseny három tényező együttes hatásaként keletkezik: a közoktatásba belépő gyermekek létszámának folyamatos csökkenése, az iskolarendszerben felhalmozódott fölös kapacitások megőrzésére való törekvés és a létszám-érzékeny (nem feladat alapú) finanszírozás. Azoktól a településektől eltekintve, ahol az intézmények egyedüli szolgáltatóként, a „verseny veszteseiként”, vagy önként vállalt, missziós alapon nyílt beiskolázási politikát folytatnak, az intézmények saját érdekeiket úgy látják leghatékonyabban szolgálhatónak, ha erősen szelektív beiskolázást érvényesítenek már az iskolakezdekskor is. Ily módon előáll az a paradoxonnak tűnő helyzet, hogy a források pazarlása a szelektációt erősíti.

- Ez a korai szelekció a hatékony kiegyensúlyozó mechanizmusok hiányában gyakorlatilag ellensúlyok nélkül érvényesül. Magyarországon az állami tanfelügyelet hiányában az oktatási intézmények külső értékelése – mely képes lenne feltárni a szelektív és szegregáló, a hátrányos helyzetű gyermekek iskolai kudarcát részben magyarázó intézményi gyakorlatokat – az ebben nem feltétlenül érdekelt, iskolafenntartó önkormányzatok (gyakorlatilag ellátatlan) feladata. A központi oktatásirányítás jelenleg nem rendelkezik a közoktatás decentralizált irányítási rendszerével kompatibilis eszközökkel, melyek segítségével az egyes iskolák szintjén biztosíthatná a szakmai célokkal kapcsolatos elszámoltathatóságot.

- Mindennek következtében törvényszerűen bekövetkezik a tanulók és a minőségi oktatáshoz nélkülözhetetlen erőforrások intézményesült szelekciója a magasabb iskolafokokozatokban is. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a középfokú beiskolázás pillanatában a gyermekek gyakorlatilag családi hátterük alapján kerülnek a különböző, nemzetközi összehasonlításban alapvetően eltérő pedagógiai minőséget képviselő intézménytípusokba, másfelől pedig azt, hogy a legkülönbözőbb erőforrásokhoz való hozzáférés lehetősége lényegesen nagyobb az erre kevésbé rászoruló, egyértelműen minőséget produkáló intézmények számára. Fontos tisztázni, hogy az eltérő tanulási pályákat felkínáló pontokon (általános iskolai beiskolázás, középfokú beiskolázás, felsőfokra való belépés) min-

denképpen van szelekció minden oktatási rendszerben. Egy oktatási rendszert nem akkor tekintünk „szelektívnek” ha nincsenek ilyen döntési-elágazási pontok (ez elképzelhetetlen és nem is kívánatos), hanem ha a szelekció – mint Magyarországon is – igazságtalan, szinte kizárólag a tanulók társadalmi háttére által meghatározott módon zajlik.

- Ez az erős, és lényegében valódi korlátozás nélkül érvényesülő szelekció a roma tanulókkal szembeni sztereotíp, előítéletes elvárásokkal párosul, megtörténik e tanulók etnikai alapú elkülönítése (szegregációja), melynek a magyar oktatási rendszer végtelen formaváltozatát „kínálja fel”, s amely – az eddigiek alapján nem megfelelő módon – adminisztratív eszközökkel korlátozhatatlan.

- Az egész oktatási rendszer felől nézve az egyenlőségek keletkezését az teszi nyilvánvalóvá, hogy mindez nem kizárólag a hátrányos helyzetű tanulói csoportok problémája. Már a 2000-ben lebonyolított PISA vizsgálat eredményeinek elemzése is bebizonyította, hogy a hatalmas teljesítménykülönbségek csökkentik az átlagos teljesítményeket, így a társadalom- és gazdaságpolitikai szempontból releváns kompetencia-területeken nemzetközi összehasonlításban a magyar tanulók átlagos teljesítménye igen alacsony.

- Ezek az átlagosan alacsony tanulási eredmények az oktatási rendszerből való kilépés után is továbbhalmozódó módon rontják az ország versenyképességét. Így például ez az oka annak, hogy nemzetközi összehasonlításban Magyarországon a munkaerő megújulását, az új követelményekhez való alkalmazkodását javító felnőttképzésben kirívóan alacsony a részvétel.

A magyar közoktatás „méltányosság-profilja”

Az uralkodó oktatástudományi megközelítésnek megfelelően az oktatási egyenlőségeket ma már nem elsősorban a különböző oktatási programokhoz való hozzáférés egyenlőségeiben, hanem az egyes tanulói csoportok eltérő tanulási eredményeiben érhetjük tetten. A tanulási eredmények terén kimutatható egyenlőségek közül vannak olyanok, melyeket *teljesen illegitimnek* tekintünk (ilyenek például az etnikai kisebbségi csoportok hátrányára kimutatható eredménykülönbségek), s vannak olyanok, melyek *adott mértékét tekintjük illegitimnek*, (mint amilyen például a fiúk és lányok közötti, túl nagy teljesítménykülönbség).

A különböző tanulói csoportok közötti oktatási egyenlőségek a legkülönbözőbb társadalmi dimenziók mentén kialakulhatnak. (A legtöbb esetben természetesen több dimenzió kölcsönhatásával állunk szemben.) Ezek közül a legfontosabbak a következők:

- Szociális háttér
- Lakóhely
- Etnikai, nyelvi háttér
- Korlátozott személyes képességek
- Nem

TANULMÁNYOK

Az e dimenziók mentén létrejövő egyenlőtlenségek mértékének feltérképezését és az egyes dimenziók relatív súlyának becslését az oktatási rendszerek „méltányosság profiljának” nevezzük. A továbbiakban a magyar közoktatás méltányosság profiljának legfontosabb jellemzőit foglalom össze.

Az oktatási egyenlőtlenségek alakulásáról a különböző kutatások és elemzések eredményei alapján a következő összkép bontakozik ki:

Az egyenlőtlenségek Dimenziói	A dimenzió hatása az oktatási eredményekre	A hatások változásának iránya
Szociális státus	Hatalmas hatás	Növekszik
Lakóhely	Gyenge hatás	Nem változik
Étnikai, nyelvi háttér	Hatalmas hatás	Nem változik
Korlátozott személyes képességek	Közepes hatás	Gyengül
Nem	Közepes hatás	Növekszik

Szociális háttér: hatalmas és növekvő hatás

A PISA-vizsgálatok eredményei alapján a magyar 15 évesek teljesítménye a mért három kompetenciaterületen – az olvasásban, a matematikai és a természettudományos műveltségben – elmarad a várakozásoktól. Ugyanakkor nem annyira a magyar tanulók teljesítménye, mint inkább az a tény érdemel különös figyelmet, hogy a PISA-vizsgálatban részt vett országok közül Magyarországon hat a legerősebben a diák teljesítményére a család kulturális tőkéje (a szülők iskolai végzettsége, a családi könyvtár). Ez a hatás viszont elsősorban az iskolákban tanuló diákok összetételén keresztül érvényesül. A tanulók tanulmányi teljesítménye közötti különbségeket Magyarországon magyarázta a legkiugróbb mértékben az adott iskola társadalmi összetétele, vagyis a családi háttér hatása az iskolák *homogén* összetétele folytán nálunk még fel is erősödik. Így az iskolák akarva-akaratlanul el is mélyíthetik a már meglévő egyenlőtlenségeket. (Nem véletlen, hogy azokban az országokban, ahol a család ilyen irányú hatása jóval kisebbnek bizonyult, mint például Finnországban, Svédországban, Izlandon, Koreában, vagy Japánban, ott a tanulói teljesítmények jóval magasabbak.) Az elemi vagy alsó középfokú iskolai végzettséggel rendelkező anyák gyermekei ugyan minden országban és képességterületen alacsonyabb teljesítményt értek el, mint a magas iskolai végzettséggel rendelkező anyák gyermekei, de a jól teljesítő országokban (például Ausztrália, Finnország, Korea) a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségű anyák gyermekeinek szövegértési teljesítménye között viszonylag kicsi, míg Németország, Csehország, Magyarország és Lengyelország esetében igen nagy ez a különbség.

Lakóhely: gyenge, nem változó hatás

A hagyományos, nem a tanulási eredményekre fókuszáló megközelítés alapján, vagy a kizárólag a nyers tanulási eredményekről tudósító adatok alapján a lakóhely hatásának gyengévé minősítése minden bizonnyal meglepő lehet, hisz' e dimenzió mentén számos markáns egyenlőtlenséget azonosíthatunk. Így például a tanulók lakóhelye szerinti különbségek különösen szembeötlők az oktatási rendszeren belüli előrehaladás, a különböző továbbtanulási lehetőségekhez való hozzáférés, illetve az ezzel kapcsolatos aspirációk terén. A települések nagysága szerint jelentős különbségek vannak az oktatás személyi feltételeiben, elsősorban a szakos pedagógusokkal való ellátottság szempontjából. Ugyanígy nagy különbségek mutathatóak ki az oktatás tárgyi feltételeiben is, bár e tekintetben inkább a regionális, és nem a települések közötti különbségek dominálnak. Jelentős eltérések figyelhetők meg továbbá az iskolai programok tartalmában és az intézmények működésében is. Ugyanígy, a központi tanulói teljesítménymérések (az ún. kompetencia mérések) adatai is látványosan igazolják a „települési lejtő” meglétét.

1. ábra A 6. és a 10. évfolyamon tanulók átlagteljesítménye településtípusonként, 2004

Forrás: 2004. évi kompetenciafelmérés

A teljesítménymérési adatok mélyére ásva azonban azt találjuk, hogy ha kiszűrjük a gyermekek szociális háttérének hatását, a kistelepülések kisiskoláinak eredményei lényegében nem rosszabbak bármely más településen működő intézmények eredményeinél. Ez azt bizonyítja, hogy a különböző településtípusok iskoláiban megfigyelhető különbségek nem, vagy alig hatnak a tanulási eredményekre, azok elsősorban az e települések eltérő szociális összetételével magyarázhatók.

TANULMÁNYOK

2. ábra *A kistelepülések kisiskoláinak teljesítménye a szociális összetétel alapján várható eredményekhez képest²*

Etnicitás: nem változó hatalmas hatás

A cigány tanulók oktatásával kapcsolatos, legneuralgikusabb pont az oktatási rendszeren belül velük szemben érvényesülő hátrányos megkülönböztetés. A cigány tanulók oktatási rendszeren belüli szegregációjának Közép-Európa más országaiban sem ismeretlen módja e tanulók átirányítása az enyhe fokban értelmi fogyatékos gyermekek számára szervezett, ún. speciális iskolákba, illetve osztályokba. Az ilyen intézményekben tanuló gyermekek közel fele cigány származású, tehát körülbelül ötször akkora az arányuk, mint a közoktatási rendszer egészében. A speciális intézményekbe való átirányítás szabályainak többszöri szigorítása sem vette elejét annak, hogy ezek az iskolák a cigány tanulók tömeges „lerakataként” működjenek. A cigány tanulók hatalmas száma ebben a semmilyen továbbtanulási vagy elhelyezkedési esélyt nem kínáló intézménytípusban nem az ő szellemi alkalmatlanságuk, hanem a velük szembeni diszkriminációnak és a rendes közoktatási intézmények pedagógiai kudarcának a jele.

Az iskolai hátrányos megkülönböztetésnek fokozatai vannak. Az így minősíthető iskolai gyakorlatok a csökkentett értékű oktatástól, a különböző mértékű elkülönítéson át a cigány tanulóktól való megszabadulásig (kibuktatás, felmentés, speciális iskolába vagy osztályba való átirányítás) terjednek. A csökkentett értékű oktatás nem igényel feltétlenül elkülönítést, gyakran a cigány tanulóval szembeni követelmények csökkentésében, máskor a velük való foglalkozás idejének csökkentése és a neki nyújtott különoktatás (úszás, idegen nyelv, számítástechnika, stb.) hiánya jellemzi.

A szegregáció enyhébb esetben osztálytermen belüli elkülönítést, szélsőségesebb esetben összevont cigány osztály megszervezését jelenti. En-

² Kistelepülések kisiskolái. Az Oktatáspolitikai Elemzések Központja nyilvános közpolitikai jelentése. Budapest, sulinova Kht. 2006.

nek formája többféle is lehet. Aránytalanul sok cigány gyerek kerül speciális iskolába, az iskolákon belül pedig korrekciós vagy felzárkóztató osztály fedőnév alatt cigányosztályok jönnek létre. Míg 1992-ben még csak minden tizenkettedik cigánygyerek tanult olyan iskolában, ahol a cigányok alkották a többséget, addig ma már minden ötödik, hatodik. Az elkülönített osztályokban oktatott cigány gyermekek fejlődése általában megreked, visszaillesztésük egy-két év után általában lehetetlenné válik. Az elkülönítés megerősíti és a gyermekekben kondicionálja a többség és a kisebbség közötti távolságot, így felmérhetetlenül káros hatása van a többséghez tartozó gyermekekre is. A cigány osztályok éppen annyira működnek a közoktatás holtvágányaiként, mint a speciális osztályok.

Egy 2004-ben végzett kutatás eredményei azt mutatják, hogy az általános iskolán belüli szegregáció (elkülönített osztályok szervezése) a közösségi iskolákban gyakoribb. Általában minél nagyobb egy település, annál kevésbé valószínű az iskolán belüli elkülönítés. Ennek legjellemzőbb módja az iskolán belül különböző szolgáltatásokat nyújtó párhuzamos osztályok (tagozatok) kialakítása, melyek a bekerülés eltérő követelményeivel és tantervek révén etnikailag és társadalmilag megosztják a tanulókat. A roma tanulóknak a többségiekhez képest fele akkora esélyük van arra, hogy az átlagosnál magasabb színvonalú szolgáltatásokban részesüljenek, illetve kétszer akkora esélyük van arra, hogy az átlagosnál alacsonyabb színvonalú szolgáltatást nyújtó (felzárkóztató, speciális) osztályokba kerüljenek. Az elmúlt években a roma tanulók iskolán belüli elkülönítésének mértéke a kormányzat erőfeszítései ellenére alig csökkent, ma is tömegesnek mondható.

Az elmúlt 15 év alatt határozottan növekedett az iskolák közötti szegregáció mértéke, azaz a döntő többségükben roma tanulókat oktató iskolák száma. A roma tanulókat nagyobb számban oktató iskolák körében a tanulók aránya ez idő alatt átlagosan 23 százalékról 40 százalékra növekedett, és hatszorosára nőtt azoknak az iskoláknak a száma, amelyekben a roma tanulók aránya meghaladja a 80 százalékot. Ez az aránynövekedés településtípusonként nem egyenlő: a legnagyobb a budapesti és a községi iskolákban volt. Ennek a legfontosabb oka az, hogy ha egy intézményben növekedni kezd a roma tanulók aránya, akkor elindul a többségi tanulók elvándorlása, és az iskola „gettó iskolává” válik. A községek esetében a roma lakosok növekvő aránya (lakóhelyi szegregáció) magyarázza a roma tanulók magas arányát, az érintett városokban azonban ez egyértelműen az iskolák közötti szegregáció eredménye.

Korlátozott személyes képességek: közepes, gyengülő hatás

A tanulók személyes képességeivel összefüggő problémahalmazban jellemzően több kérdés keveredését tapasztaljuk, ami mind az oktatási egyenlőségekkel kapcsolatos tisztánlátás, mind pedig a megfelelő oktatáspolitikai válaszok kimunkálását megnehezíti. Az e körbe tartozó problémák a következők:

- Az organikus okból fogyatékos gyermekek oktatása.

TANULMÁNYOK

- A különböző tanulási nehézséggel küzdő gyermekek oktatása.
- Az első két kategóriába nem tartozó, valamilyen okból azonban különleges oktatási-nevelési szolgáltatásokat igénylő tanulók oktatása (mint például a roma vagy migráns gyermekek).
- A valamilyen területen kiugróan tehetséges gyermekek tehetségük kibontakoztatását segítő oktatása.

Klasszikus értelemben a sajátos nevelési igényű (SNI) gyermekek közé az első és a második csoportba tartozó tanulókat soroljuk. A harmadik csoporthoz tartozó roma gyermekek azért bukkannak fel gyakran a sajátos nevelési igények körébe tartozó diskurzusban, mert – mint arról már volt szó – nem személyes képességeik, hanem a velük szemben kialakult sztereotípiák miatt erősen felülreprezentáltak a sajátos nevelési igényű tanulók számára biztosított oktatási intézményekben és programokban.

A sajátos nevelési igényű gyermekek integrálhatóságának mértékét az jelöli ki, hogy a normál tantervű oktatási intézmények mennyire felkészültek a sikeres tanulás feltételeinek biztosítására e gyermekek számára. Ennek következtében, az erről szóló oktatáspolitikai beavatkozás sem korlátozódhat az SNI tanulók oktatására specializálódott intézményekre, erősíteni kell az egész közoktatás befogadó jellegét, integrációra való alkalmasságát kell erősíteni.

Nem: közepes, növekvő hatás

Az egyenlőtlenségek egyik fontos dimenziója a társadalmi nem. A két nem között történetileg különféle okokból alakultak ki az egyenlőtlenségek, és valamennyi dimenziójukban (anyagi helyzet, hatalom, presztízis stb.) valamilyen formában és mértékben máig fennmaradtak. A modern társadalmak egyenlőtlenségei közül az oktatás az a terület, ahol a legnagyobb mértékű a lányok hátrányainak csökkenése, sőt, a trendek megfordulása tapasztalható. Az utóbbi évtizedekben kétféle változási irány is megfigyelhető a fejlett társadalmakban. Egyrészt növekszik a lányok iskolázottsági szintje. A szakmaszerzésre orientált középfokú képzésben továbbra is lényegesen több fiú vesz részt, de a felsőfokú képzésben 1995-től megfordultak a korábbi belső arányok, s immár több lány iratkozik be valamilyen felsőoktatási intézménybe, mint fiú.

Másrészt pedig az alapvető képességek és kompetenciák terén javul a lányok relatív (a fiúkhoz viszonyított) teljesítménye. A tanulási eredményekben is jellegzetes különbségeket tapasztalunk a lányok és a fiúk között. A PISA 2000 vizsgálat olvasásteljesítményeinek részletes elemzését tartalmazó tanulmány szerzői arra hívják fel a figyelmet, hogy a lányokhoz képest a fiúk minden országban alulteljesítenek. Mind Magyarországon, mind az OECD országokban lényeges különbség van a szövegértésben a nemek átlagteljesítményében, a lányok javára. A matematikában a fiúk kismértékű fölénye érezhető, a természettudományokban azonban gyakorlatilag nincs különbség.

3. ábra A 15 éves fiúk és lányok átlagos teljesítménye (szövegértés, matematika, természettudomány) Magyarországon és az OECD országokban, 2000, PISA vizsgálat

Az elmúlt évtized tanulságai

Az oktatási egyenlőtlenségek mérséklése Magyarországon több mint egy évtizede tartósan az oktatáspolitikai egyik legfontosabb célja. Ennek ellenére, minden rendelkezésre álló információ azt bizonyítja, hogy ezek a jelentős forrásokot mozgósító erőfeszítések aránytalanul csekély hatást gyakoroltak. Érdemes tehát áttekinteni a kilencvenes évek közepe óta követett oktatáspolitikai gyakorlat legfontosabb tanulságait.

- A közoktatási rendszerben érvényesülő erős szelekció és hátrányos megkülönböztetés okainak felszámolása nélkül a tüneti kezelés nem vezet tartós, a különböző hátrányos helyzetű tanulócsoportok iskolai kudarcát jelentősen csökkentő eredményekhez. Az antidiszkriminációs politika időlegesen elzárt bizonyos, a roma gyermekek elkülönítésére használt csatornákat, a rendszeren belül változatlanul érvényesülő erős szegregációs-szeparációs nyomás azonban új csatornákon keresztül (mint például a magántanulóvá minősítés) mindig érvényesült. Az elsősorban jogi szabályozáson alapuló antidiszkriminációs politika a szegregáció felszámolására önmagában alkalmatlannak bizonyult, viszont sokszor egészen mértékű túlszabályozáshoz vezetett.

- Az egyes hátrányos helyzetű tanulócsoportokra irányuló, túlzottan fókuszált figyelem sok esetben párhuzamosságokat, a fejlesztési erőforrások elaprózódását eredményezheti. Látnunk kell, hogy a szelekciót termelő minőségi problémák nem feltétlenül ott bukkannak fel, ahol a méltánytalan szelekció láthatóvá válik. Ráadásul későbbi iskolafokokozatokban a szelekció hatására a gyerekek már nem ott vannak, ahol szükség lenne az oktatás befogadó jellegének és hátránykompenzációs képességének

erősítésére. Természetesen továbbra is szükség van bizonyos tanulói csoportok speciális problémáiból kiinduló programokra, ilyenek az organikus okból fogyatékos gyermekek és a szegregált formában oktatott roma tanulók. Minden más esetben a fejlesztés kiindulópontjának az oktatási intézmények tanulási eredményekben kifejezhető sikeressége mértékének kell lennie.

- A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a fejlesztés akkor sikeres, ha egész intézményekre fókuszál, az oktatási intézmények saját fejlesztési erőfeszítéseinek ösztönzését és támogatását helyezi a középpontba. Ennek megfelelően a fejlesztési rendszerben hozzáférhetővé tett szakmai és pénzügyi erőforrásokat célszerű komplex iskolafejlesztési programokban összekapcsoltan hozzáférhetővé tenni az intézmények számára. Ehhez természetesen változtatni kell azon a gyakorlaton, mely szerint a legkülönbözőbb forrásokhoz és fejlesztési lehetőségekhez való hozzáférést illetően előnyt élveznek azok az intézmények, melyek a legkevesbé szorulnak rá minőségjavító fejlesztésre.

- Az eltelt bő évtized során az oktatási egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló fejlesztések nem illeszkedtek megfelelően a fejlesztéspolitika „fősodrába”. Az általános modernizációs célokat szolgáló fejlesztések során (például a fejlesztésekbe bevont intézmények kiválasztása terén) nem érvényesültek az egyenlőtlenségek csökkentésével kapcsolatos szempontok.

- Az oktatási intézmények fejlesztésére irányuló erőfeszítések sikeressége szempontjából kiemelkedő fontossága van annak, hogy a helyi önkormányzati-fenntartói gyakorlatban felerősödjenek az esélyteremtés szempontjai. Jól látható módon a helyi erőter érdekeltégi viszonyai igen sok esetben tökéletesen felülírják a központi oktatáspolitikai szándékokat. Ennek ellenére az oktatáspolitikai mind a mai napig nem találta meg a módját annak, hogy befolyásolja a helyi szereplők vélt és valós érdekeltégét kijelölő viszonyrendszert, és annak, hogy közös célok mentén partneri viszonyt alakítson ki az oktatási intézmények tulajdonosaival.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy az oktatáspolitikai beavatkozás középpontjában nem (elsősorban) a hátrányos helyzetű tanulóknak kell állniuk, hanem az alacsony hátránykompenzációs képességgel rendelkező, a minden tanuló estében érvényesítendő minimális oktatási célok megvalósításában kudarcot valló oktatási intézményeknek. Különböző statisztikai indikátorok és az ún. kompetencia-mérések adatai alapján jól azonosíthatóak azok az oktatási intézmények, melyek kudarcot vallanak a különböző egyenlőtlenségi dimenziók szempontjából kiemelt figyelmet követelő tanulói csoportok oktatásában. A fejlesztéspolitikának ezen intézmények célzott fejlesztésén kell alapulnia. Ugyanígy, az általános modernizációs célokat szolgáló rendszerépítő fejlesztések (mint például a minőségértékelési rendszer, a tartalmi szabályozás, a pályaorientációs szolgáltatások, stb.) kiemelt figyelmet kell fordítani arra, hogy ezek az eszközök a jelenleginél erőteljesebben az egyenlőtlenségek mérséklése szolgálatába legyenek állíthatók.

Lehetséges beavatkozási pontok

A fentiekben vázolt oktatáspolitikai hangsúlyváltás jól illeszkedik a nemzetközi oktatáspolitikai gondolkodásban érvényesülő paradigmába, amely egyértelműen az iskolák saját fejlesztési erőfeszítéseire épít. Ennek azonban az a feltétele, hogy az oktatás intézményi szereplőinek mozgásterét meghatározó „rendszerkörnyezetet” úgy alakítsuk, hogy e szereplők képesek legyenek az önfejlesztésre, és érdekeltek legyenek annak sikerében. Ennek érdekében a központi oktatásirányításnak öt fajta, a szakmai elszámoltathatóság követelményét érvényesítő eszközrendszert kell alkalmaznia egyidejűleg, összehangolt módon. (4. ábra)

4. ábra A sikeres iskolaszintű fejlesztés rendszerszintű feltételei

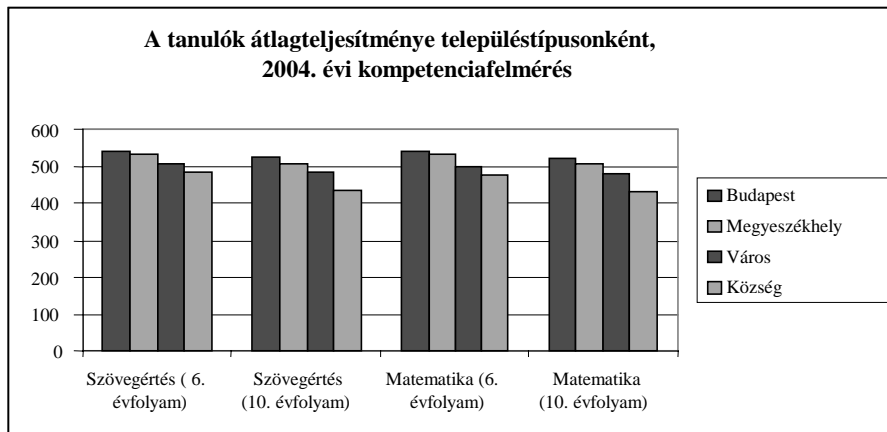
A tanulásfejlesztési célú intézményfejlesztés iskolai szervezeti keretei (periodikusan felülvizsgálható pedagógiai program és intézményi minőségirányítási program) adottak, de az intézmények nagy többségében kihasználatlanok. Ami azonban az ösztönzést, kényszerítést és támogatást szolgáló rendszerszintű feltételeket illeti, azok jórészt nem léteznek. Ennek következtében az oktatási egyenlőségek mérséklését szolgáló politikának az egyedire, egyes intézmények fejlesztését szolgáló projektek és bizonyos tanulói csoportok célzott támogatása mellett rendszerépítésre is ki kell terjednie. Ezen belül az egyenlőségek mérséklése szolgáltatába állítható célkijelölési mechanizmust (minimális teljesítménystandardok rögzítése), külső intézményértékelési és tanulói teljesítménymérési rendszert és az alulteljesítő oktatási intézmények azonosítását szolgáló mechanizmust kell létrehozni.

TANULMÁNYOK

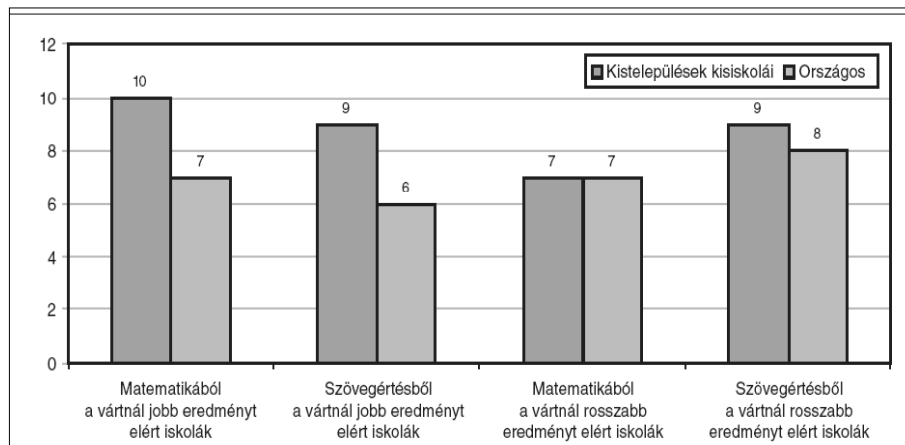
E szükséges feltételek birtokában azonosíthatóak azok a beavatkozási pontok, melyeken keresztül a korábbiaknál nagyobb sikerrel kezelhetőek az egymással összefonódó és egymást erősítő minőségi, költséghatékonysági és méltányossági problémák. Az oktatási egyenlőtlenségek mérséklése érdekében tehát a következő területeken van szükség oktatáspolitikai beavatkozásra:

- A tanulói teljesítménymérési adatokon és a külső intézményértékelés alapján azonosított alulteljesítő iskolákban kötelező a fejlesztő beavatkozás, s az, hogy hozzáférhetővé tegyék a kötelező fejlesztéshez szükséges erőforrásokat.
- A felgyülemlett, fölösleges oktatási kapacitások (férőhelyek) leépítésének és a feladatfinanszírozás kombinációjával az iskolák mind nagyobb részét kell arra készíteni, hogy nyílt beiskolázási politikát folytassanak.
- A pedagógiai paradigmaváltást serkenteni kell az intézményi önreflexió és önfejlesztés kikényszerítésével és ösztönzésével, minden magyarországi iskolában. (Ennek jó eszközei az iskolaszinten generált tanulói teljesítménymérési adatok nyilvánossága és a külső intézményértékelés.)
- A beiskolázáskor, a középiskolai felvételinél és a felsőfokra való belépésnél a méltánytalanul működő szelekciós mechanizmusokat méltányos szelekciós pontokká kell alakítani.
- Az egyes tanulói csoportokra (elsősorban romákra) irányuló fejlesztő támogatásokat és preferenciális szabályokat fenn kell tartani és ki kell szélesíteni.

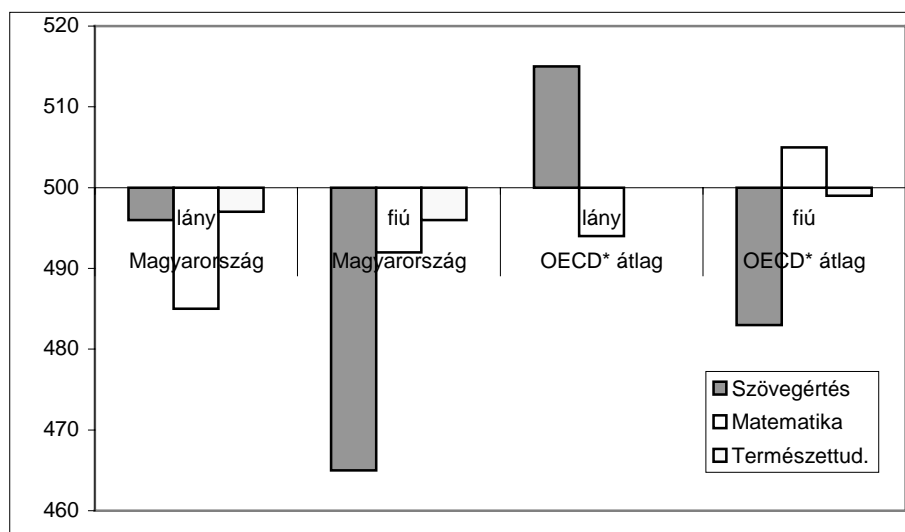
1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

NEMÉNYI MÁRIA

...igen, vannak cigányok

(Identitás-változatok tizenéves roma gyerekek szülei körében)

Tanulmányomban, mely egy tágabb kutatás részeként született, arra törekedtem, hogy személyes élettörténeteken keresztül vizsgálom a mai roma serdülők szüleinek viszonyát a roma mivoltukhoz. Az interjúkból kirajzolódó modellekben, melyekkel a lehetséges roma identitások különböző típusait igyekeztem meghatározni, az egyéni tapasztalatok és a hozzájuk fűződő vélekedések, értékelések, tehát szociológiai és pszichológiai dimenziók egyaránt szerepet játszanak. Az önképbe épült, sztereotípiákon alapuló többségi vélekedés szélsőséges esetben öngyűlölethez vezetett. Az önvédelem sajátos formájának tekinthető a negatív kép másokra vonatkoztatása, így a fenyegetés áthárítása „más” cigányokra – azokra, akik nem képesek a többségi társadalom értékrendszerét elfogadni. Egy további csoport a roma hagyományok megtagadásával reagált, még ha ez együtt is járt olyan konfliktusokkal, amelyek ellen nem nyújt támaszt sem a saját közösség, sem pedig a többségi társadalom, amely nem kívánja befogadni az asszimilálódni kívánókat. Interjúalanyaink egy része viszont tudatos döntés eredményeként a hagyományok felvállalását, a kultúra ápolását, a nyelv visszaszerzését, a romák érdekérvényesítő harcában való részvételt választotta.

Egy tágabb, kvantitatív és kvalitatív módszerekre épülő összehasonlító kutatás keretei között¹ egyebek közt azt vizsgálom, hogy miként függ össze az etnikai identitás, illetve az etnikai csoporttal való azonosulás mértéke a kisebbségi csoporthoz tartozó személy önértékelésével, önbi-zalmával, hogyan hat a kisebbségi csoportokat érő identitás fenyegetés

¹ Az *iskolai pályaesélyek társadalmi meghatározottsága*, NKHT Jedlik program, 2006–2007. A kutatás során mintegy 1500 nyolcadikos – roma és nem roma – gyerek töltött ki kérdőívet, valamint írt fogalmazást *Egy napom húsz év múlva* címmel. A kérdőíves kutatást szintén nyolcadikos roma gyerekekkel, valamint szülőikkel folytatott személyes interjúkkal egészítettük ki. A serdülők identitás-fejlődésével kapcsolatos eredményeket az *Educatio* 2007/1-es számában megjelent *Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái* című tanulmányban foglaltam össze.

az etnikai identitás vállalására, és ezek együtt hogyan befolyásolják az általános iskolai tanulmányuk végén járó roma gyerekek iskolai teljesítményét, további iskolázási terveit, karrier-elképzelését. Bár kutatásom egésze elsősorban az iskola mint intézmény és az iskolában átélt társas viszonyok szerepét vizsgálja az etnikai identitás függvényében, fontosnak tartottam a szülői generáció identitás-struktúrájának megismerését is. Jelen tanulmányomban a nyolcadikos roma gyerekek szüleivel készült interjúk alapján azt kívánom bemutatni, hogy a pályaválasztás előtt álló gyermekeket a család oldaláról milyen hatások érik az identitás elfogadása, vállalása, a többségi társadalomhoz fűződő viszony szempontjából.

Az etnikai identitást a szociális identitás részének tekintjük, amelyben az fejeződik ki, hogy mennyire van tudatában a kisebbségi személy a csoport-hovatartozásának, milyen ismeretei vannak az adott csoportról, és mennyire elkötelezett saját csoportja etnikai-kulturális örökségével kapcsolatban. Az etnikai identitás kialakulása egy fejlődési folyamat eredménye, mely számtalan – a tágabb társadalmi környezet és a szűkebb családi közösség által közvetített – tényezővel függ össze. A társadalmi többség által megkülönböztetett kisebbségi csoportok etnikai identitásának kialakulásában így például fontos szerepet játszanak azok a mindennapi tapasztalatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy a kisebbségi személy számára korlátozottak a lehetőségek, nem fér hozzá olyan szolgáltatásokhoz, tevékenységekhez, gyakorlatokhoz, amelyek a többséghez tartozókat megilletik (Bartley, Blane, Smith, 1998). Az ilyen diszkriminatív megnyilvánulások, amelyek a kisebbséghez tartozókat akár személyükben, akár a csoportjukra vonatkozó sztereotípiák által érik, jellegzetes reakciókat váltanak ki az érintettekben, ezek a válaszok pedig összefüggenek az etnikai identitás tudatossági szintjével. Másképp reagál az a személy a megkülönböztetésre, aki annak egy-egy megnyilvánulását csupán egy egyszerű, izolált eseményként érzékeli, mint az, aki például a rasszizmust az adott társadalomban történelmileg kialakult nézetrendszerként azonosítja (Wakefield, Hudley, 2005).

A kisebbségi személynek a csoportjával való azonosulását megnehezítik azok a többség oldaláról érkező normatív elvárások, amelyek kijelölik a sikeres társadalmi beilleszkedés lehetséges útját. A többségi nyomás hatására az egyediség, a másoktól való különbözőség, az identitás koherens belső szerveződése, a pozitív önértékelés kerülhet veszélybe. Az *identitás-fenyegetés* a fogalom megalkotója szerint (Breakwell 1986) akkor a legsúlyosabb, ha a személyes autonómia legalapvetőbb szükségleteit veszélyezteti. Az identitás-fenyegetés könnyű célpontjai mindazok a csoportok, amelyeket a társadalmi többség már külső megjelenése alapján is könnyen azonosít: a bőrszín, a nem, a testi fogyatékoság például jellemző kiindulópontjai a sztereotíp észlelésnek, az adott csoportot homogénizáló percepciónak. A romákként azonosított emberekre – akár vállalják, akár elutasítják etnikai-származási alapon történő besorolásukat – általánosan jellemző a *testükkel való megjelöltség*, amely szinte elkerülhetetlenné teszi, hogy az érintettek saját társadalmi csoportjukkal – amelyet esetleg csupán a külső társadalmi kategorizáció kényszerít rájuk – valamilyen mértékben közösséget vállaljanak. (Young 1990). Ezt az álláspontot képviseli Glenn C. Loury is (Loury, 2006, 32. old.), aki szerint „ha az

érintettek tudják, hogy mások testi jegyeik alapján szokták csoportosítani őket, és emiatt másként viselkednek velük, mint a többi emberrel, akkor e testi jegyek az ő számukra is fontossá válnak. Felfigyelnek saját testi jegyeikre, e testi jegyek tudatosulnak bennük – sőt (...) ez a dolog énjük részévé válik. Az érintettek bizonyos mértékben egy 'faj képviselőjeként' fogják megérteni és azonosítani önmagukat." Goffman (Goffman 1963) nyomán azonban ő figyelmeztet arra is, hogy a kívülről felépített társadalmi identitás és a személy élettörténetéből, saját tapasztalatai alapján kialakuló, belülről felépített identitása nem feltétlenül esik egybe.

Biztosak vagyunk abban, hogy a magyarországi roma kisebbség tagjai, akiknek mindennapi tapasztaltuk, hogy nem individuumként, hanem egy sztereotípiákba szorított csoport tagjaként kezelik őket, nem egységesen, hanem változatos módon viszonyulnak az identitásukat erő fenyegetésre. Ebből az is következik, hogy az a fiatal szülő generáció, amely a mai társadalmi keretek között neveli gyermekeit, szintén különbözőképpen gondolkodik gyermeke jövőjéről, a sikeres társadalmi beilleszkedés feltételeiről.

Kutatásunkban tehát azokat a szülői identitás-típusokat kívántuk feltárni, amelyek a mai Magyarországon felnövekvő roma gyerekek identitás-fejlődésének családi hátterét adják. Vizsgálatunk során 40 szülővel – elsősorban anyákkal, néhány esetben apával – készítettünk személyes interjút. A beszélgetések egy csupán vezérfonalként szolgáló interjúterv alapján készültek. A beszélgetés főbb témái a következők voltak:

- *A család származása* (Hogyan definiálja a család származását, mit jelent számára az, hogy roma származású, fontos-e számára a származás, fontosnak tartja-e, hogy gyerekei tudatában legyenek, milyen származásúak?)

- *A család kapcsolata romákkal és nem romákkal* (Formális és informális kapcsolatok – családi viszonyok – ezek szerepe a romaság átélésében, vállalásában, illetve megtagadásában).

- *A romaság megítélése a többség-kisebbség viszony szempontjából* (saját maga számára a környezet szerint; konfliktusok, problémák származás miatt; előítéletek, tapasztalatok, a kérdés általános megközelítése).

- *A romaság: előny vagy hátrány?* (családi, munkahelyi, iskolai, stb. környezetben; van-e különbség ebből a szempontból a generációk között?)

- *Milyen jövőt szán gyerekének?* (A jövő tervezése szempontjából szerepe van-e annak, hogy roma; romának neveli-e illetve nem neveli romának; szerepe van-e annak, hogy fiú vagy lány a gyerek? Ki segíti, ki hátráltatja abban, hogy elérje a gyerek, amit akar).

Interjúalanyainkat lakóhelyükön kerestük fel, így valamelyest betekintést nyerhettünk a családok életkörülményeibe, lakásviszonyaiba, az otthonok felszereltségébe, valamint megismerhettük a lakóhely térbeli elhelyezkedését. Válaszolónk többsége vidéki kisvárosban élt, mintegy harmaduk budapesti, néhányan pedig kistelepülés lakója volt. Az otthonok – akár önálló házról, akár lakásról volt szó –, minden esetben az adott település „szegényebb” részén helyezkedtek el, legyen szó lakótelepről, falu széli, többségében cigányok lakta utcasorról, vagy éppen valamelyik pesti kerület többnyire lerobbant házairól. Ugyanakkor a lakások – eset-

leges zsúfoltságuk, szűkösségük ellenére – nem feltétlenül tükrözték a lakóhelyre jellemző peremhelyzetet: kérdezőink többször is találkoztak felújított, rendezett, jól felszerelt otthonokkal. A látvány – és a szülők beszámolója alapján – úgy értékelhetjük, hogy válaszolóinknak csak kisebb része tartozik a szélsőségesen szegény, szegregált körülmények között élő, kirekesztett romák csoportjához, inkább átlagos szinten élő, néhány kifejezetten kiemelkedett roma szülő képezte interjúk kutatásunk mintáját. Ezt a megállapítást a szülők iskolai végzettsége is tükrözte. Többségük a nyolc osztályon kívül szakmunkás végzettséggel, néhány közülük főiskolai diplomával is rendelkezett, és többen közülük részt vettek valamilyen – vagy (roma) civil szervezet, vagy különböző kormányzati program által nyújtott – képzésben. Ugyanakkor az anyák többsége egyáltalán nem rendelkezett munkavisztonnal, és az apák közül is alig volt olyan, aki rendszeresen és legálisan dolgozott volna.

A megkérdezett szülők családjában átlagosan három gyerek nevelkedett. A legmagasabb gyerekszám 6 volt, igaz, találkoztunk gyermekét egyedül nevelő anyával is. Az egyik anya – aki férjével együtt roma származású – nem roma gyerekeket fogadott örökbe. Válaszóink gyermekori családjában azonban a mintában tapasztalt gyerekszámhoz közel a kétszerese volt a testvérszám, mintegy igazolva egy ilyen kis mintán is azt a tendenciát, hogy napjainkra a családtervezés, a gyerekszám korlátozása a roma családokban is jellemzővé vált. Ennek a változásnak többen hangot is adtak: *„Mi már nem a régi szokás szerint élünk. Már nem mindent tartunk úgy, ahogy azelőtt csináltuk, mert már mások a szokások. A legtöbb helyen már nincs az, hogy túl sok gyerek van, mert az előtt sok helyen volt, hogy egy családban volt kilenc-tíz gyerek, korán szültek a lányok, 12–13 éves korukban már szültek.”*

Az interjúk tematikus elemzése a kutatás szempontjából legfontosabb kérdések szerint történt. Mivel félig-strukturált interjúink bizonyos kérdésköröket minden egyes válaszolóval igyekeztek körüljárni, maga a kérdésselvetés irányíthatta válaszolóinkat arra, hogy az adott témákban véleményüket mondjanak, tapasztalataikat, emlékeiket megfogalmazzák. Ugyanakkor a szabadon folyó beszélgetés azt is lehetővé tette, hogy ki-ki azt a témát emelje ki, amelyet legfontosabbnak tekint, és adott alkalommal az éppen tárgyalt témán belül térjen ki más kérdéskörökre. Így például a gyerek iskolai helyzete módot adhatott a szülőnek arra, hogy összehasonlításokat végezzen a saját gyermekkorára, saját iskolázási története és a gyermeke mai tapasztalatai, a gyermek számára elérhető jövőbeli iskolai pályafutás között. Ugyancsak jellemző volt, hogy a fiúk és lányok esetében gyakorolt szocializációs mintákat a válaszoló szülő saját nemi szerepeinek tükrében tárgyalja, akár a kontinuitás, akár a változtatás igényének megfogalmazásával. Bármelyik kérdéskörrel volt is szó, válaszolóink megszólalásait át meg átszótték azok a sztereotip vélekedések, amelyeket hol saját csoportjukra, hol a velük kapcsolatban álló, más csoportokra vonatkoztattak. Ezek a tematikus vélekedések a cigányság egészére, a cigányság különböző csoportjaira, illetve a többségi társadalomra vonatkoztak. A csoportok megkülönböztetése azonban nem mindenki számára elfogadható és gyakorolt eljárás. Miközben tehát hangoztatták és maguk is alkalmazták a leegyszerűsítő általánosításokat az em-

berek bizonyos csoportjainak jellemzésére, többen szerettek volna ezen a megkülönböztetésen túllépni. Ezek a válaszolóink a sztereotípiákon alapuló ítéleteket előítéletként értelmezték, az előítéletességet pedig az embercsoportok leértékelésének eszközének – gyakran a rasszizmus megnyilvánulásának – látták.

Régen és most

Válaszóink gyerekkora az államszocializmus éveire esett. A megszépítő múlt tehát egy olyan időszakra vonatkozott, amelyet nemcsak a saját élet, hanem a társadalom egésze szempontjából is cezúra választ el a jelentől. A rendszerváltozás – mint számtalan kutatásból tudjuk – drasztikus változást hozott a romák életébe, akiknek többsége az alacsony iskolázottsága miatt a gazdasági átrendeződés első számú vesztese lett. A munkaalkalom hiánya, a mára akár évtizedessé vált munkanélküliség egy sor olyan folyamat kiindulópontjává lett, amelyet a társadalmi kirekesztődés, szegregáció, marginalizáció szavakkal írhatunk le. Beszélgetőpartnereink esetében ez – elsősorban a gettósodó kistelepülések lakói körében – az etnikai elkülönülés szempontjából volt releváns, itt érezték a legnagyobb különbséget a múlt és a jelen között: *„Én is a szocializmusban nőttem fel. Nem számított, hogy cigány valaki. A cigányok rengeteget dolgoztak a gyárakban, vasúton, ők építették fel a fél országot. Lehetett dolgozni. Akkor vittek el valakit, ha nem dolgozik, most azért kap pénzt, ha nem dolgozik. Nem éreztem azt, hogy cigány vagyok. Én ugyanúgy jártam iskolába, a szakközépiskolában imádtak, mindenhol imádtak, szerettek, soha nem volt részem semmiféle diszkriminációban... Régen ugye tök természetes volt, hogy iskolába jártunk, voltak ezek a SZOT üdülők, vállalati üdülők. 25 évet lehúzott a keresztanyám a Posztógyárba’, vitt minket nyaralni a Balatonra. Most egy wellness hétvégre nem tudom levinni a gyerekeket a Balatonra. Megvoltak a szocialista rendszernek az előnyei.”*

Nemcsak a romák közel teljes foglalkoztatottsága, a viszonylagos anyagi biztonság miatt érezték kedvezőbbnek azt az életformát, amit az államszocializmus nyújtani tudott, hanem többen is utaltak arra, hogy a rendszerváltozás után a cigány-többségi viszony is megváltozott: *„Régen nem volt ekkora megkülönböztetés a romák meg a magyarok között. Falun éltünk, nem is hallottam ilyet még a szülőktől se, meg a szomszédoktól se, hogy ennyire megkülönböztették volna a romákat, mint az utóbbi időben. Most szinte gyűlölik őket. De mindenhol. Egyszerűen kialakult ez a gyűlölködés a romákra, és az utóbbi időben, tíz-tizenöt év alatt éleződött ki ennyire. Mocskolják őket. ... A rendszerváltozástól lett a legrosszabb. Előtte jobb volt.”*

Szinte tudományos igényességgel fogalmazta meg egyik válaszolónk azt a folyamatot, ahogyan a korábbi gazdasági-társadalmi rendszer összeomlásával kiéleződtek a csoportközi különbségek, és a hasonlóképpen lecsúszó, megkapaszkodni nem képes emberek egymás közötti viszonyai konfliktusossá váltak: *„Ugyan a cigánytelepet fölbomlasztották, és beköltöztették az embereket a belső kerületekbe, a város szívébe – lásd Meszes, ugye jellegzetes bányászkolónia – de a telepi emberek megtalálták egymást. A családokat nem lehetett szétbomlasztani, a baráti kapcsolatokat nem lehetett szét-*

bomlasztani. Mert fontos volt az összetartozás. Nem csak közöttünk, de az egész társadalomban. Aki tisztességesen dolgozott, azt megbecsülték. Mondjuk kevesebb bérért, meg rosszabb viszonyok között éltek, de nem volt annyira jelentős a különbség roma és nem roma család között, hogy az szemet szúrt volna, hogy az bántó lett volna. Ez nagyon érdekes volt, ugye a rendszerváltás után nagyon szélsőségessé vált a helyzet, azt lehet mondani, hogy a társadalom értékesztette vált. És akkor inntól kezdve az emberek elkezdtek megkülönböztetni önmagukat másoktól. Másokhoz mérték magukat. Tehát mindenki, nagyon sokan munkanélküliek lettek, nagyon rosszul éltek meg ennek a hatásait. És, hogy ki tudjanak kapaszkodni ebből, egyszerre elkezdtek hasonlítani egymást. Azt mondták, hogy jó, én is munkanélküli vagyok, de még mindig jobb helyzetben vagyok, mint az a cigány család, vagy az a cigány ember. Akkor már kicsit jobban éreztem magam, hogy hát, nekem is rongyos a cipőm, vagy a nadrágom, de azért az övé sokkal rongyosabb. Tehát csak akkor fogom magam jobban érezni, ha rosszabb helyzetben látok másokat. Ez az embernek a sajátos vonása, sajnos. Most nagyon sarkítva, meg nagyon leegyszerűsítve a dolgot, mégiscsak ez a folyamat zajlott le. Nagyon nagyok lettek a különbségek.”

Bár a többség nosztalgiával gondol a múltra, volt olyan válaszoló is, aki éppen a rendszerváltás utáni helyzetet látja ígéretesebbnek gyermeke jövője szempontjából: „Hát szerintem azért most nekik könnyebb. ... azért így visszaemlékszek, tehát anyunak se volt, szóval neki is sok munkahely volt, mire egy fixet el tudott vállalni. Szerintem a mostani gyerekeknek, ami iszonyú jó dolog, sokkal könnyebb anyagilag is, mint régen.”

Iskolai szegregáció

A rendszerváltás előtti időszakban iskolába járó szülők számára természetes volt a romák és többségiek együtt oktatása. Alig volt olyan interjúalanyunk, aki ne tette volna szóvá, hogy – történjen bár spontán módon, vagy az iskola fenntartóinak szándéka szerint –, a roma gyerekek elszigetelt oktatásának gyakorlata káros a kisebbségben lévők integrációja szempontjából. Többen is hangoztatták, hogy az egymástól különbözőek, a mások megismerése csökkentené az idegenkedést, a félreértéseket, és a későbbi harmonikus együttélést szolgálná. „Mi még úgy jártunk iskolába, hogy cigányok-magyarok együtt voltunk. Nem volt szó, hogy most te cigány vagy, vagy nem vagy cigány. Most viszont nem ismerjük meg egymást. És pont ettől tartok, hogy itt a falun belül is, mi még nem megyünk el egymás mellett úgy, hogy nem köszönünk. Ők viszont nem ismerik egyáltalán egymást, mert a magyar családok elviszik E.-be meg mit tudom én hova a gyerekeket tanulni, és az az egy-két magyar gyerek elfogadja, de a többiekkel mi lesz? Ők nem is ismerik egymást.”

Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a következő interjú-részlet is, előrevetítve, hogy az etnikailag homogén, elkülönített cigány iskola alapfokú képzése után a roma gyerek továbbtanulását is megnehezíti, ha nem érintkezik a többségi társadalom gyermekeivel. „Szerintem az nagyon nagy szegény, hogy a magyar gyerekeket máshová íratják be. Csak egy-két magyar van itt, a fiaméknál, pedig kellene, hogy ismerkedjenek egymással. Az én fiamnak

azért lesz most nehéz az új helyen, mert nem tudta megismerni a magyar gyerekeket, aztán nem is tudja, hogy hogy kell beszélni velük rendesen.”

Válaszolónk között volt azonban olyan is, aki maga is inkább a szomszédos város dominánsan többségi iskolájába vitte a gyermekét, a település mára teljesen elcigányosodott iskolájából, példázva, hogy a romák homogén csoportként tételezése félrevezető és nem tükrözi a valós helyzetet. Interjúalanyaink mindegyike az iskolát, a továbbtanulást tekintette a legfontosabb célnak a gyermeke szempontjából, és csak alig talákoztunk olyan megnyilvánulással, amely szerint fiúk és lányok esetében mások lennének a szülői elvárások. A továbbtanulás horizontján többnyire csak a középiskola – szakiskola –, valamilyen szakképesítés megszerzése állt, de talákoztunk nagyra törő távlati tervekkel is: gyermekorvosi, történelemtanári, romológus diploma megszerzése is felmerült egyes esetekben.

Megkülönböztetés, diszkrimináció

Interjúink alapján úgy láttuk, a roma emberek mindennapi tapasztalata a megkülönböztetés. A megkülönböztetés egyes típusai – diszkrimináció az iskolai oktatás, a munkavállalás, a hatóságokkal való kapcsolattartás terén, vagy előítéletes megnyilvánulások a mindennapi élet legkülönbözőbb színterein – válaszolónk többségéből a helyzetből való menekülést, a konfrontáció elkerülését, a sérelmek tudomásulvételét és a csendes alkalmazkodás taktikáját váltotta ki. Ha saját magukat igyekeztek is a csoportra vonatkoztatott sztereotípiáktól mentesnek tekinteni, hajlamosak voltak arra, hogy a többségi roma-képet közösségük egészére, vagy esetenként a romák speciális csoportjaira vonatkoztatva elfogadják, tehát mintegy a magukévá tegyék a kívülről megrajzolt roma-képet.

Legtöbbször a munkavállalás kapcsán említettek diszkriminációs történetet. Akár rendelkeztek beszélgetéseink idején munkaviszonnyal, akár csak feketén vállaltak munkát, beszélgetőpartnereink vagy házastársaik, visszatérő tapasztalatukként számoltak be arról, hogy a meghirdetett állásra éppen roma mivoltuk miatt nem vették fel őket. „Mondjuk, ment az élettársam munkafelvételre, és meglátták, hogy milyen bőrszíne van, és akkor mondták, hogy nincs felvétel, de előtte, mikor telefonált, azt mondták, hogy van, menjen be. Mire beért, meglátták, hogy cigány kinézetű, azt mondták, hogy köszönjük, már betelt.” Vagy egy másik példa: „Ha elmegyek egy munkahelyet megnézni, volt olyan, hogy lebeszéltem telefonon, azt mondták, hogy megvan még, mire odaértem, mondták, hogy betelt.”

Ugyancsak többen sérelmezték, hogy az önkormányzat vagy az egyéb hatóságok megkülönböztetik a roma ügyfeleket. Ezt tapasztalta az az édesanya, aki volt férje, gyermekének nevelőapja agresszív viselkedése miatt a hatóságokhoz fordult, de nem kapott segítséget: „A gyermekjóléti szolgálat, a családsegítő, az önkormányzat... (nem segített). Tizenhárom főljelentés volt ellene. Kijött a rendőr, azt mondta, hogy mivel cigányokról van szó, nem hajlandó segíteni. Az én kinézetem miatt. És azt mondta, hogy mivel mi cigányok vagyunk, fogjuk magunkat és költözzünk el onnan.”

Találkoztak megkülönböztetéssel a mindennapi élet legkülönbözőbb színterein is. Például többen közös élménye volt az, hogy – roma kiné-

zetük miatt – figyelik őket az üzletekben, járműveken. A romákkal szemben hangoztatott, előítéletes alapuló vélekedés – amelyet igencsak ismeretek válaszolóink, hiszen a beszélgetésekbe bármely téma kapcsán gyakran beleszótték egy-egy jól ismert példáját – alapot szolgáltatott a többségi intézmények képviselői számára ahhoz, hogy különös figyelemmel kövessék roma klienseik lépteit, ezt azonban nehezen viselték el a megkülönböztetés áldozatai: *„Úgy érzem, ha bemegyek egy közértbe vagy bemegyek egy nagyobb üzletbe, akkor azon nyomban azt nézik, hogy cigány. Volt olyan incidens, kerültem olyan szituációba, a lányom is ott volt, és hadd ne mondjam, hogy éreztem magam. ... Olyan dolog történt, hogy bementünk vásárolni, és én szeretek nézelődni, és a biztonsági őr odajött és kipakoltatta a táskámat. És utána pedig elég durván azt mondta, hogy na, szedjem össze. Én pedig mondtam, hogy nem azért jöttem be, hogy lopjak, hanem azért, hogy vásároljak. Megszégyenített. Úgy gondoltam, ha így bánnak velem, többet nem teszem be a lábamat.”*

Válaszóink különösen sérelmesnek érezték, ha a gyermeküket érte megkülönböztetés, diszkrimináció. A több, hasonló történet közül kiválasztott, alábbi interjúrészlet arra is rávilágít, hogy az előítéletes diszkriminációra adható válaszok között nemcsak az elkerülés, a megalkuvó alkalmazkodás, hanem a jogok ismeretében fogant számonkérés is előfordul: *„Az iskolában volt például egy tanárnő, aki nagyon lenézte az én kisfiamat. Egyszer kifigyeltem, amikor elvittem az iskolába, hogy egy magyar gyerek odament és lökte ki a padból, hogy te már menjél innen oda hátra. A Robika meg nem ment, a magyar gyerek meg odament a tanárnőhöz és mondta, hogy a Robikát ültesse el onnan. És a tanárnő odament, fölállította a Robikát, és odaültette a magyar gyereket. Láttam, hogy a Robikának ez nagyon rosszul esik, és akkor bementem szólni a tanárnőnek, hogy miért csinál ilyet, mikor az én gyerekem is ugyanolyan gyerek, mint a magyar gyerek.”*

Hasonlóképp legalább a verbális konfrontációt vállalta az az interjúalanyunk, aki nem tudta szótlannul eltűnni a cigányokat, mint csoportot érő előítéletes megnyilvánulást: *„Ha megyek a villamoson, látom, hogy felszállnak cigányok, és olyan lenézően nézik őket. Van, hogy nagyon idegesít, és szólok nekik, hogy miért nézed olyan lenézően. Vagy hogy szólnak neki, hogy büdös cigány, meg hülye cigány, akkor beszólok, hogy miért bántod, ő ugyanolyan ember, mint te vagy, ugyanúgy anya szülte, mint téged.”*

Identitás

Annak ellenére, hogy minden interjúalanyunk cigánynak (romának) vallotta magát, az etnikai hovatartozás vállalása változatos formákban nyilvánult meg. A csoporttal való azonosulás skáláján a negatív önmeghatározástól az öntudatos cigány identitásig a legkülönbözőbb formákkal találkoztunk. Ha a teljes interjúszövegek alapján megpróbáljuk válaszolóinkat jellegzetes kategóriákba csoportosítani, a következő alaptípusokat kapjuk:

1 A cigányságot megtagadó, negatív identitásúak

Ennek a típusnak legszélsőségesebb formáját az az interjúalanyunk mutatta, akit többségi nevelőszülők neveltek, és 16 éves koráig – amíg a szakmunkásképzőben le nem cigányozták – nem is tudta, hogy roma származású, nem tudott különbséget tenni cigányok és magyarok között. „...ők magyarok voltak. Ha nem látszana meg rajtam, akkor le is tagadnám.” 18 éves korában megkereste vér szerinti szüleit, de „...rosszul tettem. Mindegyik börtöntöltelék. És én nagyon örülök, hogy kikerültem közülük. Nagyon sok emberrel beszélgettem, és azt mondják, hogy a cigány kultúrát ápolni kell. Nem tudom. Én nem tudom elfogadni...”

Egy másik, ugyanebbe a csoportba tartozó interjúalanyunk meghatározó negatív gyermekkori élményére hivatkozott: „Nagyon rossz volt nekem, csúfoltak... ez olyan rossz nyomot hagyott bennem.” Ezért ma is úgy érzi, a cigányokat a többség elutasítja: „Szerintem mindig így lesz, míg a világ világ... soha nem fognak minket elfogadni. Soha. ... tudod, mert a cigány az lop, csal és hazudik. Ez mindig benne van az emberekben.”

A gyermekkori kiközösítésen, verbális vagy fizikai agresszió, sztereotíp véleményeken keresztül megtapasztalt kisebbségi helyzet bizonyos motívumai több interjúban is felbukkantak, az egész személyiségre kiható mértékben azonban csak interjúalanyaink mintegy egytizedére volt jellemző ez a kategória. Nem véletlen, hogy az ide sorolt szülők ma sem tudnak megbirkózni az előítéletekkel, nem kívánnak azonosulni cigány sorstársaikkal, elhatárolódnak tőlük. „Az az igazság, hogy sokan nem is próbálnak meg munkát keresni, dolgozni, vagy például a nyolc általános után, az nekik pont elég, nem is akarnak kiemelkedni. Ők nem is akarnak többet.” Ugyancsak ők utasították el leghatározottabban azt, hogy gyermeküket cigánynak neveljék. Egyikük, akinek gyermeke az iskolában roma kultúrát, cigány nyelvet tanul, így reagált erre: „Miért kell cigányul tanulni? Azzal hova megy, megy az unióba? Mondtam, miért nem lehet angolt tanítani? Ennek nem veszik hasznát..” Másikuk pedig a lánya jövőjére gondolva így fogalmaz: „nem akarok az életébe beleszólni. De az az igazság, ha egy mód van rá, ne legyen cigány a társa.”

2. A cigányságot kényszerűen vállaló, identitásukat csoportközi összehasonlításban megfogalmazók

Ebbe a kategóriába interjúalanyaink 40 százalékát sorolhattuk. E válaszolók közös jellemzője, hogy elfogadják cigány hovatartozásukat, de identitásukat nem saját csoportjuk kultúrája, nyelve, szokásai, a családi hagyományok, hanem sokkal inkább egy, a másik csoporttal többségiekkel éppúgy, mint más cigány közösségekkel való szembeállítás alapján fogalmazzák meg. Amikor a „másik csoportról” beszélnek, nem nehéz kihallani szavaikból azt a törekvést, hogy elkerülendő a többség által hangoztatott negatív sztereotípiák fenyegetését, ezeket a vádakokat és ítéleteket igyekeznek áthárítani azokra, akiktől különbözni szeretnének.

Ide tartozik az az édesanya, aki így határozta meg magát: „Anyukám magyar, apukám cigány. Ilyen félvérek vagyunk. .. én valahogy a kettő között,

ilyen vegyesen érzem magamat.” A két népcsoport közti különbségről pedig ezt mondta: „... a magyarok, azok egészen más egyéniségek. .. olyan törekvőek. Fősvényebbek ... meggondolják, hova teszik a pénzüket. ... Ha a cigányokról beszélünk, ők egészen másabbak. A cigányok olyanok, ... ha ma van, de hogy holnap mi lesz, az már nem fontos. Nem előrelátóak.”

Több esetben is előfordult, hogy a magát romungrónak, zenésznek, magyar cigánynak nevező interjúalanyunk az oláh cigányoktól igyekszik megkülönböztetni saját közösségét: *„Miránk azt mondják, hogy mi ezek a romungró cigányok vagyunk, tehát úgy élünk, mint a magyarok. Nadrágba járunk, nálunk nincs az, hogy rózsás szoknya. Ez a hagyomány, ez tehát az oláh cigányoknak van, meg nem tudom, milyen fajta van még, több fajta verziója. Náluk van az, hogy nem jár a lány az iskolába, átveszi az anya-szerepet, főz, most, takarít, befogják ott ugyanúgy dolgozni, vagy jobbik esetben, ha nem megy el dolgozni, akkor keresnek neki egy férjet, férjfelöltet, és akkor tizenévesen már, sőt, 13–14 évesen nagy esküvőt csinálnak, dáridót, és akkor már ott van egy-két gyerek. Ez annyira meghatározó náluk, hogy így élnek, hogy nagyon ritka az, hogy valaki oláh cigány lány, és még 17–18 évesen tanul.”*

Oláh cigány származású férjével élő interjúalanyunk szerint szülei nem örültek házasságának. *„Apukám zenész cigány volt, anyukám is, mert az ő apukája is zenész volt. (a férj családja) azok olyan nagyon másabbak, mint a magyar cigányok, a romungrók.”*

Gyermekeik identitásának alakításában is tettenérhető, hogy a saját csoport elfogadtatását éppen a másik csoporttól való elhatárolódással kívánják elérni: *„Norbi, a kisebbik nagyon félt, szó szerint félt ... hallotta, hogy panaszkodtam, hogy „juj, nem lehet elférni ezektől a batyus cigányoktól a buszon”, mert ott fölszálltak, és mindenki az elejébe szorult, és akkor a Norbiba az benne volt, hogy batyus cigányok. És akkor nagyobb lett, és megértette azt, hogy mi cigányok vagyunk, és elkezdett bőgni, ez ilyen óvodás korban volt, és mondta, hogy „úristen, anya, mi cigányok vagyunk?”, és mondtam, hogy „figyelj Norbi, mi azok vagyunk”. És akkor úgy tudtam megmagyarázni, hogy mondtam, hogy mi vagyunk a szép cigányok, ők meg a rondák. És ez most olyan hülyeségnek hangzik, de csak úgy tudtam elmondani. ... És akkor elmagyaráztam nekik, hogy mi ilyenek vagyunk, és végül is amikor olyan cigányokról beszélnek, akkor azok rosszat csináltak. De vannak jó, normális cigányok, akik szépen élnek, és van olyan része, de ugyanúgy oda-vissza van ez a magyar embereknél is. És ezt nem kell szégyellni.”*

Ha nem a saját csoportjuktól különböző etnikai közösségtől, akkor a viselkedésük alapján eltérőektől igyekeznek elhatárolódni azok, akik fenyegetésként értelmezik a cigányokra általában vonatkozó sztereotípiákat: *„Sajnos a cigányok között azért vannak némelyek, akik rögtön megvadulnak. Azok miatt hiszi azt mindenki, hogy ilyenek a cigányok. Pedig mi nem ilyenek vagyunk.”* Vagy egy jellemzőnek vélt iskolai konfliktus kapcsán ezt hallottuk: *„... a szülők hozzáállása nem jó. Nem úgy állnak hozzá, hogy na, bemegyek, érdeklődök, hogy mi van a gyerekkel. Ez egy rossz cigány szokás... más a vére hőmérséklete, más a temperamentuma. Egyből lázad, egyből veszekszik. Nem tudom, hogy ez a származásból vagy a nevelésből jön.”* Olyan szülő is akadt, aki – a nem-cigányokhoz hasonlóan – községükből inkább a közeli város iskolájába vinné a gyermekét, nehogy a cigány többségű iskolában káros hatások érijék: *„A kislányt is elviszem, mert nem akarom, hogy elvessen*

ezek között a gyerekek között.. .. Szerintem azért olyanok azok a gyerekek, mert nagyon keveset foglalkoznak velük. ... Elég agresszívek, elég nemtörődők ezek a családok. ... lehet, hogy minél több gyereke van, annál kevesebb idő jut a másikra, vagy ők is olyan nevelést kaptak, és csak olyat tudnak adni. ... van, amelyik elviszi mocskosan a gyereket.”

Egyik interjúalanyunk, aki származási csoportja helyett a Jehova tanúi vallási körben találja meg a testvéri közösségét, úgy érzi, hogy hiába különbözik a romák többségétől, mert „az az igazság, hogy egy kalap alá veszik most már mindet. Mert az lényegtelen, hogy én egészen más vagyok, mint mondjuk a többi, és nem lopok, nem csalog, nem hazudok. A gyerekeimet is úgy nevelem. De ha kimegyek, biztosan úgy néznek rám is, mint arra a másikra, ha ilyen konfliktus van.”. Ugyanakkor szembeszáll azokkal a sematikus és lekezelő véleményekkel, amelyekkel a romákat mint népcsoportot illetik: „...ahova most járok tanfolyamra, van egy ilyen óránk, amikor ilyen kérdések vannak, és a múltkor a tanár megkérdezte, hogy mit gondolnak a romákról. Hát voltak jó meg rossz vélemények. Egy ilyen idősebb asszony jelentkezik, mondja, hogy lopnak, hazudnak, koszosak, vasat-rezet lopnak, szaporodnak, mint a nyulak. Úristen, mondom. Neked nem jut más eszedbe, neked mindig ilyen dolgok jutnak rólunk eszedbe? És akkor mondtam, hogy ti meg, tudod, miért nem szaporodtok? Mert nektek első a karrier, első az, hogy legyen lakás, diploma, legyen pénz, legyen autó, minden legyen meg, és majd csak utána vállalunk gyereket. Addigra meg már teljesen beleöregedtek, és már késő. Mondom, a romák meg nem ilyenek. Ha jön a gyerek, jön. Nem ölik meg.”

Még a cigányság deklarált vállalása is a cigányoknak tulajdonított jellemzőkön való felülemelkedésből származik. Ahogy egyik interjúalanyunk fogalmaz: „... én például – lehet, hogy hülyeség – büszke vagyok arra, hogy cigány vagyok... azt, amit elértem, mint cigány gyerek. Nagyon kevés ember tudja elérni, és én elértem. .. és a munkámmal értem el, nem az, hogy lopni mentem, csalni mentem, hanem frankón a melőből.”

3. A cigányságot felvállaló, de a hagyományokat elvető identitásúak

Interjúalanyaink mintegy ötödét soroltuk abba a csoportba, amelyet a roma identitásúak olyan képviselői alkottak, akik számára a hovatartozás, a származás vállalása nem kérdőjeleződött meg, de a cigány kultúrát, a hagyományok követését inkább béklyónak tekintették, amely a mai életben csak akadályt jelent az érvényesülés, vagy csak egyszerűen a többségi társadalomba való integrálódás szempontjából. Volt közöttük olyan, aki – saját kárán tanulva – gyermeke számára már nem kívánja a hagyományos cigány életformát továbbörökíteni. „15 és fél évesen szöktem el. Utána itt laktam, hol az én szüleimnél, hol az ő szüleinél laktunk. A lányom majd húsz-huszonkét évesen ráér. Vagy még akkor se. Nem tudom. Nagyon szeretném, ha megyen is továbbtanulni, akkor végigjárja. Szakmája is legyen. Ne kerüljön olyan helyzetbe, mert utólagosan bánja meg az ember.... Hát a lánygyereket mindig jobban féltik, mint a fiút. Mer úgy vannak vele, hogy egy fiúnak mindent szabad, de egy lánynak nem. ... Szerintem senki nem akarja a saját gyerekének, hogy na most én férjhez mentem tizenöt és fél évesen, akkor

te is menjél férjhez. Olyan szegény ne legyen, mint én. Meg ne legyen neki ennyi gyerek, négy gyerek. Még három se.

Szintén a hagyományos cigány családokban megkövetelt, alárendelődsre épülő női szerep ellen érvel az az anya, aki szerint „... a régi szokások nem voltak jobbak... a cigányoknak nem szabad ezt tenni meg azt tenni, nem mehet oda meg ide... Ez most azt hiszem, megváltozott... mindenki azt csinál, amit akar. Mindenki szabad ember. ... mint nő, mondom én.” Egy másik anya, aki a cigány hagyományokat foglalkozása szerint is ápoló (oláh) cigány férje miatt a főiskola helyett a házasságot, a családot, a férj kiszolgálását választotta, elismerve a cigány hagyományok szépségét és értékeit, házassági kudarcát mégis ezekkel a hagyományokkal hozza összefüggésbe: „...a küszöbön belül keményen a cigány szokások és a roma törvények uralkodtak. ... Az a régi, ősi erő, amit ők hoznak magukkal, ugye a cigányságnak nincs ezer éves írott kultúrája, mint a zsidóknak vagy másnak, ők mindent szájhagyomány útján meg a hátukon vitték tovább... Ők végigmentek Európán úgy, hogy megtartották a nyelvüket, a szokásokat, az öltözködésüket. És ez a szokás annyit jelent, hogy az öregek tisztelete, a gyerekek mindenek előtt, a nők mindig két lépéssel a férfi mögött, és a hierarchikus állapotokat mindig szem előtt tartani, az étel, az egészség, a gyerek, a szülők szeretete...” Lányait már nem kívánja ebben a hagyományban nevelni: „... azt mondtam nekik, hogy remélem, hogy okulnak az én rosszul sikerült házasságomból. Sajnos pont annak volt köszönhető, ezeknek a maximalista elvárásoknak. Ezek a konvenciók sajnos nagyon sok családon belül nagyon komoly lelki sérüléseket okoznak, mind a gyereken, mind a lányban... Az örökös megfelelési kényszer... Ha belépett hozzánk valaki, akkor fogadtam, kiszolgáltam, ha hajnali háromkor, akkor is megvettem-megitattam, és utána elvonultam. Az én dolgom az volt, hogy kiszolgáljam őket és a gyerekekkel foglalkozzam..”

Miután a megkérdezettek gyermekei közül néhányan az iskolában cigány népismeretet, esetleg cigány nyelvet tanulnak, s Pécs környéki választólóink számára pedig felmerült a Gandhi gimnázium választásának lehetősége, a cigány nyelv tanulása többször is szóba került. A hagyományokat megtagadóknak azonban a modern nyugati nyelvek tanulása ésszerűbbnek tűnik, hiszen a továbbtanuláshoz inkább arra van szükség: „Azt nézik majd a főiskolán, hogy ott cigányul tanult meg beszél? Vagy kéri az olasz, angol vagy német tudást? Nem a cigány nyelvtudást kéri, hanem azt, hogy legyen egy angol, német vagy más nyelvtudás. Nem azt, hogy beszél-e kolompárul.”

4. A cigányságot mint kultúrát és hagyományt öntudatosan felvállalók

Végül a negyedik csoportba válaszolóink közel harmadát soroltuk. Az ide tartozó szülők számára a cigányság sajátos kultúrát, szokásokat, tulajdonságokat jelent, amelyek ha különböznek is a többségtől, számukra értéket jelentenek, a büszkeség tárgyát. Egyikük például így fogalmazott: „... a kultúra szó valójában arról szól, hogy megismerjék azt a másik embert jobban, és ne ítélkezzenek. .. Mi hangosabban beszélünk, a magyarok meg azt hiszik, hogy kiabálunk, vagyis félelmet keltünk bennük. Nem úgy van ... más

a kultúránk, más a megjelenésünk, máshogy viselkedünk... hogy is mondjam? A latinokhoz, a spanyolokhoz inkább hasonlítanánk magunkat.

Többen is úgy érzékelik, hogy a romák között nagy az összetartás, mintha a külső fenyegetés ellen a csoportkohézió erősítésével védekeznének: „Mi, cigányok sokkal jobban megértjük egymást, bárhol. Legyen Pest, vagy mit tudom én. Ha tudja, hogy a másik ember cigány, akkor rokonlelkek. Jobban szeretjük, mi sokkal jobban barátkozunk szerintem. ... Szóval mindegy, honnan jön az ember, ha cigány, akkor hozzánk tartozik.” A születés véletlenje folytán kapott közösség nem lehet szégyen forrása: „Nem vagyok büszke. De azt nem értem, miért szégyellik. Ha annak született, azt kell felvállalnia. Most mi az, hogy büszke? A magyar az büszke, mert magyar?” Az is megfogalmazódott, hogy a különböző népcsoportok elérnek egymás mellett, nem szabad feladni a cigány identitást: „A cigányoknak más a kultúrájuk, de itt élnek Magyarországon, el kéne viselniük egymást. ... Ha a kultúrát elfelejti, az identitását is viszi magával. Ez olyan, mint a nyelvet ápolni.”

Egyik édesanya saját fejlődéstörténeteként látja, hogy a korábban csak reflektálatlanul elfogadott cigány identitását egy tudatos, még a korábban elfelejtett és mellékesnek tekintett anyanyelvet is újra felfedező viszonyulás váltja fel: „Szerintem fontos. Mert azért én se tagadtam soha... de nem gondoltam mindig így, hogy ez jó dolog, hogy nekem a hagyományokat vagy a cigányság történetét ismernem kellene. Az vagyok, és kész. De most már másképp gondolom. Például most cigány nyelvet tanulok, amire öt évvel ezelőtt azt mondtam, hogy tök hülyeség az egész, minek nekem, úgyse tudom hasznosítani. Most viszont már második éve tanulom.”

Az ebbe a kategóriába tartozó szülők gyermekeiket is igyekeznek román-cigánynak nevelni. „Vannak, akik szégyellik, és nem mondják el. De mikor a gyerek már elég idős, el kell mondani a dolgokat. Mikor a gyerekek már ott tartottak, mi elmondtuk...” – vagy egy másik példa: „Én mindig azt mondom, hogy az adott helyzetben és az adott elvárásoknak kell megfelelni, azzal együtt, hogy soha nem szabad elfelejteni, honnan jött. Meg kell felelni az iskolában, a munkahelyen, a házasságban. Azt mondom, hogy soha ne adja fel magát, soha ne szégyellje el, honnan jött.” Vagy egy másik interjúalanyunk szerint: „Azt kéne elfogadni Magyarországnak, hogy igen, vannak cigányok, és fogadjanak el minket úgy, ahogy vagyunk. Mi szeretjük a kultúránkat, nem tagadjuk le, hogy cigányok vagyunk.”

Ha vállalják is csoport-hovatartozásukat, sőt, büszkék bizonyos tulajdonságaikra, kultúrájuk folyamatoságára, mégis több interjúalanyunk is említette, hogy saját maga, családja, vagy ismerőse nevet változtatott, hogy cigányos neve ne váltson ki azonnal ellenérzést, előítéleteket a többséghez tartozókból. „... előtte volt egy névváltozásunk, ez azért történt, mert gyerekek vannak. Meg nekem is jobb ez. ... Mindenki fajgyűlölő, a fehérek többsége fajgyűlölő.”

Hosszabban idézem egyik válaszolónk vallomását, mert az interjúrészlet jól tükrözi az öntudatra ébredés és a közösségért tenni akarás szép példáját. Valaki, akit korábban nem ért identitás-fenyegetés, egy táborban a roma gyerekek között lezajlott beszélgetés élményének katartikus hatására kezdett tudatosan reflektálni maga és társai hovatartozására: „.. feltűnt, hogy a gyerekek nagy részének magyar neve van. És kérdeztük, hogy miért változott meg a nevük, és akkor a gyerek mondta, hogy Orsós-ként

született, cigány névvel, de mikor iskolába került, akkor nemsokára rá a szülők úgy döntöttek... mondták a gyerekek, hogy nagyon sokan csúfolták őket az iskolában.. Nagyon megdöbbenem ettől a helyzettől, és akkor elkezdtem beszélgetni a cigányságról. Volt egy 9 éves kislány, aki azt mondta nekem, hogy az életét is odaadná azért, hogy ha újból születne, akkor ne cigányként szülessen. Annyira mellbevágott ez a dolog, hogy egy 9 éves gyerek mi mindenben mehetett keresztül, hogy eljusson idáig, hogy ezt meg tudja fogalmazni. Micsoda gyötrelmek, fájdalmak tömege kellett ahhoz, hogy ez így kicsúcsosodjon.... Sokat beszélgettünk, egész estig beszélgettünk a gyerekekkel, és nem találtam a helyemet hosszú ideig. Hazajöttem, és elkezdtem gondolkodni, hogy mi történik a világban. Addig én búra alatt éltem. Soha nem ért semmiféle atrocitás. Mi kell ahhoz, hogy az ember úgy élje meg az életét? Vagyis mi kell ahhoz, hogy egy gyerek, egy sérülékeny gyerek, vagy felnőtt ide jusson. Mennyire befolyásoló tényező az, hogy milyen alapokkal rendelkezem, az, hogy a szülők nevelése, vagy a környezetnek a hatása mennyire jelentős. És rájöttem arra, mindenféle előzetes tanulmány nélkül, hogy ez pusztán véletlen. Ha én nem ebbe a családba születek, ugyanolyan sérülékeny lehettem volna, mint az a gyerek, vagy bárki más, akit ilyenek érnek. És akkor én rájöttem arra, hogy onnantól kezdve másképp közelítem meg az életet. Azt gondolom, hogy ez egy hivatás. A gyerekeknek, fiataloknak ma is azt mondom, a felnőtteknek is, hogy ha nem viselkedünk úgy, ha nem adunk okot arra, hogy bántsanak, akkor nem bánthatnak. Csak a gyengét bántják, csak akkor, ha sebezhető felületet hagyunk. ... Azt gondolom, hogy az öntudat, meg az önértékelés nagyon fontos momentuma ennek a folyamatnak. ... Elkezdtem gondolkodni, mit is jelent nekem az, hogy én cigány vagyok. Miért szegénylik az emberek? Nekem ez olyan természetes, nekem ez fontos. Jó dolog, hogy az vagyok. Egyrészt látom a különbséget a nem cigány emberek és magam között. Sok-sok dolog, hogy hogyan reagálnak bizonyos dolgokra, még akkor is, ha azonos a neveltetésünk, vagy a viszonyaink, akkor is a személyiségünk meghatározza, hogyan reagál. És megtaláltam az értékeket. Megtaláltam azokat a dolgokat, amiktől jó cigánynak lenni. Nem a bőrszínünk határozza meg az identitásunkat. Nem a nevelésünk határozza meg az identitásunkat. Hanem az, hogy egy közösségnek tagja vagyok. Egy olyan közösségnek, ami engem elfogad feltétel nélkül. Aki engem megtart, és segít, és szeret."

Összegzés

Mélyinterjúkra alapozódó, kvalitatív kutatásom célja az volt, hogy személyes élettörténeteken, egyéni narratívákon keresztül modellezsem a mai roma serdülők szüleinek viszonyát romaságukhoz, hogy az identitás-típusok feltárásával képet formálhassunk arról a hatásrendszeréről, amely a gyermekeket etnikai identitásuk kialakulása folyamatában a családban éri. A családban felnövekvő gyermek számára nemcsak az életfeltételek – családtípus, lakás, anyagi helyzet, a megélhetés forrásai –, hanem a szülők, a rokonok, mint a születéssel készen kapott közösség értékrendszere, szabályai, a felnőttek viselkedési mintái is fogódzót jelentenek ahhoz, hogy saját viszonyukat kialakítsák ahhoz a társadalomhoz, amelynek felnőttként tagjai lesznek. A szülői modell számukra vi-

szonyítási alap akkor is, ha követik, és akkor is, ha megtagadják, szembe fordulnak vele.

Nyilvánvaló, hogy az interjúkból kirajzolódó modellek – melyek a lehetséges roma identitások skálájának különböző típusait igyekeznek meghatározni – olyan, az elemzés számára önkényesen kialakított kategóriák, amelyekben az egyéni tapasztalatok és a hozzájuk fűződő vélekedések, értékelések, tehát szociológiai és pszichológiai dimenziók egyaránt szerepet játszanak. A mai fiatal negyvenesek, mint a mintánkba került szülők is, a saját életútjuk és gyermekeik jövőbeli lehetőségeinek mérlegelésekor óhatatlanul szembesülnek azzal, hogy a rendszerváltozással eddigi életük két, teljesen eltérő társadalmi feltételrendszerrel jellemezhető szakaszra osztható, és a saját, gyermekkori szocializációs tapasztalataikat csak nehezen adaptálhatják gyermekeik nevelésében. Az államszocializmus hamis ígéretei – a teljes foglalkoztatottság, a szociális biztonság, az állampolgári egyenlőség – történetesen az ő esetükben csak korlátozottan érvényesültek, a jelennel való összehasonlításban sokuk számára mégis aranykort jelentett ennek időszaka. Visszatekintve a hetvenes-nyolcvanas évekre, legfőbb pozitívumként a nem romákkal való kapcsolatok természetességét, mindennapiságát jelezték: az iskolában, a munkahelyen, a lakókörnyezetben. Ennek ellenére érzékelték és hangoztatták is, hogy a többség velük szemben nemcsak ma, hanem a múltban is sztereotípiákat, előítéletes véleményeket formált.

Az előítéletekre, megkülönböztetésre a pszichológiai önvédelem változatos formáival reagáltak. Az önképbe beépült, sztereotip többségi vélekedés szélsőséges esetben öngyűlölethez vezethet: erre is találtunk példát az interjúkban. Egy másik lehetséges védekezés a negatív kép másokra vonatkoztatása, így a fenyegetés áthárítása más cigányokra – azokra, akik nem képesek a többségi társadalom értékrendszerét elfogadni. Valószínű, hogy az államszocializmus identitáspolitikájával is összefügg a roma hagyományoknak, mint a modern társadalmi együttműködést akadályozó kultúrának a megtagadása, még ha ez együtt is járt és jár olyan konfliktusokkal, feszültségekkel, amelyek ellen nem nyújt támaszt sem a saját közösség, sem pedig a vonatkoztatási csoportnak tekintett többségi társadalom, amely nem kívánja befogadni az asszimilálódni kívánókat. Ennek az évszázadok óta a társadalom peremére szorított, de hagyományait fenntartani, sőt, újrat teremteni képes közösségnek a roma tradíciókhoz fűződő viszonya is visszatükrözi azt az ambivalenciát, ami a kisebbségi helyzetből adódik. Válaszolóink egy része – ha nem is tudatosan – az egyértelmű és szabályozott viszonyokat, a feltételek nélküli elfogadást, az egymásra utaltságból és az egymás iránti szolidaritásból összeszövődött közösséget találta meg abban a csoportban, amelyikbe beleszületett és amelynek külső jegyeit magán hordozza. Beszélgetőpartnereink közül többek számára viszont a hagyományok vállalása tudatos döntés eredménye. Ők azok, akik céljuknak tekintik a kultúra ápolását, a nyelv visszaszerzését, a romák érdekérvényesítő harcait, akiknek véleményük van a romák politikai részvételével kapcsolatban.

Egy korlátozott méretű interjú kutatás lehetővé tette ugyan, hogy a roma identitás különböző modelljeit feltérképezzük, de semmilyen támpontot nem ad arra nézve, hogy megbecsüljük: az egyes típusok a ma-

TANULMÁNYOK

gyarországi romák körében milyen tényleges arányokat képviselnek. De talán nem is feltétlenül cél egy ilyen identitás-térkép elkészítése, hiszen az identitás általában, így az etnikai identitás sem rögzül, fixálódik végérvényesen, hanem változó, folyékony, helyzetfüggő. Kutatásom kérdésfeltevése – hogy t.i. miként befolyásolja gyermekeik identitásfejlődését a szülők viszonya saját romaságukhoz – mintegy provokálta, hogy a válaszolók a kérdéseket az identitás narratívájában válaszolják meg. Mindamellert nem gondolom, hogy ez a provokáció felesleges vagy esetleges. Hiszen akármennyit tudunk is arról, hogyan vélekedik a többségi társadalom a romákról, milyen strukturális és intézményi feltételek között szocializálódnak az újabb és újabb felnövekvő generációk, a romák a kutatások többségének nem alanyai, hanem tárgyai voltak. Írásomban – és abban a kutatásban, amelynek része volt a roma szülők identitásának vizsgálata – arra tettem kísérletet, hogy helyreállítsam az egyensúlyt, aktorokként nézve azokra, akiket legfeljebb a káros társadalmi folyamatok elszenvedőinek szoktunk tekinteni.

Irodalom

- Bartley, M., Blane, D. and Smith, G. D. (eds.) (1998): *The Sociology of Health Inequalities*, Blackwell
- Breakwell, G. M. (1986): *Coping with Threatened Identities*, London, Meuthen
- Goffman, E. (1963): *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Simon and Schuster, New York
- Loury, G. C. (2006): *A faji egyenlőtlenségek anatómiája*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Közgazdasági Kiskönyvtár
- Young, I. M. (1990): *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press
- Wakefield, W. D. – Hudley, C. (2005): African American Male Adolescents' Preferences in Responding to Racial Discrimination: Effects of Ethnic Identity and Situational Influences, *Adolescence*, Vol. 40, No. 158, pp. 237–256.

MONICA KJORSTAD

**A szakmai etika és a hivatalnoki
racionalitás között: a szociális
munkások kihívásokkal teli etikai
helyzete a workfare irányelvek
végrehajtásánál***

A cikk egy empirikus kvalitatív tanulmányon alapul, mely olyan szociális munkásokról készült, akik a norvég fővárosban, Oslóban öt önkormányzati szociális osztályon a workfare irányelvek végrehajtásában vesznek részt. A tanulmány fő célja, hogy a szociális munkások gyakorlatát jellemző körülményeket egy olyan közgazgatási környezetben vizsgálja, melyben a szociális ellátásért folyamodó klienseket alapvetően arra ösztönzik, hogy a szociális juttatások helyett a munkát válasszák. A szociális munkások konkrét szerepét és feladatait a munkaszerződések és a munkaköri leírások rögzítik, de szakmai ítéleteiket és az egyéni szakmai elbírálást a szakmai értékek és a szakmai gyakorlat egyéni értelmezései befolyásolják, illetve az, hogy ezek az értelmezések hogyan épülnek be az egyén személyes tapasztalatába a szociális munka gyakorlása során. A szociális munkás nagyon konkrét és világos formában gyakorolhatja hatáskörét a workfare irányelvek megvalósítása során. A törvény meglehetősen tág teret enged az egyéni elbírásának, de az önkormányzatoknál alkalmazott belső szabályok és irányelvek nagymértékben befolyásolhatják a szociális munkást és gyakorlatát. Ennek következtében a szakma normatív és etikai értékei meghatározóvá válnak. A cikk az önkormányzatok szociális osztályainak a szociális juttatásokra való jogosultság elbírálásában betöltött szerepét, valamint a szociális munkások e környezetben jellemző etikai pozícióját vizsgálja.

* Monica Kjorstad: Between professional ethics and bureaucratic rationality: the challenging ethical position of social workers who are faced with implementing a workfare policy. *European Journal of Social Work* Vol. 8, No. 4, December 2005, pp. 381–398.

Bevezetés

A nyugat-európai országok többségében a workfare megvalósítására irányuló programok fontos részét képezik a nemzeti szociálpolitikának.¹ Általában elmondható, hogy a munkaerőpiaci bevonás és az egyén társadalmi felelősségének erősebb hangsúlyozása egyre inkább meghatározóvá válik a szociálpolitikai reformok előkészítésében. A workfare alkalmazását kísérő retorikát gyakran kísérik olyan fogalmak, mint az aktíválás, részvétel, felelősség, jogok és kötelezettségek. Sokan rámutattak, hogy a szerződés és csere logikája jelentős mértékben befolyásolta a szociálpolitika fejlődését megalapozó gondolkodást, melynek következtében a jóléti juttatások munkára cserélése figyelhető meg. Következésképpen az a gondolat, hogy az emberek elidegeníthetetlen jogokkal rendelkeznek, talán némileg háttérbe szorult. E témakört számos kutató vizsgálta (többek között Dahl, 2003; Dahl – Lorentzen, 2003a, 2003b; Giddens, 1998; Goodin, 1985; Hindess, 1997; Jordan, 1996; Jordan – Jordan, 2000; Kildal, 2000, 2001; Lodemel, 1997; Lodemel – Trickey, 2001; Mead, 1992; White, 2000).

A legtöbb politikai közegben az tűnhet a legmegfelelőbb megoldásnak, hogy a végrehajtáshoz kapcsolódó döntéseket köztisztviselők hozzák meg, így Norvégiában a workfare irányelvek megvalósítása a szociális munkás szakemberek feladata. Ezekben az esetekben a végrehajtás ellenőrzése és a szakemberek etikai pozíciója meghatározó a konkrét döntések minősége, illetve a rendszer közvélemény előtti legitimitása szempontjából (Rothstein, 2001).

Sok tisztviselő – így a közigazgatásban dolgozó szociális munkások is – korlátozott autonómiával rendelkezik a törvényhozók által meghatározott kereteken belül, de a politológusok erősen megkérdőjelezzik azokat a hagyományos normákat, melyek az állami bürokráciában a politikaformálók engedelmes eszközét látják (Rothstein, 1994, 2001). A szociális munkások különbözőképpen viszonyulnak a politikaalkotás és a közigazgatás megkülönböztetéséhez, de nemigen tagadhatjuk, hogy a szakpolitika kialakításának folyamata és a szociálpolitika végrehajtása összefonódik, ami egyébként konfliktusok kialakulásához vezethet. Valóban, meglehetősen kényes kérdés lehet annak elismerése, hogy szociális munkásként politikai prioritásokkal foglalkozunk. Ebből a szempontból a lojalitás kérdései alapvetően meghatározóak. A szociális munkásnak helyzetéből következően lojálisnak kell lennie feletteseihez, tiszteletben kell tartania a közjót, és engedelmeskednie kell a törvényeknek. A munkáltató iránti lojalitás – egyszerűen megfogalmazva – alapvetően az adminisztratív szabályok és eljárások betartását jelenti. De a gyakorlatban a lojalitás sokkal többet jelent ennél, és magába foglalja azt a kötelezettséget is, hogy az egyéni ügyek elbírálásánál a szociális munkás normatív és morális megfontolásokat alkalmazzon, illetve azt az alapvető köteles-

1 A cikk a workfare következő definícióját használja: „A »workfare« alatt azt értjük, hogy a részvétel kötelező az igénylő számára; azaz szankciók vannak érvényben, az elsődleges tevékenység a munka és az intézkedés része a szociális segítségnyújtásnak” (Dahl, 2003, 274).

séget, hogy a szakmai etika központi elemeként a kliens érdekeit helyezze a középpontba.

A szociális munkások szerepe, mint fogalom, arra utal, hogy a szervezet felhatalmazza a szociális munkásokat arra, hogy egy bizonyos módon járjanak el, és ezzel, elméletileg korlátozza szabadságukat, mivel cselekedeteiknek összhangban kell lenniük a szervezeti és szakmai szerep által körülírt kötelezettségekkel és jogokkal. Ily módon a szerep a személyes és a szervezeti morálitás közötti találkozás keretévé válik (a törvényileg meghatározott utasítási lánc figyelembevételével). Ennek következtében felmerül a kérdés, hogy a szociális munkások felelősségre vonhatóak-e olyan döntésekért, melyeket a kliensek részben vagy teljesen elleneznek, de amelyek összhangban állnak a törvény szándékaival és az általános normatív alapokkal. (Lundquist, 1988, 1992; Rothstein, 2001). Egy olyan időszakban, amikor a piaci liberalizmus és a közszféra új üzleti típusú irányításának diskurzusai egyre meghatározóbbá válnak, és sokak szemében már ezek jelentik a szociális munka politikai premisszáit, teljesen jogos az a kérdésselvetés, amely azt firtatja, hogy a köztisztviselőként dolgozó szociális munkások pozícióiba elkerülhetetlenül beépülnek-e etikai dilemmák.

A szakmai diskurzusban vita folyik az általános érvényű etikai szabályok cselekvési útmutatóként való alkalmazását illetően. A fő ellenérv az, hogy – a szituációtól és a „helyi” etikától függően – minden praxis kontextus-függő ítéleteken alapul. A másik oldalon érvként a társadalom univerzális normatív felépítésének fontossága áll. Ezek az univerzális szabályok szükségesek az általánosan elfogadott normák megszegésének megakadályozásához, az alapvető jogok biztosításához és a szakmai hatalom megfelelő használatához. Ezek a polaritások a Habermas és Foucault eltérő hangsúlyú érvelésében is megjelennek: Habermas a demokratikus intézmények fejlesztését szolgáló projektjében az univerzális konszenzus szükségessége valamint a törvény és alkotmány általi ellenőrzés mellett érvel, míg a Foucault-féle megközelítés a helyi és kontextus-függő gyakorlati megoldásokra való törekvés szükségességét hangsúlyozza, melyben a konfliktus és a küzdelem kívánatosnak és hatásosnak tekintendő. (Flyvbjerg, 2003; Foucault, 1982; Habermas, 1987).

Ezek a kérdések rámutatnak néhány alapvető problémára a szakmák jóléti társadalomban betöltött szerepét illetően. A konkrét, egyéni esetekkel végzett munka során a szociális munkás olyan döntések meghozatalára kényszerül, melyeknél a szakmai ítélet e két ellentétes elvárás közé esik. Kialakulhatnak olyan szituációk, melyekben a szociális munkásnak nyíltan egymásnak feszülő érdekek mellett kell meghoznia döntését, például a kliens nyilvánvaló igényének való megfelelés és az adminisztratív vagy politikai irányelvekhez való lojalitás mentén. Az ilyen esetekben a szociális munkás etikai dilemmával néz szembe, azaz olyan helyzetben találja magát, melyben a kétség és az ambivalencia dominál, és nem kielégítőek a rendelkezésre álló alternatívák. Az etikai dimenzió mindig akkor válik kritikussá, amikor ellentétes érdekek vagy egymásnak ellentmondó etikai normák kerülnek egymással szembe. (Eriksen, 2001). Az etika, mint diszciplína célkitűzése az, hogy az ilyen esetekre világosan meghatározza az etikai viselkedés szempontjait. Általánosság-

ban az etika a kötelezettségekről és kötelességről, az igazságról, a 'jó életről' és a társadalom természetéről, míg a szakmai etika a munka kontextusában választott értékekről szól. (Aadland, 2000).

A workfare norvégiai kutatásainak túlnyomó többsége erre, vagy a szociális munkás és az ügyfele között kialakuló kapcsolatra, vagy a különböző workfare típusok összehasonlító tanulmányozására irányult. Ez utóbbira átfogó példa az a Lodemel és Trickey (2001) által végzett összehasonlító tanulmány, mely hat európai ország és az USA workfare szakpolitikáit vizsgálja. E jelenlegi projekt középpontjában azonban az a dinamikus kapcsolat áll, mely a közigazgatási és szociálpolitika fejlemények, valamint a szociális munkások által képviselt modus operandi között alakul ki. A vizsgálat célja az volt, hogy elvégezze a kontextusba helyezett gyakorlat „sűrű” leírását (Geertz, 1973). A tanulmány központi elemként vizsgálja, hogy a szociális munkások hogyan értelmezik az egyes helyzeteket és a gyakorlat kontextusait, illetve azt, hogyan milyen módon jutnak el a szakmai döntéshozatalig és cselekvésig.

A workfare Norvégiában

A workfare megvalósítását célzó programok norvégiai bevezetése nemzetközi irányzatot követett, de összehasonlítva a többi országgal, Norvégia „késői kezdőnek” számít. A workfare irányelvek megvalósítása jelentős különbségeket mutat az egyes jóléti államokban, még az észak-európai államok vonatkozásában is. Norvégiában a workfare a szociális segítségnyújtási program részeként a szociális ellátást szabályozó törvény hatálya alá tartozik. A szociális ellátás juttatásainak finanszírozása és megvalósítása a helyi önkormányzatok feladata és a juttatások az igénylők anyagi helyzetéhez kötöttek (Lodemel – Trickey, 2001). Norvégiában 434 helyi önkormányzat található és törvényi előírás, hogy mindegyik rendelkezzen legalább egy szociális osztállyal. Jelenleg a norvég fővárosban, Oslóban 15 szociális ügyekkel foglalkozó osztály működik.

Norvégiában az önkormányzati szociális ellátást mint végső „biztonsági háló” alakították ki, arra az esetre, amikor más forrásból nincsen segítség, vagy ha a kapott segítség nem elégséges az emberi igények megfelelő kielégítéséhez. A juttatások egyéb, gyakran igénybevett forrásai magukba foglalják az egészségügyi biztosítás juttatásait, a munkanélküli segélyt, a dolgozói kompenzációt, stb. Az önkormányzatok szociális ügyosztályai igyekeznek segítséget nyújtani azon igénylők számára, akik gazdasági, lakhatási, családi vagy kábítószerrel kapcsolatos és egyéb jellegű problémákkal fordulnak hozzájuk. Az esetek többségében az igénylők szociális munkás szakemberekkel találkoznak. A két félnek, egymással együttműködve kell felmérnie és értékelnie a helyzetet.

Az észak-európai országokban számos tanulmány mutatott rá arra a tényre, hogy a szociális ellátásért folyamodók nagy számának a gyenge munkaerőpiaci pozíció az egyik meghatározó oka. Ez különösen igaz azok esetében, akik hosszú távon szorulnak szociális ellátásra (Halvorsen, 1996). Feltételezhető, hogy a gazdasági függőség és a gyenge munkaerőpiaci pozíció közötti összefüggés az oka annak, hogy a reha-

bilitáció ennyire markáns hangsúlyt kap a szociális ellátást szabályozó törvényben. A workfare gyakran mint az aktív létezés pozitív fogalma jelenik meg. Ez a fogalom pedig olyan további pozitív fogalomhoz kapcsolódik, mint pl. a kényelmes körülmények, a pénzügyi önállóság és a társadalmi felelősség. Ezek ellentétes fogalmaként a passzív létezés a munkanélküliséghez, a munkanélküli segélyen éléshez és a munkás kompenzáció igénybevételéhez kapcsolódik (Halvorsen, 1996; Solheim – Ovreid, 2001). Néhány kutató problematikusnak tartja, hogy a szociális ellátást szabályozó törvényben ennyire erőteljes hangsúlyt kap a rehabilitáció. A bírálók azzal érvelnek, hogy ami a helyzettel való személyes megbirkózást illeti, ennek terén a legtöbb ember képes sikeresen megküzdeni a munkanélküliséggel kapcsolatos problémákkal (Albrekt Larsen, 2003; Goul Andersen, 2002; Halvorsen, 1996, 1999).

Első látásra a workfare látszólag nem vet fel semmilyen különösebb problémát. Maga az irányelv nem látszik ellentmondásosnak, hiszen általában olyan pozitív fogalmakhoz kapcsolódik, melyek az emberi fejlődést és gyarapodást segítik elő, és tükrözik a kliensek jóléte iránt érzett aggodalmat. Ha formailag nézzük, a workfare végrehajtásáért felelős önkormányzati szociális munkások szerepe és feladatai jól meghatározottak. A vonatkozó törvényhozás kontextusában a szociális munkásoktól azt várják, hogy eldöntsék: a szociális ellátásért folyamodó, részben vagy teljesen munkanélküli klienseket a munkaeöpiacra, vagy valamilyen speciálisan létrehozott munkahelyre irányítsák-e vagy sem. A szociális osztályokon belüli, adminisztratív hierarchia és az ezekhez a területekhez kapcsolódóan létrejött politikai testületek egyaránt felelősek annak biztosításáért, hogy az egyes osztályokon alkalmazott gyakorlat összhangban legyen a vonatkozó törvényi szabályozással és az adott önkormányzaton belül az illetékes politikai szervek által meghatározott aktuális irányelvekkel. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, a workfare végrehajtása elfedheti vagy leplezheti a gyakorlat ellentmondásait, és egyszerűen összeütközésbe kerülhet azokkal a hagyományos értékekkel és gyakorlatokkal, melyek az idők során a szociális munka szakmai lényegévé váltak.

A workfare támogatói által gyakran hangoztatott állítás, mely szerint a gazdasági ösztönzés vagy a pénz hiánya növeli a munka iránti motivációt, nem kapott megerősítést az észak-európai országokban készült társadalomkutatásoktól (Goul Andersen, 2002). Ugyanez a helyzet a jóléti juttatásoktól való függés kapcsán kialakult aggodalmak esetében, melyek szerint az emberek túlságosan függővé válhatnak a jóléti juttatásoktól, ha azok könnyen elérhetőek. A közelmúlt tanulmányai azt támasztják alá, hogy ezek az aggodalmak az esetek többségében kifejezetten megalapozatlanok (Albrekt Larsen, 2003; Dahl, 2003; Dahl – Lorentzen, 2003b). A workfare pozitív hatásai a legjobb esetben is még tisztázatlanok, és ezért a workfare végrehajtásában az etikai dimenzió alapvető fontosságú.

Ha a workfare irányelveket etikai szempontból vizsgáljuk, rögtön egy alapvető kérdéssel kell szembenéznünk: Adjon-e a társadalom a tagjainak szociális ellátás formájában segítséget a munka világában megszerezhető jövedelem helyettesítőjeként, amikor lehet munkát találni (Halvorsen,

1998)? E kérdésre az egyik (a könnyű) választ, úgy tűnik, maga az 1991-ben Norvégiában elfogadott szociális ellátást szabályozó törvény adja. A törvény kimondja, hogy mindenkinek jogában áll segítségért folyamodnia a lakhatás és az élet anyagi szükségleteinek kielégítése terén. A szociális ellátás biztosítása az önkormányzatok feladata, melyet a kérvényezővel együttműködve látnak el. A kliensek autonómiáját mind az említett törvény, mind a szociális munkások által elfogadott szakmai kódex is nyomatékosan megerősíti.

Felmerül az a kérdés is, hogy mit értünk a szabadsághoz és méltósághoz való alapvető emberi jogon? Kiterjed-e ez a jog azokra is, akik nem tudnak vagy nem akarnak bekapcsolódni a munkaerőpiac világába? Ehhez a kérdéshez szorosan kapcsolódik a dekommodifikáció (a munkaerő „árutlanításának”) fogalma (Esping-Andersen, 1990). Dekommodifikációról akkor beszélünk, amikor alanyi jogon adják a szolgáltatást illetve a segítségnyújtást, és az adott személy megélhetése nem függ a munkaerőpiactól. Lodemel (1997) szerint az 1991-ben Norvégiában elfogadott szociális segítségnyújtást szabályozó törvény hozzájárult ahhoz, hogy megnőtt a társadalmi ellenőrzés a társadalombiztosítási rendszerben. Utalva Esping-Andersen következtetésére, miszerint a skandináv országok korábban képesek voltak dekommodifikálni a foglalkoztatható embereket, Lodemel szerint a workfare bevezetése hozzájárulhat a szegény foglalkoztatható réteg rekommodifikációjához. Annak ellenére, hogy a workfare végrehajtásának gyakorlata eltéréseket mutat az európai jóléti államokban, okkal feltételezhetjük, hogy ezek a kérdések és problémák a norvég határokon túl is relevánsak.

Elméleti megközelítések

A tanulmány két elméleti megközelítésből indul ki. Az első középpontjában az a felfogás áll, mely az önkormányzatok szociális osztályait úgy tekinti, mint a szociális ellátásra való jogosultság elbírálásának intézményeit, melyek nagyon konkrét feltételeket határoznak meg az igénylők számára. Ennek a funkciónak az egyik aspektusa általános érvényű, hiszen minden társadalomban el kell döntenie, hogy ki részesülhet szociális ellátásból, illetve kitől kell azt megtagadni, amennyiben olyan juttatásokról van szó, melyek a társadalom nem minden tagjának járnak (Midré, 1995). Norvégiában a szociális munkásoktól várják az ilyen döntések meghozatalát. Erre mint jogosultság-elbíráló funkcióra („gate-keeping” funkció) szoktak utalni (Kjorstad, 2002b; Terum, 1996, 2003). Midré (1995) rámutat arra, hogy a jogosultságot elbíráló intézményeket mindig azon normatív feltevések mentén szervezik meg, melyek a munka világában jellemző helyzetből nőnek ki. „Azoknak az okoknak, melyek megengedik az embereknek, hogy távol maradjanak a munka világtól, mindig összhangban kell lenniük a társadalomban az adott időpontban érvényes legitim okok egész sorával” (Midré, 1995, 23. o.).

A második elméleti megközelítés középpontjában az a felfogás áll, hogy a hivatalnoki etikában kulcsfontosságú az etikus cselekvés. (Lundquist, 1988, 1992). Ez a megközelítés kapcsolódik a közintézmények jo-

gosultságot elbíráló funkciójához és azokra a szociális munkásokra vonatkozik, akik ezekben az intézményekben köztisztviselői pozíciót töltenek be. A közigazgatási szervezetekben foglalkoztatott szociális munkásoknak különböző kapcsolatokat kell figyelembe venniük, melyek potenciálisan mind etikai következményekkel bírnak: kapcsolat a kliensekkel, kollegákkal, munkáltatókkal, politikusokkal és általában a közvéleménnyel (Lundquist, 1988, 1992; Rothstein, 2001; Kjorstad, 2002a, 2002b). Lundquist három olyan kapcsolat-típusra hívja fel a figyelmet, melyek etikai dilemmákat okozhatnak a közszolgálatában álló, a szakmai értékek megőrzésére törekvő szociális munkások számára (Lundquist, 1988, 2001):

- A köztisztviselőt lojális szálak fűzik feletteseihez;
- A köztisztviselő különböző eszközöket használ hatásköre érvényesítéséhez, beleértve a kényszerítés használatának lehetőségét is. Következésképpen különös gondot kell fordítania az állampolgárokkal kialakított kapcsolataira;
- A köztisztviselő olyan kontextusban dolgozik, melyben demokratikus folyamatok és alapvető értékek dominálnak, és melyeket mint köztisztviselőnek és állampolgárnak nagyon komolyan figyelembe kell vennie. Az önkormányzatok szociális osztályain dolgozó szociális munkások etikai pozíciója a következőképpen szemléltethető (1. sz. ábra):

Egy többdimenziós, minőség-központú megközelítés

A tanulmány a szociális munkások etikai pozícióját két különböző megközelítésből vizsgálja. A makro- vagy felülről lefelé építkező megközelítés célja azon szakpolitika törvényhozási és adminisztratív premisszáinak elemzése, mely kimondja, hogy a munka legyen az elsődleges opció, mi-

előtt a szociális juttatásokért folyamodó kérvényező pénzügyi segítséget kapna. A mikro- vagy alulról felfelé építkező megközelítés célja, hogy tanulmányozza a szociális munkások megfontolásait, amikor a kliensekkel együtt végrehajtják ezt a politikát. A központi kérdések a következők voltak: Mi a tartalma a szociális munkának a workfare irányelvek megvalósítása során? Milyen etikai következményei vannak a szociális munka gyakorlásának a workfare kontextusában? Hogyan kezelik a szociális munkások ezeket a helyzeteket és mit értelmeznek etikai kihívásként? Milyen mértékben tudják a szociális munkások megkérdőjelezni a diszkurzív rendet?

Egy ilyen jellegű tanulmány célja nem az, hogy ok-okozati összefüggéseket elemezzon, hanem hogy a kapcsolatok-összefüggések tágabb rendszerében próbálja megérteni a tanulmányozott gyakorlatok szerepét. Ez egy olyan phronészis alapú kutatás (*phronetic research*), mely a mindennapi helyzetekben megnyilvánuló gyakorlati cselekvésre és gyakorlati tudásra összpontosít (Flyvbjerg, 2003, 134–135 o.). A kutatás számára az elsődleges információ-forrás a tanulmányozott szakemberek tudása és tapasztalata volt. De egy ilyen típusú eset-tanulmány azt is megköveteli, hogy maga a szerző is rendelkezzen szakmai ismeretekkel a tanulmányozandó terület vonatkozásában (Flyvbjerg, 2003; Ragin – Becker, 1992). Úgy találtam, hogy az a tudás és gyakorlati tapasztalat, melyet az önkormányzati szociális ellátás hierarchiájában 25 év alatt különböző pozíciókban szociális munkásként szereztem, szintén igen fontos forrásnak bizonyult. A kutatási folyamat közben kialakult megbeszélések eredményeként autentikusabb kép alakult ki a gyakorlatról, mint ha a kutató csak az objektív megfigyelő pozícióját választotta volna. Kulcsfontosságú azonban a kritikus távolság megtartása. A vizsgálat során alkalmazott módszerek egyaránt bírnak előnyökkel és hátrányokkal, melyeket a társadalomtudományi módszertannal foglalkozó szakirodalom részletes alaposítással tárgyal (Alvesson – Deetz, 2000; Alvesson – Skoldberg, 2000; Flyvbjerg, 2003; Geertz, 1973; Kvale, 1997).

Az empirikus adatokat a következő forrásokból gyűjtöttük: a szociális munkások és a kliensek megbeszéléseinek megfigyelése, részlegesen strukturált interjúk lebonyolítása, esetkonferenciák megfigyelése, az önkormányzatok szociális osztályainak vezetőivel készült csoportinterjúk, párbeszéd konferenciákon való részvétel és dokumentumelemzés. Analitikus eszközként a szövegelemzést társadalmi elemzéssel ötvöző kritikai diskurzus-elméletet használtunk. Minden kommunikatív esemény társadalmi gyakorlatként funkcionál, mivel vagy reprodukálja, vagy megkérdőjelezi az aktuális diszkurzív rendet. A diskurzus és a társadalmi struktúra dialektikus viszonyban állnak egymással és lehetőséget nyújtanak a változásra. (Fairclough, 1992, 1995; Phillips – Hardy, 2002).² A kutatási folyamat rövid leírása az alábbiakban olvasható.

Az adatgyűjtés első lépése 12 olyan megbeszélés megfigyelése volt, mely szociális munkások és kliensek között zajlott le, és melyek központi témája a workfare szakpolitika megvalósítása volt. A kliensek 18–35 év

² Fairclough definíciója szerint a diskurzus egy olyan típusú beszéd, mely a tapasztalatoknak egy bizonyos szempontból ad jelentést.

közötti munkanélküliek voltak. A megfigyelés célja az volt, hogy feltáruljon előttünk, konkrétan mi történik azokban a helyzetekben, amikor a szociális munkások azt várják el a kliensektől, hogy elfogadjanak valamilyen rendelkezésre álló munkát, vagy hogy egy olyan projektben vegyenek részt, melynek célja, a fizetett foglalkoztatásra való felkészítésük.

A szociális munkások és a kliensek között lezajlott megbeszélések megfigyelésének kiegészítéseképp egy részlegesen strukturált mélyinterjút készítettünk a szociális munkásokkal, a megfigyelés befejezése után. Szándékaink szerint az interúnak egyrészt ösztönöznie kell a szociális munkásokat arra, hogy tudatosan átgondolják az éppen véget ért beszélgetést, másrészt további általános érvényű kérdéseket kellett felvetnie a workfare végrehajtásával kapcsolatban.

A harmadik lépés nyolc esetkonferencia lebonyolítása volt. Az esetkonferenciák olyan megbeszélések voltak, melyeken a szociális munkások azért jöttek össze, hogy autentikus eseteket vitassanak meg, a saját gyakorlatukból. Mindegyik szociális munkást felkértük arra, hogy írjon egy összefoglalót egy olyan esetről, melyekben alkalmazták a workfare-t, de úgy érezték, hogy azt nem sikerült megfelelően befejezni. Ez a befejezetlen jelleg egyaránt lehetett pozitív vagy negatív. Más szóval olyan esetek és kliensek leírására kértük őket, melyek különösen nagy kihívást jelentettek, és etikai dilemmát okoztak számukra a workfare végrehajtásának vonatkozásában.

A negyedik lépés négy csoportinterjú lebonyolítása volt a kiválasztott szociális osztályok vezetőivel. A csoportinterjúk célja a workfare irányelvek megértése volt, a vezetői szempontokra koncentráló, felülről lefelé irányuló vagy menedzsment megközelítés alapján. Itt a következő témákat vitattuk meg: megvalósítás, információ és irányelvek kialakítása, az alkalmazottak motiválása, az irányelvek végrehajtási utasításának közvetítése, és visszacsatolás a szociális szolgáltatások adminisztratív hierarchiájának különböző szintjei között.

Az ötödik lépés néhány résztvevői konferencia lebonyolítása volt. Mihelyt elkészült a kiinduló elemzés, szemináriumokat tartottunk, melyekben ismertettük a tanulmányban résztvevők számára a kezdeti eredményeket, és elmondtuk az adatok értelmezését. A kutatók kezdeti következtetéseit részletesen elmagyaráztuk majd alaposan, megvitattuk. A megbeszélések során finomításokra is sor került, melyek alapján a kezdeti következtetéseket pontosítottuk. Ily módon a kutatás megállapításait kommunikatív validálással fogadtuk el. (Kvale, 1996; Kvale – Enerstvedt, 1995).

Az adatok hatodik forrása a releváns dokumentumok elemzése volt. Ezek között szerepeltek jogi dokumentumok, a törvényhozók szándékait magyarázó előzetes és előkészítő dokumentumok, belső adminisztratív direktívák és szándéknyilatkozatok.

Főbb következtetések

A workfare gyakorlati alkalmazása helyi eltéréseket mutat

A tanulmány jelentős eltéréseket mutat a workfare irányelvek megvalósításában az egyes önkormányzatokon belül. De a workfare tekintetében különbségek figyelhetők meg az egyazon helyi közigazgatási egységen belül működő szociális osztályok között is. Ez illusztrálja azt a megállapítást, hogy a helyi irányelvek, irányítás és szervezet meghatározóak az adott gyakorlat alakulásában. Levonhatnánk azt az óvatos következtést, miszerint a workfare irányelveket övező, nem túl világos retorika tág teret nyújt ahhoz, hogy jelentős eltérések alakuljanak ki a szociális munkások által alkalmazott egyéni elbírálások során (Terum, 1996; Kjørstad, 2002b). Mint Midré rámutat, maga a workfare ideologikus hatalommal bír, pontosan azért, mert nem pontosan meghatározott és több értelmezése is lehetséges. Egyaránt tartalmazhat jogokat és köteleességeket, kényszerítést és gondoskodást, kirekesztést és bevonást (Midré, 1995, 203. o.).

Az alábbi idézetek a workfare megvalósításában megfigyelhető helyi különbségeket illusztrálják.³ A fő eltérések abból adódnak, hogy az igénylőknek kell-e először bizonyos feltételeket teljesíteniük ahhoz, hogy a szociális juttatás folyósítható legyen. Az egyik szociális osztályon, ahol a workfare irányelvek szigorú gyakorlati megvalósítása folyik, egyik szociális munkás a következőket mondta:

„A munkát az általános irányelvek határozzák meg, de természetesen a saját hozzáállásunk is döntő. Úgy véljük, hogy a legtöbb ember számára jó, ha jövedelemmel rendelkezik. Jövedelem nélkül egyszerűen nem lehet a társadalomban élni. Ehhez úgy próbálunk hozzájárulni, hogy elvárásokat támasztunk a kliensek felé, de más módon is segítjük őket. Minden esetben meg kell beszélnünk a problémát a kliensekkel és alternatívákat kell számukra nyújtánunk. Ekkor kiválaszthatják a számukra megfelelőt. De kétségtelen, hogy néhány kliens eltűnik e folyamat során ... Meglehetősen szigorúan járunk el azokkal a kliensekkel, akik nem fogadják el a workfare feltételeit. Ez különösen igaz az igénylőket fogadó irodánkban. Azonban ha valamilyen betegség, kábítószer-fogyasztás vagy egyéb probléma merül fel, másképp értékeljük a helyzetet. És sok ilyen van.” (9. sz. interjú)

Az egyik szociális munkás, aki egy olyan osztályról jött, ahol a workfare megvalósítása kevésbé játszik központi szerepet, másképpen érvel:

„Én soha nem alkalmazom automatikusan az előírt irányelveket. Néhány kliens egyetért azzal, hogy azonnal érvényesítsük azokat, de mások ilyenkor felteszik a kérdést: „Nem lehetne várni egy kicsit? Tényleg azonnal alkalmazni kell ezeket a feltételeket?” Amikor a kliensek szkeptikusak, nem kényszerítem őket. Először inkább várok néhány hónapot. Az embereknek esélyt kell adni. Idővel több információnk is van, amelyre építhetünk. Időnként borzasztó lelkiismeret-furdalásom támad, amikor leállítom a szociális juttatásokat és elgondolkozom azon, hogy valóban megéri-e. Ez számomra óriási dilemma, különösen akkor, amikor a lakhatási költségekről van szó; ilyenkor nagyon

³ Az alábbi idézetek úgy lettek kiválasztva, hogy illusztrálják a szociális munkások gyakorlatának tipikus aspektusait a workfare alkalmazásánál.

óvatosan járok el az feltételek alkalmazásánál. Szeretném megtalálni az utat az emberek saját erőforrásaihoz, de gyakran kudarcot vallok és visszatérek a régi rossz szokásokhoz. De mindenki rendelkezik ilyen erőforrásokkal, csak meg kell találnunk őket...” (8. sz. interjú)

A szakmai cselekvés személyes etikai ítéletekre épül

Senki számára sem kedvező, ha a szociális munkások olyan irányelvek végrehajtására kényszerülnek, melyek kirívóan ellentmondanak a szociális munka szakmai etikájának. A tanulmányban részt vevő szociális munkások elmondták, hogy gyakran érzik úgy: gyakorlati munkájuk során rengeteg potenciális veszéllyel kell számolniuk. Munkájuk során több ellentétes oldalról éri őket nyomás, és cselekvési területet korlátozottnak érzik. Elvárják tőlük, hogy teljesítsék kötelezettségeiket, és mint köztisztviselők, lojálisak legyenek a közigazgatási és politikai rendszer törvényeihez és szabályaihoz. Ugyanakkor az is elvárás, hogy lojálisak legyenek saját szakmai etikai kódexükhöz, mely hangsúlyozza a kliensek önrendelkezéshez való jogát.

Az egyik szociális munkás saját gyakorlatának e két aspektusát vizsgálva a következőket mondta:

*„...A cél egyértelműen az, hogy segítsünk a klienseknek abban, hogy képesek legyenek saját magukat eltartani. Úgy gondolom, az a foglalkoztatottság célja, hogy a kliens életminősége javuljon. Nagyon sok ember számára fontos, hogy munkája legyen. Ez tagadhatatlan. Én soha sem arra gondolok, hogy az önkormányzati forrásokkal takarékoskodjam, hanem más okokból segíték a klienseknek abban, hogy újra a saját lábukra álljanak. De lehet, hogy még sokkal többet is tehettem volna értük ...
...Általánosságban az osztály által meghatározott irányelveket követem, de mindig próbálom a kliensek javaslatait is tiszteletben tartani. Mindig abból indulok ki, hogy hangsúlyozom: a kliensek felelősek a saját életükért és ők maguk hozhatják meg saját döntéseiket.” (6. sz. interjú)*

Úgy tűnt, hogy a szociális munkások és a kliensek megbeszéléseit az „itt és most” megközelítés jellemzi. Az ilyen típusú interakciókban rendszeresen megfigyelhető a Donald Schön által azonosított cselekvésben történő reflexió (*reflection-in-action*, Schön, 1983). Ez a fogalom rámutat a szociális munkások azon képességére, hogy mobilizálják etikai tudatosságukat a klienssel kialakuló szemtől szembeni interakciók során. Úgy tűnik, hogy a személyes etikai ítéletek, melyek az internalizált értékeken és normákon alapulnak, sokkal meghatározóbbak a szociális munka gyakorlata szempontjából, mint a szociális munkások országos és nemzetközi szervezeti által elfogadott, hivatalos etikai kódex. A megfigyelések azt mutatták, hogy a szociális munkások a morális ésszerűség szerint járnak el, amikor a kliensekkel szemtől szembe találkoznak. Ideális esetben ez a cselekvés gyakorlati bölcsesség (*phronészis* vagy *prudencia*) kifejezése, a kifejezés arisztotelészi értelmében. E jelenség egyik értelmezése az, hogy néhány szociális munkásban kialakul a készség és az előrelátás, mely képessé teszi őket arra, hogy szokásos bürokrata magatartásukat szükség szerint módosítsák. Olyan cselekedeteket hajtanak végre,

SZOCIÁLIS MUNKA

melyek a szakmai bátorság kifejezéseként értelmezhetők, mivel meghaladják a szokásos bürokratikus gyakorlat repertoárját. Ez a jelenség Pierre Bourdieu társadalmi elméleteire emlékeztet. A szociális munkás és a kliensek közötti találkozás kontextusa, a bürokratikus struktúrán belül, kifejezetten a szociális munkások egyéni habitusától függ. (Bourdieu, 1977). Az egyik szociális munkás, szinte hangosan gondolkodva a következőket mondta:

„A cél az, hogy elérjük ügyfeleink foglalkoztatását, hogy így önellátóvá válhassanak. De nem vagyok lelkes híve a workfare irányelvek alkalmazásának. Általános nézet, hogy ha az emberek nem dolgoznak, megbetegszenek, fizikailag és mentálisan egyaránt. A valóság azonban korántsem ilyen egyszerű. Vannak, akik a munkájuk miatt betegszenek meg. A szakképzetlen munkák gyakran annyira szegényes munkakörülményeket nyújtanak, hogy az alkalmazottak megbetegszenek a munkahelyükön. A legtöbb kliensünknek nagyon alacsony az iskolai végzettsége és gyenge az önbecsülése. Többségüknek sikerül munkát találnia, de foglalkoztatásuk igen gyorsan véget ér. Amikor visszajönnek hozzánk, meg szoktam kérdezni, hogy miért nem dolgoznak. Gyakran azt hallom válaszként, hogy nagyon fájt a gyomruk a munkahelyükön, vagy hogy olyan nagy volt a zaj a munkahelyen, hogy nem tudták elviselni. Mint szociális munkás, nem tudok azonosulni azzal a nyíltan hangoztatott elképzeléssel, hogy a foglalkoztatás jelenti a megváltást ügyfeleink számára. Engedélyezem, hogy szociális ellátásban részesüljenek, és nem követelek tőlük semmit addig, amíg nem tudok valami jobbat ajánlani számukra. Van, amikor az a legjobb, ha várunk.” (3. sz. interjú)

A mindennapok gyakorlati etikájának két alapvető alkotóeleme van

A fenti interjú arra enged következtetni, hogy a gyakorlat során valamilyen természetes etikai érzék aktiválódik. Az az elképzelés, hogy létezik egy természetes etikai érzék, a norvég filozófus professzor, Knut Erik Tranoy (1998) azon állításra utal, melyet a közösen konstruált moralitásról szóló értekezésében tett. A közös moralitás (norvégül: allmenmoral) két alapvető alkotóelemből áll: vannak normák (kötelezettségek, tiltások, jogok, szabályok és törvények, etikai kódexek) és értékek (jó és rossz, a cselekvés és az inaktivitás következményei). Tranoy szerint a moralitások személyes megválasztása és a morális aktivitás képessége jelenti e konstrukció alkotóelemeit. A közös moralitás elvárja az igazságosságot és törődést, így egyaránt vonzó lehet az utilitarista, a kötelesség- és az erényetika számára, anélkül, hogy veszítene koherenciájából vagy jelentőségéből. A közös moralitás – általánosságban – sok különböző morális elvet tartalmazhat, melyeket nem lehet mindig ellentmondás nélkül ötvözni. A következő példában szereplő szociális munkásnál is megfigyelhető a normákhoz és értékekhez való kötődés, amikor a saját munkahelyi gyakorlatát vizsgálja.

„Időnként nyilvánvaló érdekütközések alakulnak a különböző felek között. A városi választókerületünk tisztségviselői és a szociális osztály vezetője a költségvetési korlátokra helyezik a hangsúlyt. Ez nem meglepő. Így szinte mindenkitől, aki legalább menni tud, elvárják, hogy dolgozzon. Kollégáimmal azonban minden esetben felmérjük a helyzetet. Jól ismerjük a klienseket, és képesek vagyunk arra, hogy megfelelően értékeljük a lehetőségeket. Az ajánlásaimat követni szokták. Nagyon nyílt megbeszéléseink

szoktak lenni, és ez így van jól. Képesnek kell lenniünk arra, hogy ötvözzük a szabályokat az egyéni szakmai mérlegeléssel. Ezt kell művészi tökéletességgel megvalósítanunk.” (7. sz. interjú)

Tranoy állítása szerint a közös moralitás előnye az, hogy nem rendelkezik pontosan körülhatárolt formulákkal. Szabad normatív teret nyit a legális és a morális rend között (Tranoy, 1998). Tranoy érvelését követve mondhatjuk, hogy a szociális munkások abban a szabad normatív térben látják el kötelességeiket, mely azáltal nyílik meg, hogy a törvényi szabályozás elfogadja a szakmai elbírálás alapján hozott ítéleteket. A tanulmány azt mutatta, hogy a szociális munkások hajlandóak és készek voltak arra, hogy kockázatot vállaljanak, vagy hogy alkalmanként hibákat kövessenek el. Ezek a tulajdonságok a kompetens, lelkes és bölcs szakember megkülönböztető ismérvei, mint ahogy azt a szakmai tudás fejlődésének modellje írja le a szakmai teljesítmény vonatkozásában (Dreyfus – Dreyfus, 1986).⁴ A modell egyik fő állítása, hogy a szakértő tudja, mit kell elérnie és hogy hogyan, mivel a megoldások (szituációs megkülönböztetések) széles tárházával rendelkezik. Ez teszi lehetővé a spontán és intuitív reagálást a különböző egyének és különböző szituációk vonatkozásában.

Az etikai mérlegelés megvalósulása feltételezi az autonómia meglétét

A cselekvés szabadsága és képessége elengedhetetlen bármilyen etikai döntés meghozatalához. A tény, hogy a köztisztviselők fel vannak hatalmazva arra, hogy döntéseiket egyéni szakmai elbírálás alapján hozzák meg, lehetővé teszi számukra, hogy rendelkezzenek a komplex helyzetek kezeléséhez szükséges rugalmassággal, vagy cselekvési szabadsággal. A cselekvés képessége annak egyfajta kifejezése, hogy az egyénnek van objektív lehetősége meglévő cselekvési szabadságának kihasználására. Az autonómia akkor valósul meg, amikor az egyén képes kihasználni ezt a szabadságot. (Lundquist, 1988, 2001).

A tanulmány igazolta azt az elképzelést, hogy a tanulmányban szereplő szociális munkások lojálisak a workfare irányelveihez, illetve hogy jelentős cselekvési szabadsággal rendelkeznek annak végrehajtásánál. Gyakran merészen belevágnak a nehéz helyzetekbe és élve szabadságukkal, olyan döntéseket hoznak, melyek igen aktív szakmai elbírálásra épülnek, különösen azokban az esetekben, amikor nem támasztanak feltételeket a szociális ellátásban részesülő kliensek felé. A szociális munkások egyrészt ki tudták fejezni a kliensek iránti tiszteletet, ugyanakkor képesek voltak arra is, hogy demonstrálják szakmai autonómiájukat munkáltatóik és kollegáik felé. Meglepő módon egyáltalán nem keltettek olyan benyomást, mintha a rendszer agyonnyomná őket. Erre példa az alábbi idézet is:

⁴ A Dreyfus és Dreyfus által javasolt modell szerint a szakmai fejlődésnek öt szakasza van: az újonctól a szakértőig.

SZOCIÁLIS MUNKA

„Remélem, hogy elsődlegesen a kliensek felé vagyok lojális. Azt hiszem, ez valóban így is van. Lehet, hogy alkalmanként lojálisabbnak kellene lennem a munkáltatóim iránt. Ritkán fordul elő, hogy közvetlenül szembeszállok a munkahelyi feletteseim utasításaival. Ilyenkor megbeszéljük a helyzetet. Azt kell tennem, amit helyesnek látok. Ez azt jelenti, hogy a kliensek érdekét kell elsődlegesen szem előtt tartanom. Ha ezt nem tehetném meg, inkább otthagynám a munkahelyemet. Van cselekvési szabadságom, amire szükségem is van. De soha nem teszek semmit a feletteseim háta mögött. Megbeszéléseket tartunk, és én megvédem az álláspontomat. A feletteseim nem várnak tőlem olyan döntéseket, melyeket nem tudok őszintén támogatni. Biztos vagyok benne, hogy a főnököm több esetben nem értett velem egyet, de mindig megengedi, hogy én hozzam meg a döntést. Ő soha nem kapcsolódik be az egyedi esetekbe. Bár előfordul, hogy nagyon ideges lesz, amikor a költségvetési tárgyalások folynak. Gyakorlatilag én hozom meg a döntéseket.” (5. interjú)

Amikor a workfare irányelvekről és saját egyéni cselekvési szabadságáról kérdeztük, egy másik szociális munkás a következőket mondta:

„A részlegünk vezetője nagyon ritkán fordul szembe az ajánlásaimmal. Azt hiszem, hogy ez egyetlen egyszer sem fordult elő! Amikor az egyes eseteket több szociális munkás jelenlétében beszéljük meg, ahogyan szoktuk, olyankor már többször volt példa rá, hogy igen keményen a sarkára állt...

...Ha egy ilyen esettanulmány megbeszélés után mégis is úgy gondolom, hogy más stratégiát kellene folytatnunk, és átgondoltam az összes érvet, amely egy másik útvonal mellett szól, nem hagyok fel azzal, hogy a saját megoldásom mellett érveljek, és végül követjük az ajánlásomat. Ezekben az esetekben szakmai érveimet nagymértékben megerősíti, hogy hallottam az ellenérveket és az eltérő álláspontokat. A munkánk során alkalmazott eljárások, azt hiszem, nagyon jól illenek ehhez a szakterülethez ...

... Az a jelentős cselekvési szabadság azonban, amellyel rendelkezem, jó néhány dilemmát is felvet. Időnként úgy érzem, sokkal egyszerűbb lenne, ha más hozná meg helyettem a döntéseket. Állandóan nehéz döntéseket kell hoznom, melyek sokszor nagyon kis különbségeken múlnak.” (9. sz. interjú)

Az autonómiával rendelkező szakemberek valószínűleg nagyobb felelősséget vállalnak az elvégzendő feladatokért és eredményesebben, rugalmasabban vesznek részt a feladatok végrehajtásában. Az autonómia egy másik pozitív következménye az lehet, hogy a tisztviselők képesek alkalmazkodni az elégtelen vagy nem megfelelő szabályozási környezethez. Lipsky (1980) állítása szerint a terepmunka szintjén tevékenykedő tisztviselők gyakran alakítanak ki egy olyan modus operandit, melyet nem mindig kommunikálnak teljes valójában a feletteseik és a politikusok számára. A nagymértékű autonómia negatív következménye viszont az lehet, hogy a hasonló eseteket indokolatlanul másképp vagy véletlenszerűen kezelik. Ha egy közszolgálatban álló tisztviselő nem vesz tudomást a törvény szándékairól, vagy a gyakorlatban akadályozza e szándékok érvényesülését, döntései alapvető demokratikus értékeket veszélyeztethetnek. Sérülhet a képviseleti demokrácia alapelve és a legitim közszolgálat alapja (Lundquist, 1988, 2001).

Egy kihívásokkal teli etikai pozíció – lehetséges következmények a szociális munka szempontjából

A szociális munkástól, mint a közigazgatási rendszer tisztviselőjétől, elvárják, hogy lojális legyen a kliensekhez, a feletteseihez, a jogrendszerhez és általában a közösséghez. A jogrendszer és az aktuális szociálpolitika a jogok igazságos elosztását illetően utilitarista elvekre épül. Az önkormányzatok szociális jóléti osztályain végbemenő belső szakmai diskurzus a nyugati demokráciákra jellemző etikai diskurzus logikáját követi, melyben központi helyet foglalnak el az etikai köteleességhez kapcsolódó megfontolások és a cselekvés következményei iránt érzett aggodalom közötti mérlegelés. A szociális munkások a kliensekkel való találkozás során az ember függőségével és sérülékenységével találják szemben magukat. E találkozásokat a gondoskodásra épülő érvelés jellemzi. A közösségi elvet, melyre a jogrendszer nagymértékben épít, az autonómia elvével összefüggésben kell értékelni. Az autonómia elve aláhúzza az egyén jogát az önrendelkezésre, semlegességet vár el az államtól és annak képviselőitől, valamint védi az egyén jogát arra, hogy saját életét élje és ennek során a saját hibáit kövesse el. (Bauman, 1993, 1997a, 1997b; Eriksen, 2001; Lundquist, 2001; Rothstein, 1994). A gyakorlati szociális munkában egyensúlyt kell teremteni ezen elv és az utilitarista elv között, mely arra törekszik, hogy a legtöbb ember számára a legnagyobb boldogságot valósítsa meg. Az autonómia ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy rendelkezünk a képességgel, melynek jegyében a konkrét szituációkban egyéni szakmai ítéleteinket tudjuk alkalmazni. Ám ez azzal is jár, hogy felelősek vagyunk a gyakorlatunkban meghozott döntések és cselekedeteink megfelelő alátámasztásáért. Ez a kanti típusú gondolkodás egyértelműen megjelenik és felismerhető a Habermas (1987) által javasolt kommunikatív cselekvéseméletben és diskurzusetikában.

Számos szociális munkás számára etikai dilemmát vetett fel az az előfeltevés, mely azt várja tőlük, hogy a kliensekkel olyan szerződést fogadtassanak el, mely nem kölcsönösségen alapul. A reciprocitás (kölcsönösség) elve ebben az esetben arra az elképzelésre utal, hogy az embereknek, elvben, viszonzásként vissza kellene adniuk valamit a társadalomnak, amikor szociális juttatásokat kapnak. Ez a gondolat nyilvánvalónak tűnhet, de megkérdőjelezhető. Az egyik etikai álláspont szerint a reciprocitás egyenlőséget feltételez a szerződéses kapcsolatban érintett felek között. Ez különösen akkor válik lényeges kérdéssé, amikor a kliens súlyos lakhatási, ételmezési és ruházzkodási problémái megoldásához keres kétségbeesetten segítséget és kénytelen olyan szerződéseket elfogadni, melyek korlátozhatják vagy megszüntethetik egyetlen jövedelemforrását (Kildal, 2000, 2001). Jordan és Jordan (2000) azzal érvel, hogy a reciprocitásnak csak informális helyzetekben, egyenrangú felek között van értelme, és csak akkor, amikor az interakció közösnek tekintett feladatokra épül. Ebben a kontextusban a reciprocitás szívességek, áruk és szolgáltatások cseréjére vonatkozik, olyan feltételek mellett, melyek egyaránt érvényesek minden érintett fél számára. Jordan szerint a reciprocitás ilyen körülmények között jelentős etikai erővel rendelkezik, mivel az emberek köteleességüknek érzik, hogy a közjóhoz hozzájáruljanak - önként vagy az őket

körülvevő egyenlő csoportok nyomására. Mihelyt egyenlőtlen erőviszonyok jelennek meg a kapcsolatban, a reciprocitás morális hatása meggyengül.

Ez a „kölcsonösségen” alapuló kapcsolat alapvetően egy etikai viszony a szociális juttatásokért folyamodók és a hatóságok között. Ez egyértelműbbé teszi a szociális munkások etikai pozícióját, de néhány nehéz kérdést is felvet. Így felmerülhet az a kérdés, hogy a szociális munkások vállalhatják-e a felelősséget olyan irányelvek megvalósításáért, melyek egyszerűen nem lehetnek eredményesek, mivel nincsenek összhangban a társadalmi realitással. Ez a dilemma minden olyan feladattal együtt járhat, mely a rászorultság és jogosultság határvonalainak meghúzásáról szól. Az is lehetséges, hogy az autonómia érzése, mellyel a szociális munkások saját bevallásuk szerint rendelkeznek, túlbecsült és irreális a közintézmények gyakorlatára jellemző ellenőrzött környezetben. Deetz – Foucault-ra hivatkozva – azzal érvel (1982), hogy a lojalitás megkövetelése az önkényes intézményi gyakorlatok elfogadtatását szolgálja a tisztviselőkkel, természetesnek és megkérdőjelezhetetlennek állítva be azokat (Deetz, 1988). Ha ez így van, szükségtelenné válnak a rendszert megkérdőjelező viták, és ezzel elejét is lehet venni azoknak. Az egyik nem kívánatos hatás az lehet, hogy a szociális munkások egy olyan diszkurzív rend fenntartásához járulnak hozzá, amely a hatóságok és a szociális juttatásokért folyamodók között létrejött, megkérdőjelezhető szerződésre épül. A legsúlyosabb helyzetű kliensek vonatkozásában felmerülhet az a kérdés is, hogy igazolható-e a reciprocitás elve bármilyen etikai vagy pragmatikai érv alapján. Ezzel további két fontos kérdéshez érkeztünk, a workfare irányelveket végrehajtó szociális munka gyakorlata szempontjából.

1. Ahhoz, hogy a workfare megvalósítása valóban két fél közötti kölcsönös kapcsolatra épüljön, a szerződés kormányzati oldalának olyan specifikus és hosszú távú képzést kell biztosítania a kliensek számára, mely felkészíti őket a munkaerőpiaci belépésre. Ehhez gyakran igen jelentős erőforrásokra van szükség. A súlyos és átfogó problémákkal küzdő kliensek esetében pedig itt az ideje, hogy eloszlássuk azokat az elvárásokat, hogy a szociális munkásoknak képesnek kellene lenniük gyors megoldásokkal reagálni olyan problémákra, melyek részben strukturális okokra vezethetők vissza. Ez fontos ahhoz, hogy a megőrizzük a közvélemény bizalmát a szociális munkában mint szakmában, és az állami szociális szolgáltatásokban, mint intézményben.

2. Annak érdekében, hogy a workfare programokat és a képzési stratégiát meggyőzővé tegyük, a munkanélküli klienseknek megfelelő pénzügyi támogatást kell kapniuk addig, míg képesek nem lesznek saját maguk eltartására.

Nem kerülhetjük ki a társadalmat uraló gazdaságcentrikus diskurzus hatását, de pontosan annak dominanciája miatt különösen tudatosan kell azt vizsgálnunk, hogy az milyen hatással lehet a szociális munka gyakorlatára, illetve hogy milyen módon ronthatja a szakma etikai normáit. A tanulmány azt jelzi, hogy a szociális munkások tudatában vannak ennek a jelenségnek. A tanulmányban rész tvevő szociális munkásokat erő-

sen foglalkoztatják pozíciójuk ellentmondásai. Komoly aggodalmuknak adtak hangot saját gyakorlatuk következetességét illetően és ez megnyugtató a gyakorlat szempontjából. Az lett volna aggasztó, ha teljesen meg lettek volna győződve arról, hogy csakis az ő megközelítésük és gyakorlatuk a megfelelő, vagy ha kategorikusan kijelentették volna, hogy teljesen elégedettek tevékenységük szakmai és morális oldalával. A workfare végrehajtásában érintett szociális munka gyakorlata előtt álló egyik legnagyobb kihívás az, hogy egyidejűleg több különböző, egymással összefüggő gyakorlattal és racionalitással kell megbirkóznia. A szociális munkásoknak cselekvési szabadságra van szükségük ahhoz, hogy a gyakorlatban lehetőségük legyen az alapos szakmai mérlegelésre, a legkifinomultabb és testre szabottabb megoldások kialakítása érdekében. Ehhez hasonlóan, a munkanélküli klienseknek is cselekvési szabadságra van szükségük ahhoz, hogy képesek legyenek átgondolt és jó választásokat hozni, életmódjukra és kenyérkeresetükre vonatkozóan.

Irodalom

- Aadland, Einar (2000): *Etikk for helse- og sosialarbeidarar*, Det Norske Samlaget, Oslo.
- Albrekt Larsen, Christian (2003): 'Structural unemployment. An analysis of recruitment and selection mechanisms based on panel data among Danish long-term unemployed', *International Social Welfare*, vol. 12, pp. 170–181.
- Alvesson, Mats – Deetz, Stanley (2000): *Kritisk samhällsvetenskaplig metod*, trans. S.-E. Torhell, Studentlitteratur, Lund.
- Alvesson, Mats – Sköldbberg, Kaj (2000): *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research*, Sage Publications, London.
- Bauman, Zygmunt (1993): *Postmodern Ethics*, Blackwell, Oxford.
- Bauman, Zygmunt (1997a): *Postmodernity and its Discontents*, University Press, New York.
- Bauman, Zygmunt (1997b): *Work, Consumerism and the New Poor*, Open University Press, London.
- Bourdieu, Pierre (1977): *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Dahl, Espen (2003): 'Does »workfare« work? The Norwegian experience', *International Journal of Social Welfare*, vol. 12, pp. 274–288.
- Dahl, Espen – Lorentzen, Thomas (2003a): 'Dynamics of social assistance: the Norwegian experience in comparative perspective', *International Journal of Social Welfare*, vol. 12, pp. 289–301.
- Dahl, Espen – Lorentzen, Thomas (2003b): 'Explaining exit to work among social assistance recipients in Norway: heterogeneity or dependency?', *European Sociological Review*, vol. 19, pp. 519–536.
- Deetz, Stanley (1988): 'Discursive formations, strategized subordination and self-surveillance', in Foucault, *Management and Organization Theory*, ed. A. S. MacKinlay, Sage Publications, London.
- Dreyfus, Hubert L. – Dreyfus, Stuart E. (1986): *Mind over Machine. The Power of Human Intuition and Expertise in the Era of the Computer*, The Free Press, Macmillan, Inc., New York.
- Eriksen, Erik Oddvar (2001): *Demokratiets sorte hull -om spenningen mellom fag og politikk i velferdsstaten*, Abstrakt Forlag AS.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Esping-Andersen, Gøsta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge.
- Fairclough, Norman (1992): 'Critical discourse analyses and the marketization of public discourse: the universities', *Discourse and Society*, vol. 4, no. 2, pp. 133–168.
- Fairclough, Norman (1995): *Critical Discourse Analysis*, Longman, London.
- Flyvbjerg, Bent (2003): *Making Social Science Matter*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Foucault, Michel (1982): 'The subject and power', in *Foucault: Beyond Structuralism*, ed. H. a. R. Dreyfus, University of Chicago Press, Chicago.
- Geertz, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures*, Basic Books, New York.
- Giddens, Anthony (1998): *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge.
- Goodin, Robert E. (1985): *Protecting the Vulnerable: A Reanalysis of our Social Responsibilities*, University of Chicago Press, Chicago.
- Goul Andersen, J. (2002): 'Coping with long-term unemployment: economic security, labour market, integration and well-being. Results from a Danish panel study 1994–1999', *International Journal of Social Welfare*, vol. 11, pp. 178–190.
- Habermas, Jürgen (1987): *The Theory of Communicative Action*, Beacon Press, Boston.
- Halvorsen, Knut (1996): *Mestring av marginalitet – Å leve og overleve som sosialklient*, Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Halvorsen, Knut (1998): 'Symbolic purposes and factual consequences of the concepts »selfreliance« and »dependency« in contemporary discourses on welfare', *Scandinavian Journal of Social Welfare*, vol. 7, pp. 57–65.
- Halvorsen, Knut (1999): *Arbeidsloshet som sosialt problem*, Oslo University College, Oslo.
- Hindess, B. (1997): 'A society governed by contract?', in *The New Contractualism*, eds G. Davis, B. Sullivan – A. Yeatman, Macmillan, South Melbourne.
- Jordan, Bill (1996): *A Theory of Poverty and Social Exclusion*, Polity Press, Cambridge.
- Jordan, Bill with Jordan, Charlie (2000): *Social Work and the Third Way. Tough Love as Social Policy*, Sage Publications, London.
- Kildal, Nanna (2000): *Den nya sociala frågan: om arbete, inkomst och rättvisa: en antologi*, Daidalos, Goteborg.
- Kildal, Nanna (2001): 'Welfare policy and the principle of reciprocity', *The International Sociological Association, Annual Conference RC 19*, Oviedo.
- Kjorstad, Monica (2002a): 'Implementation of the workfare policy. Challenges and ethical dilemmas for social work practice', in *Congress of the International Association of Schools of Social Work: 'Social Work Education and Citizenship in a Globalising World'*, Montpellier, France.
- Kjorstad, Monica (2002b): *Sosialhjelp og arbeidsplikt. utfordringer og etiske dilemmaer for sosialarbeiderrollen ved iverksettingen av arbeidslinjen*, Oslo University College, Oslo, p. 135.
- Kvale, Steinar (1996): *Interviews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*, Sage, Thousand Oaks, CA.
- Kvale, Steinar (1997): *Det kvalitative forskningsintervju*, Ad notam, Gyldendal, Oslo.
- Kvale, Steinar – Enerstvedt, Remi Th. (1995): *Issues of Validity in Qualitative Research*, Studentlitteratur, Lund.
- Lipsky, Michael (1980): *Street-level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in the Public Services*, Russel Sage Foundation, New York.
- Lundquist, Lennart (1988): *Byråkratisk etik*, Studentlitteratur, Lund.
- Lundquist, Lennart (1992): *Forvaltning, stat och samhälle*, Studentlitteratur, Lund.

- Lundquist, Lennart (2001): 'Etik och förvaltning', in Politik som organisation. Förvaltningspolitikens grundproblem, ed. B. Rothstein, SNS Förlag, Stockholm.
- Lodemel, Ivar (1997): Pisen i arbeidslinja. Om iverksetjinga av arbeid for sosialhjelp, Fafo.
- Lodemel, Ivar – Trickey, Heather (2001): 'An Offer You Can't Refuse'. Workfare in International Perspective, The Policy Press, Bristol.
- Mead, Lawrence M. (1992): The New Politics of Poverty: The Nonworking Poor in America, Basic Books, New York.
- Midré, Georges (1995): Bot, bedring eller brod? Om bedømming og behandling av sosial nod fra reformasjonen til velferdsstaten, Universitetsforlaget, Oslo.
- Phillips, Nelson – Hardy, Cynthia (2002): Discourse Analysis. Investigating Processes of Social Construction, Sage Publications, Inc., Thousands Oaks, CA.
- Ragin, Charles C. – Becker, Howard S. (1992): What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry, Cambridge University Press, Cambridge.
- Rothstein, Bo (1994): Vad kan staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik, SNS Förlag, Stockholm.
- Rothstein, Bo (2001): Politik som organisation. Förvaltningspolitikens grundproblem, SNS Förlag, Stockholm.
- Schön, Donald (1983): The Reflective Practitioner. How Professionals Think in Action, Basic Books, Inc., New York.
- Solheim, Liv J. – Ovrelid, Bjarne (2001): Samhandling i velferdsyrke, Fagbokforlaget, Bergen.
- Terum, Lars Inge (1996): Grenser for sosialpolitisk modernisering, Universitetsforlaget, Oslo.
- Terum, Lars Inge (2003): Portvokt i velferdsstaten: om skjønn og beslutninger i sosialt arbeid, Kommuneforlaget, Oslo.
- Tranoy, Knut Erik (1998): Det åpne sinn. Moral og etikk mot et nytt årtusen, Universitetsforlaget, Oslo.
- White, Stuart (2000): 'Social rights and the social contract – political theory and the new welfare politics', British Journal of Political Science, vol. 30, pp. 533–540.

JØRN NIELSEN

A szupervízió nehézségei a terápia és a szociális kontroll közötti „szürke zónában”¹

Más esetekben azonban veszélyeztetett gyerekek, illetve családok kifejezett nyugtalanságot váltanak ki. A szociális jóléti rendszerben és a közszolgálati rendszer más tagjaiban nagyon gyakran merülnek fel aggodalmak a gyermek jóllétével, a szülői képességekkel, a mindennapi élet minőségével és stabilitásával, valamint a gyerek, a szülők, és a tágabb társas környezetben élő fontos személyek közötti interakciókkal kapcsolatban. Ezek az esetek sokszor kétségeket vetnek fel a szakemberekben azzal kapcsolatban, hogy a terápia, illetve a társadalmi beavatkozás egyéb formái elegendő segítséget nyújtanak-e ahhoz, hogy a családban a helyzet javuljon, vagy inkább társadalmi kontrollt kellene alkalmazni a gyerek érdekében.

Az ilyen típusú esetekben fontos szerepet kap a szupervízor. Ezek az esetek kihívást jelentenek gondolkodása, készségei, személyes stílusa vonatkozásában. Ebben a fejezetben olyan eseteket elemzünk módszeresen, olyan esetek szupervízióját mutatjuk be, melyek a terápia és a társadalmi kontroll közötti, általam „szürke zónának” nevezett területről származnak. Úgy látom, hogy a szupervízióval foglalkozó irodalom általában nem szentel elég figyelmet ennek a szürke zónának, és nem tárja fel teljes egészében a szupervízor felelősségét.

Szupervízorként a terápiás munka sokféle dilemmájával és problémájával találkozhatunk, melyek a legkülönbözőbb összefüggésekben bukkannak fel, sok közülük a közszolgáltatások területén. A legtöbb esetben a terápia elsősorban olyan nehézségekkel foglalkozik, melyeket a kapcsolatokban megjelenő kommunikációs problémának tekinthetünk, és a beavatkozás célja az, hogy az egyes emberek vagy a családok a segítségünkkel sikeresebben tudják irányítani a saját életüket. Az ilyen esetekben általában nem sok kétség és aggodalom merül fel mindaddig, míg

¹ Jørn Nielsen: Working in the grey zone: the challenge for supervision in the area between therapy and social control. In: David Campbell and Barry Mason (eds.): Perspectives on Supervision, Karnac Books 2002, pp. 141–156.

Nielsen: A szupervízió nehézségei a terápia és a szociális kontroll közötti „szürke zónában”

úgy látszik, hogy a terápia, vagy a más fajta társadalmi beavatkozás a kliensek és az érintett szakemberek javára válik. Azokban az esetekben sem merül fel sok kétség azzal kapcsolatban, hogy milyen fajta beavatkozásra van szükség, ahol például egyértelmű, hogy a gyermekeket bántalmazzák és elhanyagolják: a társadalmi kontrollra olykor szükség van a gyengék és sérülékenyek védelme érdekében.

Az itt leírt gondolatok a következő területeken végzett munkámból származnak:

- Családsegítő központok, ahová a szociális szolgálatok küldik a családokat annak érdekében, hogy a család működése javuljon. A szülői készségek javítására tett kísérletek gyakran azt a cél is szolgálják, hogy a szakemberek meggyőződhesse a gyermek jövőbeli biztonságáról
- Szociális szolgálatok, ahol a szociális munkások, illetve az esettel kapcsolatos adminisztratív munkát végzők kértek szupervíziót nehéz eseteikkel kapcsolatban
 - Kórházi elmeosztályok és a közösségi pszichiátria intézményei
 - Alkohol és drog-függő emberek kezelésével foglalkozó intézmények
 - Olyan intézmények, illetve szakemberek, akik pszichológiai felméréseket végeznek.

A szürke zónában végzett szupervízióval kapcsolatos kérdések

A szürke zónában dolgozó munkatársak legfontosabb kérdései a következő területekkel állnak kapcsolatban (ezt mutatja az ábra is):

A szürke zónában végzett szupervízióval kapcsolatos kérdések (Herzt és Nielsen nyomán, 1999)

- A család, a terápiás kapcsolat és a szakemberek szélesebb hálózatának *felmérése és vizsgálata*.
- A *terápia illetve a konzultáció* folyamata, melyek célja a gyermek, a család, és a szélesebb társadalmi környezet forrásainak bővítése.
- A *társadalmi kontroll* – mikor kell, és mikor nem kell alkalmazni.
- *Hit és bizalom* a gyermek, a család és a társadalmi környezet kompetenciájában és lehetőségeiben. Ez az attitűd nélkülözhetetlen a stigmatizálás elkerülése, a kapcsolatok építése, a változás és a fejlődés feltételeinek megteremtése érdekében.
- A gyermek fejlődésével, a veszélyeztető tényezőkkel, és a beavatkozás eszközeivel kapcsolatos *szakértelem és speciális tudás*.
- A család és a társadalmi környezete működés módjának, szerveződésének *elismerése, elfogadása*, valamint elképzeléseik, tudásuk, hiedelmek respektálása, ami nem jelent feltétlenül egyetértést.

Ezek a kérdések minden szupervíziós kapcsolatban fontosak, de *mind-egyik* kérdés fontos, ha a szürke zónában dolgozunk. A szupervizornak fel kell ismernie ezeket a kérdéseket, és egy olyan biztonságos és ösztönző teret kell teremtenie, amiben az egyes esetekhez kapcsolódóan ezek mind megbeszélhetők. A szupervizor közvetett módon gyakran széles rendszerekkel dolgozik, melyek zavarba ejtőek lehetnek, s nemcsak kétségeket vetnek fel, de különféle bizonyosságokat is ütköztetnek.

A szupervizor szerepe

A szürke zónában dolgozó szupervizor szerepének főbb aspektusai a következők:

- A szupervizornak mindig segítenie kell abban, hogy a szupervizand tudatában legyen: felelősségre vonható az esettel kapcsolatban.
- A szupervizor felelőssége megkérdőjelezni domináns gondolkodásmódot akkor is, ha ez a szupervizandnál, és akkor is, ha a tágabb környezetben jelenik meg.
- Nagy, összetett rendszerek esetén a szupervizor feladata mások hangjának megszólaltatása, főként a marginális hangoké. Az ilyen módon végzett szupervízióban új helyzetek és perspektívák nyílhatnak meg, mind a közvetlen segítő munkát, mind a szupervíziót illetően. Más hangok is megjelenhetnek, például a gyermeké, az elfojtott reményé, a múlt hangjai, a sikeres gondolatoké és kompetenciáké.
- A szupervizornak szakértelemre és ismeretekre van szüksége, melyet fel kell használnia, mint olyan gondolatokat, melyek segíthetnek a szupervizand dilemmáinak megbeszélése során, nem abszolút bizonyosságok formájában, hanem olyan ötletekként, melyekre érdemes reflektálni, és figyelembe venni őket.

A szupervizor ezen kívül feltárhatja a szupervizanddal végzett munka során a következő aspektusokat is:

- Más, összetett esetekben hogyan bánt a szupervizand a felmerülő kételyekkel?

- Mit tanult meg a szupervizand ebből saját kompetenciával, illetve vakfoltjaival kapcsolatban?
- A szupervizand elméleti orientációja hogyan segíti, vagy akadályozza a családdal illetve a szélesebb rendszerrel végzett munkát?
- Hogyan tudja a szupervizor egyidejűleg elismerni és támogatni a szupervizand erőfeszítéseit, miközben ugyanakkor kérdéseket is vet fel ezekkel kapcsolatban?
- A szürke zónában a szupervizornak, és a közvetlen kliens-kapcsolatban dolgozó szakembernek magas feszültség-szinttel kell megbirkóznia mind a terápiás munkában, mind a szélesebb szakmai közegben. A szupervizor egyik legfontosabb feladata segíteni a szupervizandnak feltárni, hogy ő maga hogyan képes a magas feszültség-szintet kezelni. Emellett a szupervizornak tisztáznia kell azt is, mi az ő felelőssége és álláspontja a „szürke zónában” végzett munkával kapcsolatban.

A szürke zónában végzett szupervízió: gyakorlati példák

A szürke zónába tartozó esetek szupervíziója során az eseteket az őket körülvevő társadalmi és kulturális kontextus összefüggéseiben kell elemezni és megérteni. Ez a kontextus állandóan változik. A szupervizornak tájékozottnak kell lennie ezen a területen, be kell hoznia ezeket az összefüggéseket a szupervízió reflektív folyamatába, és a szupervizand gondolkodási keretébe.

A következőkben néhány lényeges kérdést említek, és példákkal illusztrálom ezeket (lásd még Nielsen, 1998).

Kétségek

Pszichoszociális problémákkal végzett munkánk során gyakran elérhetetlenül vágyunk egyfajta bölcsességre. Azt feltételezzük, hogy ha elég gyakorlottak, elég jól képzettek lennénk ahhoz, hogy leírjuk, elemezzük és értékeljük eseteinket, kétségeink megszűnnének. Azonban ha a szürke zónában dolgozunk, vagy ott vagyunk szupervizorok, nem számít, milyen képesítést szereztünk, mindig erős kétségeink lesznek munkánk során. A szupervízióban az a dolgunk, hogy megfelelő környezetet és helyet teremtsünk ahhoz, hogy beszélni lehessen a szupervizand kétségeiről, illetve arról, hogyan gondolkodik ő ezzel kapcsolatban. A kétségek megmutatják a szupervizand lelkiállapotát, ebből alakulhat ki a reflexió és a dialógus. Amikor tele vagyunk kétségekkel, fontos, hogy legyen egy olyan kontextuális keret, amelyben ezek a dilemmák elmondhatók, megvizsgálhatók és kidolgozhatók. A szupervízió olyan kontextus, ahol a különböző előfeltételezéseket tisztázni lehet, és ahol a marginalizált hangokat meg lehet hallani. (Lásd még Börjeson – Håkansson, 1998, Egelund, 1997, Højholt, 1993.)

Technikai értelemben alapvető modellként a csoport szupervízió látszik hatékonynak, a reflektív team eszközeinek (Andersen, 1994), illetve ezek kreatív továbbfejlesztésének alkalmazásával:

SZOCIÁLIS MUNKA

- A csoport tagjai megvitathatják a kétséggel kapcsolatos kérdéseket.
- A csoport tagjai különféle pozíciókba helyezkedhetnek, és különféle nézőpontokból beszélhetnek. Ez történhet úgy, hogy mások hangját megszólaltatva új pozíciókat, új perspektívákat hozunk a szupervízióba, ilyen lehet például a gyerek hangja, az elfojtott vágyak hangja, a sikeresnek bizonyult ötletek hangja.
- A csoport tagjai kérdezhetnek, és javaslatokat fogalmazhatnak meg.
- A csoport tagjai szakértői véleményüket ötletként fogalmazhatják meg.
- A csoport tagjai a dilemmákat új összefüggésbe állíthatják, mely segítheti ezek tisztázását, és jelentést adhat nekik.
- A csoport tagjai tisztázhatják és megkérdőjelezhetik a szupervizand személyes, viselkedésbeli és elméleti preferenciáit, valamint az intézményi értékeket és preferenciákat.

Ilyen módon a csoporttagok, valamint a szupervizor reflexiói nyomán egy együttműködő, közösen alkotó munkamód alakulhat ki, mely elősegíti, hogy a szupervizand a továbbiakban maga is konstruktív eljárásokat alkalmazzon.

Példák

Susan családterapeuta, s egy olyan családdal dolgozik, ahol az anya, akinek van egy ötéves kislánya, súlyos alkoholproblémákkal küzd. Jelezték, hogy sokszor későn megy a kislányért az óvodába, és elég gyakran előfordul, hogy a gyerek nem evett, vagy nincs megfelelően felöltöztetve, amikor reggel az édesanyja az óvodába viszi. Másrészt viszont az is látszik, hogy szereti a lányát és gondoskodik róla. Susan csoportos szupervízióba hozza az esetet, ahol őt terapeuta és a szupervizor vesz részt.

Susannak erős kétségei vannak, hogy az anyával és a kislánnyal folytatott terápiás ülések sikeresek-e vagy sem, és felmerült benne, hogy a terápiás ülések esetleg legitimálják az anya ivási szokásait. Aggódik amiatt is, hogy később felelősségre vonják, amiért nem lépett időben, és nem jelezte aggodalmait a szociális szolgáltatásoknak. Ez valószínűleg azzal a következménnyel járna, hogy kiemelnék a kislányt a családból.

A szupervizor kérdései nyomán Susan elmondja, hogy azért nem jelentette aggodalmait a szociális szolgálatoknak, mert gyakran látja, milyen meleg a kapcsolat az anya és lánya között, és reméli, hogy ez a kötelék tovább erősödhet. A szupervizor kérdésére válaszolva Susan a következőket mondja: „Nem vagyok biztos benne, hogy ez a kislány tud várni, amíg az anyja stabilizálódik – úgy értem, a gyerekeknek ennivaló is kell, tiszta ruha, és így tovább, nemde?”

Ezután a szupervizor tisztáz egy fontos dilemmát, amit Susan felismert: egyrészt az anya fizikailag nyilvánvalóan elhanyagolja a gyereket, másrészt ott a remény és a vágy, hogy az anya-gyerek kapcsolat fejlődni fog. Más szóval a dilemma így szól: terápiás munka vagy társa-

dalmi kontroll. Susan váratlanul azt mondja: „Ez a dilemma nagyon megnehezíti a munkámat – nem tudom, melyik oldalt válasszam.”

Ezután a szupervízor megkéri a csoport tagjait, hogy mindegyikük tegyen fel egy kérdést Susannak. Susan ezután választhat a kérdések közül aszerint, hogy melyiket látja a leginkább hasznosnak. A csoporttól kapott kérdések közül kettőt emel ki:

- „Választanod kell a két oldal közül, vagy egyszerre is jelen lehet a kettő?”
- „Kivel kellene felvenned a kapcsolatot ahhoz, hogy úgy érezd, nem vonhatnak felelősségre később?”

A szupervízor a két kérdésről kérdezi Susant. A beszélgetés során kiderül, hogy Susan meg van győződve arról, választania kell a terápia folytatása és a társadalmi kontroll között. A csoporttól kapott első kérdés és az azt követő beszélgetés során a szupervízor megkérdőjelezi benne azt az előfeltevést, hogy választania kell a két oldal között. Gondolatban tisztázza, és újraakertezi a kérdést olyan módon, hogy a két oldal egyszerre jelen lehet, és kiegészítheti egymást. Susannak segít, hogy nyíltan beszélhet a két oldalról, így elhatározza, hogy ő is nyíltan beszél erről az anyával és a szociális szolgálattal. Abban is biztos, hogy az anyával való kapcsolata elég erős ahhoz, hogy nyíltan beszélhessen vele dilemmájáról és az anyával kapcsolatos kétségeiről. Susan a következőket mondja: „Ha ezt megbeszelem az anyával, akkor lehet, hogy még jobban megbízik bennem; talán már régóta tudja, hogy kétségeim vannak, és ha nyíltan beszélek, akkor még inkább olyanak lát, mint aki megérdemli a bizalmát. Azt is el kell mondanom neki, milyen súlyosnak látom a helyzetet, valamint azt is, milyen anyának tartom.”

A csoporttól érkező második kérdés és az ezt követő beszélgetés a szupervízorral arra a kérdésre irányul, hogy vajon mi biztosítaná Susant arról, hogy a szociális szolgálat nem fogja őt később felelősségre vonni, amiért nem jelezte aggodalmait. A beszélgetés során a szupervízor korábbi tapasztalatairól kérdezi Susant. Kiderül, hogy néhány évvel ezelőtt egy hasonló esettel dolgozott. Akkor felelősségre vonták azért, amiért nem jelentette idejekorán a gyermek elhanyagolását a szociális szolgálatnak. Ez egy nagyon feszült időszak volt a számára, és semmi pénzért nem szeretné, ha megismétlődne. Beszédéből érezni lehet, mennyire érinti ez a múltbéli eset.

A szupervízor megkéri a csoportot, osszák meg egymással a hasonló esetekkel kapcsolatos gondolataikat és tapasztalataikat, és Susannak felajánlják: hallgassa őket, ameddig csak akarja. A csoport elismerését fejezi ki, és felidézi azokat a korábbi helyzeteket, melyekben kétségeik voltak, hogy jelezzék-e aggodalmaikat. A csoport egyik tagja példaként elmondja, hogy ő gyakran találkozik a szociális szolgálat munkatársával, hogy nyíltan megbeszéljék az ilyen kétségeket.

Itt Susan közbeszól: „Köszönöm, ez adott egy ötletet. Miután beszéltem az anyával, leülök vele és a szociális szolgálat munkatársával, így a kétségeim nyíltan megfogalmazódhatnak. Mivel idejében teszem, mindannyiunk számára tisztázódik, hogy van-e lehetőség a terápia folytatására, be kell-e lépnie más támogatóknak is, vagy másfajta beavatkozásra

is szükség lehet. Azt hiszem, az anyának – csakúgy, mint másoknak – joga van elmondani, mit gondol, és információt kapni arról, hol tart az egész folyamat. Remélhetően ki tudunk alakítani egy közös tervet, melynek mentén együtt dolgozunk, és nem az ellenfelet látjuk egymásban.”

Susan ezután eltervezi, hogy meghívja az anyát, a kislányt, a szociális munkást és a munkatársait egy olyan konzultációra, ahol megbeszélhetik a helyzetet és a felmerült kétségeket.

A veszélyeztetett csoportok marginalizálása

Dániában, csakúgy, mint más nyugati országokban sok ember fejlődni tud és a lehető legteljesebben kibontakoztathatja képességeit, de a népesség egy bizonyos hányada súlyos nehézségekkel küszködik, kizárva érzi magát, és azt mondhatnánk, hogy olyan helyzetben van, ami további marginalizációt eredményezhet (Jørgensen és mtsai, 1993). A nehézségekkel küzdő gyerekeket például speciális iskolákba helyezik, kizárva őket a normál általános iskolák közegéből, kiemelve az otthonukból, és megfosztva őket az átlagos társakkal való interakció lehetőségétől. Ezeknél a gyerekeknél rendszerint a korai életkorban jelentkeznek először a problémák, és folyamatosan fennmaradnak. Az ilyen gyereknél meglehetősen gyakran jelentkeznek súlyos viselkedési problémák: kriminalitás, és később drogfüggőség. Ezeknek a gyerekeknek és fiatal embereknek az esetében nyilvánvalóan felmerül a szociális kontroll, mint lehetőség, és a gyermek érdekében több területen is be kell avatkozni.

A legtöbb szakember, aki gyerekekkel foglalkozik, azt állítja, hogy a gyermekek jólétéért dolgozik, de jól tudjuk: a gyerekek hangja és sok kívánsága gyakran nem hallható (Egelund, 1997). Ugyanez mondható el ezeknek a gyerekeknek a családjáról, és a kutatások azt mutatják, hogy a jóléti rendszer által támogatott családok közül sokan olyan helyzetben élnek, melyben túlszabályozzák őket, elszakítják saját forrásaitól, és úgy tekintenek rájuk, mintha nem rendelkeznének saját forrásokkal (Uggerhøj, 1995).

Ezeknek a gyerekeknek és családoknak a helyzete gyakran azzal a paradoxonnal jellemezhető, hogy nem fogadják szívesen őket a „normál” rendszerekben, miközben ugyanakkor szükségük van a jelentős felnőtt személyekkel és „normál” környezettel való erős kapcsolatra. Ezekről a marginalizált csoportokról gyakran intenzív politikai vita folyik: hogyan kezeljük e csoportokat, hogyan védheti meg magát a társadalom ezeknek a fiatal embereknek a támadásaitól, hová helyezzük el őket? Más szóval ezek a csoportok áldozatává válnak annak, hogy másnak tekintjük őket: „Mit tehetünk *(mi)* velük?”

A szürke zónában dolgozók olyan területen mozognak, ahol a marginalizáció erősen érvényesül. A szupervízióban figyelmet kell fordítani erre, valamint az integráció lehetőségére is, és arra, hogy megfelelő fejlődési lehetőséget teremtsünk a gyerek számára. A szociális jóléti rendszerek politikai vonatkozásai és aktuális tendenciái is megtárgyalandók és megkérdőjelezendők annak érdekében, hogy tisztázzuk a helyzetet és a lehetőségeket. A marginalizált erősségek és a marginalizált hangok

(például a gyereké) megértése szintén elkerülhetetlen ahhoz, hogy új értelmezések és előfeltételezések alakulhassanak ki.

Példa

Claus szociális munkásként dolgozik a Jensen családdal. A családban két fiú van, 12 és 16 évesek. Súlyos viselkedési problémák jelentkeztek náluk, beleértve a lopást és az erőszakot is. A fiúkat hosszú ideje egyik iskolából a másikba helyezték; korábban már két különböző nevelőcsaládnál is voltak. A gyerekek most újra a szüleikkel élnek, de a tanárok ismét azt javasolják, hogy vigyék el őket az iskolából és a családból. Az iskola megírta a szülőknek és a szociális szolgálatnak is, hogy egy utolsó lehetőséget ad a fiúknak. Claus azt gondolja, hogy ha a két fiút ismét kiemelik, azt csak tovább ront a helyzeten – és ezt az apa ugyanígy látja.

A csoportszupervízió a bevezető rész után a szupervízor felteszi az alapvető kérdést: Kinek a problémája ez? A megbeszélés során Clausban tisztázódik, milyen fontos megismerni és megérteni a tanárok és az iskola pozícióját. A szupervízor kérdéseivel kideríti, milyen segítséget, milyen információkat kapott eddig az iskola, így Claus felismeri, hogy az iskola nem rendelkezik elég információval és nem kapott megfelelő segítséget a múltban; a szülők, a fiúk és a tanárok közötti kapcsolat gyenge és bizonytalan. Claus hozzáteszi, hogy olyannyira nem ért egyet az iskola állásfoglalásával, hogy nem figyelt oda az iskola pozíciójára és aggodalmaira.

Ezután a szupervízor megkéri a csoportot, reagáljon arra, amit hallott. A reflexió során három téma fogalmazódik meg:

- Fontos a Claus és az iskola közötti kapcsolat, de ez gyenge és bizonytalan.
- Úgy tűnik, a fiúk vágyait nem vették figyelembe.
- A szülők és az iskola közötti kapcsolat pillanatnyilag gyanakvón alapul és ellenséges.

A szupervízor megkéri Claut, hogy fontosság szerint rangsorolja ezeket a témákat. Ekkor válik nyilvánvalóvá Claus számára, hogy mind a tanárok és a fiúk, mind a szülők – ha különböző szempontból is – abban a helyzetben vannak, hogy könnyen marginalizálódhatnak és keresztülnézhetnek rajtuk.

Claus arra is rádöbben, hogy ehhez maga is hozzájárult azzal, hogy nem szentelt elég figyelmet a rendszerben az iskolának, és nem teremtett lehetőséget arra, hogy a fiúk hangja is hallhatóvá váljék. A legfontosabbnak mindenekelőtt azt tartja, hogy legyen tere végiggondolni, hogyan lehetne támogatni az iskolát. Ha nem veszik figyelembe az iskolát, nem kap támogatást, akkor a tanárok még barátságtalanabban fognak viselkedni a fiúkkal, pedig ennek pont az ellenkezőjére lenne szükség. Másodsorban azon kell dolgoznia, hogy párbeszédet alakítson ki a fiúk és a tanárok között, és jöjjön létre valamilyen megegyezés azzal kapcsolatban, ki miért felelős az iskolai helyzetben. A harmadik lépés az lenne,

hogy minden érintettet: a fiúkat, a szülőket, és a tanárokat összehozza, hogy együtt értsék meg az egész helyzetet.

A csoporttól kapott visszajelzések nyomán Claus azt a célt tűzi ki, hogy létrehozson a család és az iskola részvételével egy olyan konzultációt, ahol megbeszélhetik, mire van szüksége az iskolának a szülőktől, a gyerekektől, illetve másoktól ahhoz, hogy továbbra is együtt dolgozzon a fiúkkal.

A szupervizor megkérdezi: „Mi lenne jobb Neked, ha előbb a különböző alrendszerrel találkoznál, vagy ha egyszerre mindegyikkel?” Kis idő múlva Claus így válaszolt: „Általában először az alrendszerrel szoktam találkozni, mielőtt minden érintettel együttes konzultációt tartanánk. De ha jobban meggondolom, ebben az esetben annyi különböző álláspont van, hogy talán jobb lenne egyszerre találkozni velük. Talán ez az, amit a fiúk is próbálnak jelezni nekem a viselkedésükkel. Szinte biztos vagyok benne, hogy mindenki eljön, ha meghívom őket. Akkor az összes különböző kérdést és nézőpontot tisztázhatjuk.”

A klinikai és a szociális terület polarizálódása

A szociális és a klinikai terület egyre többször kerül politikai viták középpontjába. Ezek a viták hatással vannak a törvénykezésre, a törvények értelmezésére, és a közintézmények működésére is. Fontos, hogy a szupervizor tudatában legyen ennek, és a szupervízió folyamatában beszéljenek a szupervizand morális és politikai beállítódásáról (Hertz – Nielsen, 1999, Münster – Schmidt, 1977).

A pszichoszociális problémák összetett kontextusban jelennek meg. A különféle résztvevők álláspontja gyakran más és más. Ennek eredményeképpen a szupervizand konfliktusokkal, különböző értékekkel, értékelő véleményekkel, különféle klinikai attitűdökkel találkozik, és ezeket hozza a szupervízióba.

A szupervízióban nyíltan meg kell beszélni, milyen következményekkel járnak az aktuális politikai viták. Ha a szupervizandban tudatosodik a szélesebb politikai összefüggések hatása, akkor lehetővé válik, hogy ezt kiegyensúlyozott és reflektált módon integrálja.

Példa

John pszichológus, úgynevezett sokproblémás családokkal dolgozik. Sok esetben találkozik olyan gyerekekkel, akiket a környezetük csak nagyon kevésbé segít a fejlődésükben, és gyakran komolyan gondolkozik azon, hogy vajon nem kéne-e a gyerekek kiemelését kellene javasolnia, vagy továbbra is azon dolgoznia, hogy a gyerek nevelkedése szempontjából kedvezőbb környezet alakuljon ki az otthonában.

Egyéni szupervízióban elmondja, hogy rájött: az utóbbi időben egyre többször javasolja a gyerek kiemelését, amit nem tett volna így egy fél évvel ezelőtt. Nem érti, miért történik ez. Nem egy konkrét esetet, hanem egy témát hoz szupervízióba: miért hajlik egy fél éve egyre inkább arra,

hogyan jelezzen a szociális szolgálatnak, és javasolja a gyerekek kiemelését, a társadalmi kontroll alkalmazását?

John meglehetősen nagy gyakorlattal rendelkezik az ilyen típusú esetek terén, és pontosan tudja, hogy ebben a pozícióban sokszor kétségek merülnek fel, szakmai és személyes döntéseket kell hoznia, és hatalom van a kezében. Mégsem érti, miért javasolja egyre többször a gyerekek kiemelését ahelyett, hogy a család megerősítésén, forrásaik bővítésén dolgozna.

A szupervízor megkérdezi Johnt, miért éppen most figyelt fel erre a változásra. John azonnal válaszol: azóta gondolkodik ezen, amióta azt tapasztalja, hogy az újságok tele vannak a gyerekek bántalmazásáról és elhanyagolásáról szóló esetekkel. A médiában megjelenő esetek nyomán sok politikus és gyermekvédelmi szakértő azt állítja, hogy a közjóléti rendszer sokkal inkább a szülők kívánságait veszi figyelembe, mint a gyerek jólétét.

A szupervízor megkérdezi Johnt, hogy érzi magát a médiában zajló vitával kapcsolatban, mire azt válaszolja, hogy nagyon ambivalens, de leginkább azt gondolja, hogy ez az egész ügy olyan összetett, hogy nehéz benne úgy általánosítani, amint azt sok politikus és szakértő teszi. John meg van győződve arról is, hogy amikor valaki korábban és többször javasolja a gyerekek kiemelését, akkor ezt gyakran azért teszi, hogy meggyőzze magát és másokat arról, hogy felelősen, a gyermek érdekében cselekszik. Úgy érzi, kevés figyelem jut azoknak az eseteknek, melyekben a szülőknek terápia és szociális támogatás segítségével sikerült a készségeiket fejleszteni.

A szupervízor elmondja, hogy szerinte John jobban a hatása alá került ennek a vitának, mint gondolta volna, és bizonyos fokig tart attól, hogy egyedül marad az álláspontjával.

John nagyon hasznosnak találja ezt a gondolatot. Elmondja, hogy korábban gyakran beszélt politikai és szociális kérdésekről a kollégáival és munkahelyi vezetőivel. Mostanában nagyon elcsendesedett és tartózkodó lett ezekben az ügyekben, és most már biztos abban, hogy ez azért van így, mert fél, hogy egyedül marad az aktuális irányvonalnak nem megfelelő gondolkodásával. Felidézi azt is, hogy korábban mennyire egyedül maradt az osztályán, amiért a többiektől eltérő módon gondolkodott a családokkal végzett terápiás munkáról, és ez a szakmai elszigeteltség nagyon kellemetlen volt a számára. A szupervízor biztatására arra is visszaemlékszik, hogy némi elismerésre tett szert azzal, hogy politikai és szakmai kérdéseket tett fel.

Az ülés során megfogalmazódik, hogy beszélnie kell erről a témáról kollégáival és munkahelyi vezetőjével. Kitalálja, hogy meghívja őket egy nyílt vitára, ahol elmondja nekik, mit vett észre saját magán, a saját reakciói hogyan változtak, és megkéri kollégáit, reflektáljanak erre, osszák meg tapasztalataikat. Így fogalmaz: „Ha engem érintenek az aktuális viták, miért ne érintené a többi kollegámat is?”

A szupervízor megkérdezi, mit vár John ettől a vitától. John azt mondja, nincs más szándéka, mint hogy ezekről a politikai vitákról és az aktuális irányzatról, valamint ezeknek a szakmai munkára gyakorolt hatásáról beszélni tudjanak. Célja az, hogy ezzel megszüntesse a nézőpontja

okozta elszigetelődést, és az egész stábbal megbeszéljék, hogy a politikai tendenciák milyen hatással vannak a szakmai munkára, és azokra az esetekre, melyek tele vannak kétségekkel, és amelyeknél kevésbé lehet kiszámítani, hogy mi fog történni.

A szupervizor támogatja John elképzelését, és hozzáteszi, hogy John és kollegái megbeszélhetnék azt is, hogyan látják saját pozíciójukat, mint olyan szakemberek, akik a terápia és a társadalmi kontroll közötti területen működnek, és hogyan bánnak a pozíciójukkal együtt járó elvárásokkal és hatalommal. A szupervizor szerint a hatalom gyakorlásáról szóló szakmai narratívák új perspektívákat és megállapodásokat alakíthatnak ki a csoportban. John bólint, egyetért a javaslattal.

A rendszerekről szóló tudás, és a rendszer-szemlélet szükségessége

A legnehezebb esetekben sok szakember, és sokféle szakma vesz részt – tanárok, ápolók, szociális munkások, pszichológusok, orvosok, és így tovább. Ők a családdal együtt alkotják azt a legfontosabb kontextus-keretet, amelyben a probléma megérthető, és amelyben konstruktív beavatkozás jöhet létre. Az érintettek száma meglehetősen magas lehet, így a koordináció, az együttes jelenlét, és az erőfeszítések összehangolása önmagában is kihívást jelent.

Az együttműködést és a részt vevő közintézmények kapcsolatát gyakran az jellemzi, hogy nem ismerik egymás kompetencia-területeit, tradícióit, felfogásmódját. Ez gyakran az intézmények közötti bizalmatlanság, előítéletesség és kétkedés forrása lehet (Højholt, 1993, Imber-Black, 1988, Mielcke, 1998). Sok társadalmi beavatkozás hagyományokra és előfeltevésekre támaszkodik. Ezek teoretikus és gyakorlati érvényességét, valamint az ideológiájuk alapjait képező elméleteket meg kell kérdőjelezni és újra kell gondolni (Börjeson – Håkansson, 1998).

A szürke zónában dolgozó szupervizornak tehát át kell látnia a szélesebb szakmai hálózatot, ennek szerveződését és működésmódját, jogi hátterét, kompetencia-területét, tradícióit, módszereit, értékeit, etikai szabályait. A szupervizor feladata, hogy megteremtse a lehetőséget arra, hogy a szupervizand ezekben a szélesebb összefüggésekben gondolkodjon, és sokféle lehetséges intervenciót gondoljon végig. A genogram készítése és a feltérképező technikák gyakran jó segítséget nyújthatnak ahhoz, hogy a szupervizand átlássa a szélesebb rendszereket.

Konklúzió

Azokban az időkben, melyekben Európa-szerte mind hangsúlyosabbá válik az elszámoltathatóság és a jó gyakorlatok figyelemmel követése, a szupervízió egyre fontosabb eszköz lesz, melyet a terapeuták és más segítő foglalkozásúak munkájának minősége érdekében használhatunk. A szupervízió minősége kiemelkedően fontos a szürke zónában, a terápia és a kontroll közötti területen. Így központi kérdésként kell kezelni azt,

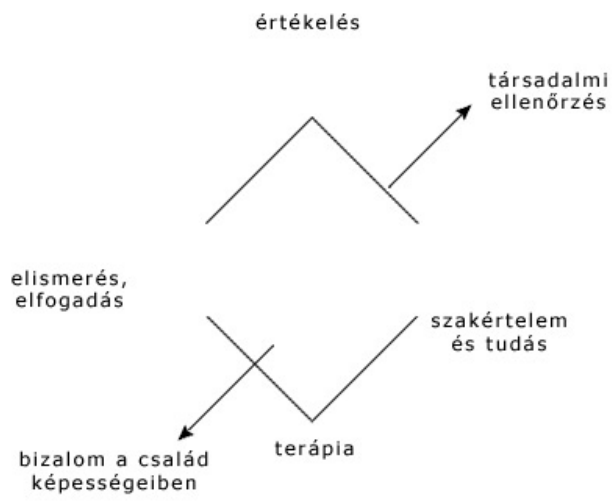
hogy mire van felhatalmazása a szupervizornak. Ha ezt nem tisztázzuk egyértelműen, az elkerülhetetlenül zavart okoz a gyakorlatban, és ez végül azzal jár, hogy az eddig is marginalizált hangok egyre kevésbé lesznek hallhatóak.

Fordította Bányai Emőke

Irodalom

- Andersen, T. (1994): *Reflekterende Processer*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Bojerson, B., – Hakansson, H. (1998): *Truede born; socialt arbejde ved anbringelse af børn udenfor hjemmet*. København: Socialpedagogisk bibliotek.
- Egelund T (1997): *Beskyttelse af barndommen. Socialforvaltningens risikovurdering og indgreb*. København. Hans Reitzels Forlag.
- Hertz, S., – Nielsen, J. (1999): Nye dialoger i arbejdet med truede børn og deres voksne – et perspektiv om „preferred meanings”. In: *Fokus på Familien*, Vol. 4 (pp. 245–259). Oslo: Scandinavian University Press, Universitetsforlaget.
- Højholt, Charlotte (1993): *Brugerperspektiver – Forældres, læreres og psykologers erfaringer med psykosocialt arbejde*. Kbh: Dansk psykologisk Forlag.
- Imber-Black, Evan (1988): *Families and Larger Systems*. The Guilford Press, New York.
- Jorgensen, P. S., et al. (1993): *Risikobørn: Hvem er de-hvad gør vi?* København: Det tværministerielle børneudvalg, Socialministeriet.
- Mielcke, J. (1998): *Børn på Tværs*. Frederikshavn: Dafolo.
- Munster, T., – Schmidt, T. (1997): *Underogelse af familier med børn anbragt udenfor hjemmet*, I. *Nordisk Psykologi*, 49 (1): 68–76.
- Nielsen, J. (1998): „Intervention og ressourceudvikling i barnets samlede netværk – en konsultativ opgave for PPR.” *Ålborg Symposium*, PPR, Ålborg Kommune.
- Uggerhøj, L. (1995): *Hjælp eller afslængighed*. Ålborg: Ålborg Universitetsforlag.

1. ábra

KECSKÉS ÉVA

A rehabilitáció margójára

1980. Budapest, Ferencváros. A Mester utcáról nyíló utcák nem keltenek nagyvárosi benyomást. Az Angyal, Liliom, Páva, Berzenczey, Bokréta, Viola, Thaly Kálmán utcák, egészen az Üllői útig, kallódó életek színterei. Az ezeket keresztező Tompa, Tűzoltó, Balázs Béla utcák, illetve a Ferenc tér úgy festenek, mintha ötven éve nem változott volna itt semmi. Alacsony, túlnyomórészt egy- vagy kétszintes épületek, bennük kicsi lakások, többségükben komfort nélküliek – folyóvíz és áram van, de WC az udvaron, fürdőszoba általában nincs. A házak mind szürkék és már régóta erős renoválásra szorulnak – ha nem is barátságtalan, de vigasztalan a környék.

A Berzenczey utcán sötétedés után ajánlatos inkább az úttest közepén menni, mert a feketén ásitó kapualjakból a hideg doh- és pállott szegénységsszag furcsa érzéseket kelt a járókelőben. Az éjszakai fantáziálás remek táptalajt kaphat a legtöbb középső-ferencvárosi utcán, melyeken bármikor vad és rossz szándékú alakok ugorhatnak elő, s ki tudja, mit akarnak a gyanútlanul haladótól – jót nem, az biztos.

Ilyesmi érzésekkel küzdhetett az idegen; a helyben lakók pedig legyintve, de azért mindig résen lévőkként túrték, elviselték lakóhelyük „pusztuló báját”. Volt a városrész hangulatában valami vidékies, álmos lassúság; mintha valamikor észrevétlenül megállt volna az idő.

Mégis, aki itt élt ekkoriban, erősen kötődött a környékhez. A kicsi, zömében komfort nélküli lakások közelsége, az összezártság, a hasonló élethelyzet miatt sajátos viszony alakult ki a lakók között. Világos, bár íratlan szabályok határozták meg az együttélés mikéntjét. Sokan gyerekként tanulták meg e normákat, így aztán felnőttként sem volt nehéz számukra az alkalmazkodás. Aki érettebb korban költözött erre a tájra, vagy megszokta, elfogadta, vagy odébbállt – az utóbbiak nem voltak sokan. A ferencvárosi kismember számára élhető környék volt ez, még a ja-vak hiányosságai mellett is.

Szinte mindenki Fradi-drukker volt. Azok a gyerekek, akik bekerülhettek a Telepy utcai általános iskola sporttagozatára, arról álmodtak, hogy felvételt nyerhetnek a Ferencváros valamelyik szakosztályába. S ha ez megtörtént egy franzstadti lurkóval, attól kezdve éjjel-nappal viselte a feliratos mezt vagy melegítőt, olyan büszke volt rá. Sokukat ez: a sport-hoz, a csapathoz való kötődés mentette meg a bűnözői karriertől, vagy egyszerűen tartást, kitartást adott számukra, ami szintén nem kevés. Az utcai bandázás kőkemény etikája eligazította az erőviszonyokat, a sajátos fair play szerinti mindennapok kanalizálták az indulatokat. Mindez egyformán érvényes volt cigány és többségi gyerekekre. A rendőröknek komoly respektusuk volt, a nevelő célzatú és hatású bunyó tőlük sem állt távol.

Berzenczey utca közepe tája, közel a Mester utcához, Ferenc térhez. Boltíves fakapu az utcáról, bent kis udvar, amelyet földszintes épületek ölelnek körben. Az udvar hátsó kerítését a szomszédos ház tűzfala adja, a tövében néhány csenevész gyomnövényvel, ecetfával. Egy ajtó–egy ablak, egy ajtó–egy ablak váltogatják egymást, elárulván, hogy csupa szoba-konyhás lakásokban élnek mindennapjaikat az itt lakó emberek.

Az egyik legjobb lakás B. Ferié, a harmincas éveinek végét taposó, érintésvédelmi szakmunkásé. Életkora ellenére még agglegény, elég neki a 22 m²-es, csőszerű kis hajlék. Körülbelül három méter széles konyhába lépünk, jobbra a fal mellett szék, mellette asztal, majd megint szék. Baloldalt falikút, kredenc, lábon álló kétlángos, kivénhedt gáztűzhely tapad a hosszanti falra, s máris a közfal jön, közepén a szobába vezető ajtóval. Ez utóbbi teljesen fölösleges: egyrészt örökké nyitva van, hogy növelje a „tágasságot”, másrészt így bontakozik ki a lakás hatalmas értéke: kilátni a szoba ablakon az utcára. B. Feri lakása ugyanis *utcai, tanácsi főbérlet*. Bejárata is kicsiny, korláttal elválasztott külön lépcsőn közelíthető meg az udvarról, növelve a birtokolható magánszférát. A vak is láthatja, hogy kimagaslóan jó adottságú, remek cserealapot jelentő lakásról van szó, dacára a jóval odébb található kinti közös WC-nek.

B. Feri erősen udvarol. Esélyeit némiképp csökkenteti az a tény, hogy évtizedek óta alkoholista, ki tudja, minek köszönheti, hogy munkáját még nem veszítette el a szenvedélye miatt. Alföldi szülőhelyéről hozza a menyecskét, a vele egykorú, háromgyermekes elvált asszonyt. A gyerekek nagyobbcskák, a legidősebb már önálló fiatal lány, nem költöznek az anyjkkal, de a 22 m² akkor is kicsi, hiába a nagy belmagasság, sehogyan sem lehet galériázni. Az új asszony otthon dolgozna, ha elérne kötőgépe, de nincs elég hely, lépniük kell. A környékbeli információs szolgálat működni kezd. A Ferenc téri park sakkozói, kutyasétáltatói, a meghitt hangulatú franzstadti kocsmák, talponállók törzsközönsége keresi a megoldást B.-ék problémájára. Hamarosan meg is érkezik, P. néni személyében, aki idős cigányasszony létére meglepő módon egyedül él, és birtokol a Bokréta utcában egy szintén egy szobás, de – micsoda különbség – fürdőszobás, saját WC-s, körülbelül 40 m²-es lakást. Pár tízezer forintos ráfizetésért hajlandó elcserélni a lakását, ami szintén utcai, tanácsi főbérlet, immár két, utcára néző, eleve berácsozott ablakkal. E tény kész nyereség, hiszen ha nem lenne rács, amúgy is szereltetni kellene a nyugalom és a biztonságos átmeneti eltávozás miatt. Ez egy ilyen környék.

Még mindig az 1980-as években járunk, de már a második felében.

Talán ekkoriban formálódik már néhány ember fejében a középső-ferencvárosi rehabilitáció gondolata; illetékes helyeken új, korszerű Budapestről, megapoliszról álmodnak. Építészek szövik utópisztikus, vagy csak ultramodern terveiket a főváros megújulásáról, arról a sürgető szükségéről, amelynek megoldásaként a millenniumot is méltóképpen ünnepelehetné a főváros – terei eleddig hol előre szaladnak fejlődésükkel, hol évtizedes lemaradásuk álmos anakronizmusában szunnyadnak. A város élhetőségi kereteit feszegető építészekkel, politikusokkal szociológusok feleselnek, az adott részeken élő emberek érdekeire hivatkozva. A minden érdektől mentes, átfogó városfejlesztési koncepció azonban még várat magára. A közbeszédben is meggyökeredző szlóm és az égető lakás-

hiány (legalábbis a felszínen) a helyi politikusokat cselekvésre ösztönzi. Nem mellékesen zajlik a gazdasági rendszerváltozás, majd a politikai is végre bekövetkezik, persze az összes gyermekbetegségével és magyar jellegzetességével egyetemben. Ám a szociológusok okos okfejtése a szlömösödő városrészek lakóiról intellektuális eszmefuttatás marad csupán a sorsok, az íratlan szokások, hagyományok – még ha azok csak nagyvárosiak is – ismerete, töredékes felvillantása nélkül.

B. Feri nem érte meg sem a rendszerváltást, sem a köztársaság 1989-es kikiáltását, sőt, a tömbrehabilitáció még tanácsi keretek között elindított, valóságos kezdetét sem. Elvitte a szenvedélyéből következő betegségeinek egyike. Felesége és annak időközben megnősült nagyobbik fia családostul maradt a már közel sem főnyereménynek minősülő lakásban. A kétéves unoka a konyhában cseperedett, mert a kis család az itt épített galérián lakott éjjel-nappal, meg ott, ahol hely akadt. Ebben a lakásban sem volt előszoba, hiszen a költözés után hamarosan kiderült, hogy ez is csupán egy szoba-konyha, csak a szerencsés elhelyezkedés következtében a fürdőszobát a közös udvar rovására odabiggyesztették a szintén toldalék WC mellé. A korosodó asszony mindentől függetlenül reménykedve hallgatta a rehabilitáció híreit, amely a Ferenc körúttól felfelé, a Haller utca irányában már elkezdődött.

Az élet azonban egyre nehezebbé vált. A kilencvenes évek eleje, közepe súlyos folyamatok időszakát jelentette az országban: politikai csatározások, kiszorításkor, Bokros-csomag, a jobb- és baloldal polarizálódása, a kistérségek ellehetetlenült munkaügyi státusza, leszakadó rétegek helyzetének fixálódása a reménytelen szegénységben. Ez alól nem volt kivétel a nagyvárosi lakosság sem – például a Középső-Ferencvárosban élő, marginalizálódó rétegek –, legfeljebb a mértéke nem súrolta azt a határt, amely a vidéki szegényeket a városokba kényszerítette. A szociális ellátórendszer egyre nagyobb szerepet kapott e családok életében. A Ferencvárosban elsők között alakult meg a Családsegítő Szolgálat, s a mai napig bőven van dolga, amit az is jelez, hogy szolgáltatásaiban és kihegyezett működési egységeinek számában egyaránt folyamatosan bővül.

Immár özvegy B.-né Bokréta utcai lakásában is érződtek e folyamatok, lefordítva persze a mindennapok küzdelmeinek, próbálkozásainak a szintjére. Egy rövid, elkeseredett időszakban a normális méretű szobát (vö. két utcai ablak) kettéosztották valamilyen házilagos kivitelezésű, úgynevezett alba fallal, s a létrejövő kis cellák egyikét kiadták albérletbe egy kínai kereskedőnek. A konyhában továbbra is maradtak a fiatalok – a kötőgép és a fonalak feletti galérián –, a másik félszobában B.-né lakott. A konyha illatai közé vegyült a kínai étel jellegzetes aromája, de az olajszagot soha többé nem lehetett kiszellőztetni, hiszen Hu-An mindent abban sütött. Az unoka nyiha-sziával köszönt, és jól elboldogult a túlszűfolt lakásban.

A történet e pontja kettős jelentéssel bír. Egyrészt a bérbeadás a létfenntartás ügyes, de kényszerű módszere; másrészt az ázsiai lakó jelzi a rehabilitáció jelentőségét (és a város nyitottságát, „nemzetközivé” válását), a városrész növekvő népszerűségét.

B.-né regionális információs és segítő szolgálatot működtetett. Nem teljesen önszántából, de hát neki volt telefonja a környéken, tekintettel a

fia munkájára – ügyeleti készenlét egészségügyi intézményben –, hiszen ekkor még a 'húsz év várakozás a vonalra' időszakát éltük. Természetesen hamar elterjedt a híre, így a szűkebb és tágabb szomszédság B.-néhez járt telefonálni. Közvetve így értesült a környék összes fontos eseményéről, születésről és halálról, a börtönben beszélőre kapott engedélyről, balesetekről, kellemes és nem kívánatos esetekről egyaránt. A környező, kisebb udvarral rendelkező házak egy-két lakója az ő udvarukban tartotta rozoga autóját, így ismeretei egyre szélesebb körre terjedtek ki, hiszen a kocsitulajdonosok is otthonosan mozogtak B.-ék környezetében.

A földszintes szoba-konyhák egyre idősödő lakói közül sokan már nem érték meg a hőn áhított felújítást vagy bontást. B.-né előző otthonában, a Berzenczey utcai házban sok ilyen kislakás volt. Lebontásuk előtt a még lakott zugok bérlői nagy többségben a Tinódi utcában kaptak egyszobás, de már komfortos lakásokat.

A Bokréta utcai házban csak hét bérlakás volt. A valaha szebb napokat látott nagy, kétszárnyú, magas kapu bejárójából két földszinti bérlemény nyílt jobbra és balra, egymással szemben. Az egyik B.-néé, egyszobás, a másik R.-é, kétszobás. R. elvált asszony volt, négy gyerekkel. Három a volt férjtől, a legkisebb egy Bringa csúfnevű biciklitolvajtól, akit – állítólag valami vitás ügy miatt – a villamos alá löktek. R. ettől kezdve „nyugdíjasnak” nevezte kicsike fiát, nyilván a félárvasági ellátás miatt, amely a Nyugdíjintézetből érkezett. R. és rokoni, baráti köre megkeserítette a ház, a környék, de leginkább B.-né életét. Az alkohol, a kriminális életvezetés zajjal, zaklatással, soha vissza nem adott kölcsönkérésekkel és fenyegetőzéssel járt. Egy alkalommal B.-né, amint R. két kedves ismerőse erősen presszionálta, hogy adjon „kölcsön” pár ezer forintot, majdnem póruul járt. Összeszedve minden bátorságát, nemet mondott, sőt az előző tartozások felől tudakozódott – a férfiak benyomultak a konyhájába, ott fenyegetőztek, hogy agyonverik. Kis idő elteltével R. is megjelent, s az iránt érdeklődött, hogy „mentőt vagy hullaszállítót kell-e rendelni”. B.-nét az életösztone mentette meg: adott pénzt.

R.-ék a ház lebontása előtt szintén kaptak lakáscímet, el is fogadták: az Örs vezér tér panelrengetegében. R.-ék romák, sokan úgy vélték, ez az oka, hogy nem a kerületben kaptak lakást; de ez nem bizonyítható, ráadásul azt sem tudni, hogy az elfogadott cím előtt hány elutasított szerepelt. Az is a tényekhez tartozik, hogy mivel a lebontott lakás kétszobás volt, ahol akkor a nagyobbik lány már kisgyerekével és annak apjával élt – tehát összesen heten –, ezért nekik, az új családnak külön, másik lakást biztosított az önkormányzat.

Az udvarban lakó A. házaspár mindkét tagja meghalt a kiköltöztetés előtt, lakásukat az önkormányzat lezárta. M. néni férjével egy másik kis lakást lakott az udvarban, ő is egyedül maradt, mire a rehabilitáció során elérkezett a kiköltöztetés. Egyszobás komfortos lakást kapott, szintén a Tinódi utcában. Ezután legkedvesebb időtöltése a városjárás lett – mivel már túl volt a hetvenen, ingyen utazgatott le-föl Budapesten egész nap. P. bácsi egyedül élt, cukorbeteg volt. Sokszor kómába esett, ilyenkor B.-né meleg, cukros vizet itatott vele, ez többnyire használt. Ha mégsem, hívta a mentőket. P. bácsi sem érte meg a rehabilitáció számára előnyös fázisát.

Az udvarban volt egy szoba-konyha, sokáig üresen állt. Idős lakói kihaltak belőle, a bérleti jog unokájukra szállt, aki ugyan a VI. kerületben élt feleségével, de a lakást nem adta vissza a tanácsnak, illetve később az önkormányzatnak. Jól tette, mert a válás után így volt hová mennie. Az ő mindennapjait is változatossá tette R. famíliája. Egy alkalommal, amikor azzal vádolták, hogy nem köszönt a matriarchának, R. sósavval öntötte le a piros Ladáját. A Márton utcában kapott lakást – és talán békésebb szomszédokat.

Az utolsó lakó az udvarban Gy. Béla története más és mégis tipikus. A Telepy utcában kapott számára megfelelő lakást, nagyon örült neki. A Csepel Művektől vonult vissza, jó nyugdíja volt. Az új lakásba költözés után egy héttel felkereste a lakásmaffia. Eleinte fűt-fát ígértek, jó állást a nyugdíj mellett, ahol ő lesz a „gőré”, majd egy delíriumos pillanatban valamiféle adásvételi szerződést is aláírtak vele. Így a sosem élvezett pesti új lakásért cserébe egy rozszant pálfalvai házat mondhatott a magáénak. A házban se víz, se villany nem volt, a közelben még bolt sem, hetente szállítottak kenyeret, tejet, egyebet a faluba. Ezt a leveleiből lehetett tudni, mert Béla eleinte hetente kétszer is írt B.-nének, de később is rendszeresen, hogy valaki tartsa benne a lelket. 2005 telén megszűntek a levelek. Gy. Béla egészen biztosan nem tartozik a rehabilitáció nyertesei közé, s bár nem a dzsentifikáció következtében, de valahogyan mégis a fejlődés áldozata: a bűnözői lelemény fejlődéséé.

Nincsenek megbízható adatok arról, hogy a rehabilitáció területén hány ember, hány család esett áldozatul a lakásmaffiának. A módszer eredményessége éppen abban áll, hogy a brutálisan megfenyegetett alanyok nem mernek panasszal élni, amikor a „visszautasíthatatlan ajánlat” – előnytelen csere- vagy vételi szándék – elhangzik. Ha mégis, akkor vagy a jog útvesztőiben bolyongva bolondulhatnak meg – képletesen, néha diagnosztizálható mértékben is, hiszen a legtöbb esetben van valamilyen adásvételi vagy csereszerződés a zsarolók birtokában –, vagy a károsultak még durvább figyelmeztetéseket kapnak; nem egy esetben egyszerűen nyomuk vész.

A kerületben dolgozó szociális munkások számos történetet ismernek, amelyekben ügyfeleiket sikeresen tette szinte nincstelenné a lakásmaffia, de ki kell hangsúlyozni, hogy nem tipikusan rehabilitációs jelenségről van szó. Országos szimptóma, ami napjainkban mintha kissé visszaszorulóban lenne, azonban a tömbrehabilitáció leglátványosabb megjelenése, előrehaladása és a lakásmaffia virágzása időben egybeesett. A változások, a régi lakók lázas keresése, hogy a kínáló lehetőségek közül a számukra lehető legegényesebbet válasszák, alighanem fellazította némelyek óvatosságát. Ugyanakkor a zavarosban halászókat vonzotta a szaporodó lakások ténye, ráadásul a területen zajló változásokban esélyt láttak a csalásokra.

Másik módszer a lakás megszerzésére az úgynevezett „ráköltözés”. Általában idős, magatehetetlen vagy kiszolgáltatott állapotban lévő, egyedülálló emberekkel fordul elő, hogy valaki egyszerűen odaköltözik hozzájuk, s lassacskán igyekszik bérlői jogviszonyt szerezni. Eltartási szerződés, névházasság, állandó lakhelyként való bejelentkezés, amelyhez kénytelen hozzájárulni a házigazda. Ilyen esetek inkább a rehabili-

tációs terület külső, még nem felújított vagy átépített részén, alacsony színvonalú lakások bérlőivel fordulnak elő. Ilyenkor a bármilyen lakhatás szerzése az elsődleges cél. Ám ha a rehabilitáció eléri a területet, és lehetőség adódik jobb lakásra, az kész szerencse a betolakodók számára.

Műtös Laci is e módszer eredményeként vált hajléktalanná. Viola utcai lakásába bekéredzkedett egy házaspár, majd rövid időn belül kiszorították a nyugdíjas, szintén erősen alkoholista házigazdát. Miután saját bérleményébe nem mehetett többé haza, a Mester utcán és környékén bolyongott. Sokszor mentették meg az életét ivócimborái: ha nagyon rossz állapotban volt, bevitették kórházba. Egyszer nem sikerült időben a krízis intervenció, s Műtös Laci szó szerint hajléktalanként, az utcán halt meg.

A rehabilitáció területén az értékes, felújított, illetve a lebontottak helyett felajánlott új építésű lakások megszerzése a jó egzisztenciával rendelkező, és semmiképpen nem rászoruló emberek fantáziáját is megmozgatta. Az önkormányzatnak, szabályozott módon, elhelyezési kötelezettsége van. A felújított lakásokat elsőként a régi lakók számára kell felajánlani, a bérleti díj a magasabb műszaki színvonal, komfortfokozat okán természetesen megemelkedik. Öt év után a bérlő megvásárolhatja a bérleményt. Akik megbízható információkat kapnak az ilyen paraméterekkel rendelkező lakásokról, és finanszírozni képesek, több módon is megkönyvékezhetnek a kiszemelt lakás bérlőjét. Legegyszerűbb, ha elcseréltetik a jó lakást egy kisebbre, vagy kevésbé értékesre bárhol a városban, majd megvásárolják az eredetit, akár az öt év lejárta előtt is. Ebben az esetben a régi lakó tulajdonképpen nem jár rosszul, hiszen cinikusan feltételezhető, hogy hosszú távon úgysem tudja majd fizetni a magasabb fenntartási költségeket – ily módon csupán felgyorsul a dzsentifikációs folyamat. Legfeljebb etikai kifogásokat emelhetünk, hiszen az információk olyan helyről kell származnia, ahol az ezzel való visszaélés tiltott és erkölcsstelen. A jól értesültek nem ritkán eltartási, életjáradéki szerződést kötnek a lakóval, s az alany hamarosan szociális otthonban, esetleg gondnokság alatt találja magát – mindenesetre rosszabb körülmények között, mint az indokolt lenne.

N. úr is csere útján került a József Attila lakótelepre, a régi, felújított lakásában pedig egy bennfentes lánya él. N. úr nem elégedetlen, hiszen szinte egész nyugdíját magára költheti, mert máig a cserepartner fizeti a rezsijét – ő tudja, miért.

Közben B.-né egyedül maradt. Fia családjának sikerült egy házmeszterlakást szerezni a város távolabbi részén, ők odaköltöztek. A kínai lakó is eltűnt, valószínűleg visszatért a hazájába, miután bevételeiből nem az otthon maradt családot támogatta, hanem a kaszinókat. Komoly játékszenvedélye kibontakozott, szépen induló gazdasági karrierje összeomlott.

A rehabilitáció folyamán menet közben változtak az arányok. A felújítások üteme lassult, a bontások és foghíjak beépítése felgyorsult. Befektetők és ingatlanfejlesztők lepték el a kerületet. Ebben az időszakban nem volt túlzás a Középső-Ferencvárost az „ezer toronydaru országának” nevezni. Az Angyal, Liliom, Páva utcák képe teljesen megváltozott. A mindhárom metsző Tompa utcában megnőttek a fák az úttestet felező zöld szigeten. A Nagykörúttól dinamikus haladó építési munkálatok

eredményeként szinte mediterrán jellegű városrészkep született. Több háztömbben a tervezők sem a színeket, sem a stíluselemeket nem igyekeztek összehangolni, mégis csak néhány utcaszakaszon lett kellemetlen az eklektikus látvány. A Liliom u. 27/A és B falán függő két figura ijesztő hangulatot áraszt ebben a környezetben. A Viola utca 46. homlokzatán minden van, ami a tervezőnek éppen eszébe jutott: Zsolnay-kerámia, hagymakupola, art deco elemek, keleties, íves bejárat. Mindezekért azonban bőven kárpótolnak a háztömbökben kialakított, hatalmas, burjánzó belső kertek. Noha semmiféle valódi közösségi tevékenység nem jelenik meg e kellemes, parkos kertekben – leszámítva a kismamák spontán és véletlenszerűen alakuló csoportjait –, a létük mégis elemi fontosságú. De azért felmerül a kérdés: vajon miért ültek régen sakkozók a Ferenc téren, és ma miért nem olvasgat senki a belső kertekben? Csupán találgatni lehet: esetleg a makulányi kis lakásokban nem lehetett kiélni a közösség iránti vágyat, vagy aki egyedül élt, az nem szeretett otthon ülni magányosan? Esetleg eleve nagyobb volt a közösséghez tartozás igénye azokban a csoportokban? A mai Ferencvárosban élő, vitathatatlanul jobb egzisztenciával rendelkező és fiatalabb korosztálynak erre nincs ideje, mert a színvonal fenntartását nem adják ingyen, és sokat dolgoznak? Mindenesetre van némi hiányérzete az állampolgárnak és a közügyeket professzionálisan intézőnek egyaránt, eltűnődve a régi és az új életformák összevetésén. A rehabilitáció egyik legnagyobb hiányossága, hogy nem készültek kutatások, hatástanulmányok az itt élő emberek életében bekövetkező változásokról, amelyeket pedig pozitív vagy negatív irányban elég jól lehetett előre látni.

Az új lakóegyüttesek belső kertjeinek – amelyek szigorúan önkormányzati tulajdonban maradtak – rideg rendjük van. A házak lépcsőházában, a házirend mellett olvashatók ezek a szigorú tilalomfa-gyűjtemények:

„A kertbe kutyát levinni tilos!

A sétatutakon csak a kisgyermekek háromkerekű biciklijének használata megengedett!

A gyepterületen és az utakon a futballozás a kultúrnövények pusztítása miatt szigorúan tilos!”

Valamit valamiért. Ezek az udvarok nem varázsolhatja el a gyerekeket a mozgás öröme, de nem is ez a szocializációs tendencia. A gyereket edzésre visszük, ott felügyelet alatt van, fizetünk érte, tehát elvárásaink is lehetnek. Térben, időben behatárolódtak a szabadidőtöltés lehetőségei, egyre túlszűfoltabb városi élettereinken nem megy másként. Cserébe rendezett lakóhelyünk van, kellemes a szemnek – de csak a szemnek. A magas műszaki színvonalú lakásokban a számítógépen bármilyen sportot meg lehet idézni, a virtualitás évszázadát írjuk. Valamit valamiért. A dzsentifikáció ezt is jelenti.

Természetesen szó sincs a szlam iránti nosztalgiairól; inkább a változás örült tempójáról, amely egyetlen emberöltőt sem egészen ível át, és így nehezen befogadható. Nagy a kontraszt az emlékekben még elevenen élő Angyal kocsmá (már régen lebontották) és a helyén felépült korszerű és szép társasházak között. Majdnem akkora, mint a szintén az Angyal utcában még meglévő 56-osok Szövetségének alagsori irodája és a környe-

zete között, ahol már nem komilfó félmeztelenül, klottgatyában ittasan énekelni a bejárat előtt, mint ahogyan a szinte mindig ott tartózkodó idős úr néha teszi – ő sem tart lépést az idővel.

B.-nének majdnem sikerült. Majdnem kihúzta addig, amíg a bontás elérte volna a Bokréta utcát. 1997-ben azonban egy éjszaka arra ébredt, hogy a padlásán tűz ütött ki, és szinte teljesen le is égett a tetőt tartó gerendázat. Hogy drogozó fiatalok gyufája, vagy a sokak által gyanított molotov-koktél okozta a tüzet, sosem derült ki, de a lényeg szempontjából nem is érdekes. Pár hónapot átvészelt az életveszélyesnek nyilvánított lakásban, lenejlonozott bútorok között, miközben az önkormányzat lakásosztálya rosszabbnál rosszabb csere- illetve szükséglakásokat ajánlott fel számára a kerület más részein. Amikor beköszöntött az esős ősz, és a folyamatos beázás miatt tarthatatlanná vált a helyzet – félő volt, hogy leszakad a teljesen átázott plafon –, végre kapott egy nagyjából elfogadható címet a szomszéd kerületben. Némi nyomatékosító ajándékosztogatás és saját kötött termékeinek adományozása után valamelyest rendbehozták számára a bérleményt, amit aztán meg is vásárolhatott, valóban kedvező áron. Nyertesnek ugyan nem érezte magát, mert hiszen szeretett volna Ferencvárosban maradni – megszokta, megszerette már ezt a kemény, de tiszta szabályok szerint működő nagyvárosi betyárvilágot –, de vesztesnek sem tekinthető, semmiképpen. Ráadásul az a belterjes, az íratlan szabályok betartásával elviselhetően élhető világ azóta el is tűnt. A Ferenc tér, a Berzenczey és a Bokréta utca képe is teljesen megváltozott, lakói kicserélődtek. A portól fuldokló ecetfák helyett valóban gyönyörű, gondozott parkok, belső díszkertek termelik az oxigént, a gyerekeknek európai szabvány szerinti, fantáziadús játszóterek létesültek. Elkészült a Ferenc tér kissé archaizáló bodegákkal, befejezték a díszburkolat lerakását. A Lenhossék park egészen kiváló, elegáns elgondolás. A terület dombos kialakítású, ettől sokkal nagyobbak tűnik, mint amilyen valójában az egyébként sem kicsi tér. Sakkasztalok, padok, ping-pongasztal. Kis domb különíti el a játszóteret és a kamaszoknak szánt gördeszka-pályát. Lugas van az időseknek, kimondottan kellemes látvány. Talán a környezet esztétikája elég erős ösztönzést ad a kultúrált használatra, az időjárás és az évek múlása okozta természetes amortizációt nem gyorsítja a vandalizmus, a nemtörődömség.

A Balázs Béla utca és a Ferenc tér sarkán olyan kirakat díszlik, amely a duplakomfortos lakások lakóinak, esetleg a yuppiknak az ízlését tükrözheti: modern üveg és műanyag bútorok, retro holmik a rosszabbik fajtából. Idegenségével kirí a környezetből. B.-né akkor sem vásárolna ilyesmit, ha futná rá a minimálnyugdíjnál alig magasabb havi ellátásából. A kirakat kakukktojás jellegét még inkább aláhúzza az a tény, hogy pár lépéssel odébb ez olvasható a Bokréta u. 15. számú ház még felújítatlan állapotában is gyönyörű homlokzatán: „1870. Emmanuel Sonnenschein és Tsa Liquor” Ez *A napfény íze* című Szabó István-film családtörténetének eredeti helyszíne. Az udvarban néma csönd, semmi nem hallatszik be a kinti világból, csak a madarak énekelnek a hatalmas ősfák ágain. Az U-alakú ház semmivel sincs jobb állapotban, mint jónéhány lebontott társa, de kultúrtörténeti múltjának hála, a bontás szóba sem kerül. Korszerűsíteni fogják és felújítani, időpontja azonban teljesen bizonytalan. A ki-

rakat és a Sonnenschein-ház találkozásánál nem sikerült a szép régít összesimítani, összhangba hozni az újjal. A kirakat mintha azt demonstrálná, hogy sokkal csúnyább is lehetne ez a rehabilitált világ. Szerencsére kevés ilyen kiáltó stílusalanság figyelhető meg az új építésű részekben.

A rehabilitáció alaposan átrendezi a viszonyokat. Az egyemeletes vagy földszintes házak helyén épült magas, soklakásos társasházak növelik a lakosság számát, emelkedik a népsűrűség. Ez önmagában nem baj, sőt lassítja a kerület előregedését, csökken az átlagéletkor. Az utcák szélessége azonban nem változik, sőt néhol az árkádos beépítés miatt, az első emelettől felfelé még szűkebb a hely az egymással szemközt álló házak között. Az utóbbi évek trópusi hőséget hozó nyarai szinte elviselhetetlenek már a szűk utcák magasan fekvő lakásaiban, különösen azokban, amelyeknek minden helyisége az utcára néz, amitől még keresztvizet sem lehet csinálni. Éjjel-nappal pokoli a hőség. Nem csoda, hogy megsaporodtak a klímaberendezések kültéri egységei, elfoglalva az erkélyek tekintélyes részét, netán konzolokon díszelgnek a homlokzaton. Környezetvédelmi szempontból szomorú tendencia, esztétikája elborzaszt.

A magas térfalak miatt nem csupán a hőmérséklet emelkedik, hanem a zajszint is. Azokon az utcákon, ahol járművek haladnak, napközben alig lehet ablakot nyitni. A házak megemelt magassága, a sűrű beépítés miatt felborultak az arányok, megreked a levegő, a falak visszaverik az egyébként is nagy zajt. A jelenség nem mindenütt domináns, vannak csendesebb utcák, utcarészek is, és természetesen a belső udvarokra néző lakásoknál is elviselhetőbb a helyzet. E tényezők azonban nem jelennek meg számottevően az új építésű lakások árában.

A 2000-es évek elején rendkívül felkapott lett a IX. kerület. A kedvező kölcsönlehetőségek, a szépen formálódó Középső-Ferencváros viszonylag jó lakásai addig elképzelhetetlen magasságokba emelték a négyzetméter árakat a rehabilitáció területén és környékén. Az addig is markáns lakosságcserelődést e tény még inkább erősítette. Az új építésű társasházak kisebb, egy-másfél-kétszobás lakásait sokan befektetésnek vették meg. Jó áron lehet itt bérbe adni, s a legnagyobb kereslet mindig e kisebb vagy közepes alapterületű lakások iránt van. A nagy egyetemek (SOTE, ELTE, Corvinus, Műszaki Egyetem) közelsége miatt sok szülő az itt tanuló gyerekének vesz lakást a környéken. Inkább befektet, hiszen az elmúlt évek kölcsönlehetőségei oly kedvezőek voltak egy bizonyos életszínvonal fölött, hogy jobb döntésnek bizonyult hitelre lakást vásárolni, mint éveken át bérleti díjat fizetni. Az irodaház-építési láz szintén nem kerülte el a rehabilitációs területet. E két tény magyarázza, hogy a bejelentett állandó lakosokat illetően a lakosságsűrűség mégsem olyan robbanásszerű – bár kétségtelenül nagy –, mint várnánk. A 2001-es census adatai legalábbis erről tájékoztattak.

A kerületi Családsegítő Szolgálat nem reprezentatív adatai szerint hozzávetőlegesen 11 fő vesz részt adósságkezelési szolgáltatásban azok közül, akik visszaköltöztek felújított lakásukba. Az adósságkezelés azt jelenti, hogy bizonyos feltételek megléte esetén az önkormányzat átvállalja a nehéz helyzetbe került bérlő rezsitartozásának egy részét, a maradékra pedig részletfizetési lehetőséget biztosít. Sőt, már a saját lakásban

élők is bekerülhetnek az adósságkezelési programba, talán még szigorúbb feltételekkel, és az ilyen helyzetbe került lakónak nagyfokú együttműködési hajlandóságot kell tanúsítania. Ez a helyzet több okból is előadódhat, nem csupán a jobb minőségű lakás megemelkedett költségei miatt – bár feltételezhető, hogy utóbbi jelentős eleme az eladósodásnak. Mégis nagyon egyszerű lenne csupán egyetlen tényezőre hagyatkozni, mert az élet nem csupán lakhatásból és annak árából áll. A munka világában uralkodó farkastörvények, a család nagysága – pontosabban az eltartottak száma –, az iskolázottság, s annak következtében meglévő vagy hiányzó piacképes mesterség (és még sok egyéb) mind-mind meghatározzák a mindennapi életszínvonalat. Aki egyik hónapról a másikra él, mindig fenyegetve érezheti magát, hogy mikor következnek be olyan váratlan események, amelyek következtében akár deklasszálódhat is. Az adósságkezelésben részt vevők számából már emiatt is csak óvatosan szabad következtetéseket levonni. Trendek csak komoly vizsgálatok, felmérések nyomán rajzolódhatnak ki.

A számok mögött azonban érdemes az életminőséget is megvizsgálni. Miután nem készült előzetes hatásvizsgálat (mint ahogyan a műemlékek és műemlék jellegű épületek megtartása, felújítása is menetközben, kis túlzással véletlenszerűen dől el), a rehabilitáció szociális „eredményeiről” csak visszatekintve, utólagos szemlélődéssel lehet valamit mondani.

A dzsentifikáció jelensége adott, nem sok értelme lenne tagadni. A kimondott vagy rejtett kérdés az, hogy a jobb színvonalú lakások magasabb egzisztenciával rendelkező lakóinak beköltözését magával hozó folyamatokra „rásegítettek-e” a döntéshozók a néhány burkolt intézkedéssel, netán a végrehajtók építettek-e be olyan mechanizmusokat, amelyek során a nemkívánatos szegény, rosszul fizető és/vagy cigány bérlőktől igyekeztek megszabadítani az átalakult városrészt. Kézelfogható tények nem állnak rendelkezésre. Az önkormányzat által írásban lefektetett szabályok, rendeletek nem tartalmaznak durván diszkriminatív elemeket. Minden elköltöztetett család esetében vizsgálni kellene a döntést és az végrehajtását megelőző szituációt. Ismerni kellene a bérleti díj-, illetve rezsifizetési szokásokat, a szociális ellátórendszerben való regisztráltságot és segélyezettséget, az etnikai hovatartozást, a munkaerő-piaci pozíciót, a gyerekek, eltartottak számát, egyebeket. Ezek azok a tényezők ugyanis, amelyeket vizsgálni kell ahhoz, hogy meghatározható legyen: ki melyik kategóriába tartozik. Felmérés, mint említettük, nem készült, ilyen adatokat pedig szigorúan csak név nélkül, a személyiségi jogok tiszteletben tartásával szabad felvenni. (A vonatkozó törvények ismeretén túl is, minden jó érzésű ember azonnal látja, hogy ezeknek az adatoknak a többsége durván sérti a személyiségi jogokat, ráadásul ízléstelen is, ha név szerinti regisztrációt végeznek.) Egzakta adatok nélkül csak a szubjektív megítélés marad, igaz, ezt sem szabad lényegtelen tényezőnek tekinteni, hiszen a mendemondák is valamilyen valóságmag köré szövődnek. Annál is inkább, mert az ügyintézők sem kerülhetik el a felszínes benyomások, előítéletek befolyásoló hatásait. Az önkormányzat rendelkezésére álló cserelakások sorrendjének felajánlása is az ő szűrőjükön át került-kerül az érintettekhez, és az ő belső használatukban léteznek a névre szóló minősítések (rossz adós, állandó segélyezett, börtöntöltelék

stb.). Mindezek azonban valós, kirekesztő szándékot nem bizonyítanak. Inkább az a tény jelez valamit, hogy szociális bérlakások építése komolyan fel sem merült. Ilyen volumenű városrész-rehabilitáció szociális vetületéről akkor érdemes beszélni, ha az ott élők köztudottan alacsony életnívójára valamilyen válaszokat keres az a grémium, amely az egész folyamat koncepcióját kidolgozza. Itt „pusztán” egy terület elsősorban építészeti rehabilitációjáról van szó, a kifejezés eredeti értelmében, vagyis a cél: visszaadni a Középső-Ferencváros eredeti rangját, méltóságát. Ehhez talán hozzátartozhatna a Mester utca – nevében is jelzett – rangjának, hagyományainak felélesztése, a szakmák, régi mesterségek megtelepedésének ösztönzése. Ugyanakkor azonban a piac diktál, és sokkal inkább a fogyasztásra ösztönző boltok települnek ide, alkalmazkodva az egyelőre heterogén vásárlóerővel rendelkező lakosság igényeihez. Ezért talánunk ötszáz méterenként különböző minőségű és árfekvésű holmit árusító kínai ruha- és cipőboltokat, hagyományos és kínai gyorsétkezdéket, a hasznavehetetlen bővítől a dohányig mindent kínáló bigyóboltokat. Ezek mellett azonban vannak már színvonalas reggeliző-kávézó helyek, bioboltok, és van egy önkiszolgáló gyorsmosoda. Az üveges bezárt, kicsit arrább viszont minden igényt kielégítő telefonrendszereket és digitális csodákat vásárolhatunk. Régi, hagyományos szakmát űző mesteremberek kis üzletei elvéve maradtak meg (cipész, műstoppoló, pár forintos elektromos vagy villanszerelési alkatrészeket áruló, netán megjavító kis szervizek stb.), az idő nem nekik dolgozik.

A Középső-Ferencváros fizikai átalakulása dzsentrifikációs jellegű társadalmi változásokat eredményezett. A folyamat megjósolható volt, a maradni tudó szerencséseknél esteleges felklasszálódást hozott, a távozó régi lakóknál az eredmény vegyes. A IX. kerületi tömbrehabilitáció elsősorban építészeti projekt, nem pályázott a szociális jelzőre. A lakók elköltöztetését valamilyen módon megoldotta, de a folyamatnak sajnos vesztesei is vannak. A sorsokról jogszabályok és rendeletek szerint gondoskodtak, szociális elemek csak a kötelező társadalmi lojalitás határain belül jelentek meg. A program nem vállalkozott többre, mint a lepusztult városrész építészeti rehabilitációjára, korszerű átalakítására. S valóban, ha végignézzük a képeket múltból és jelenről, ez a folyamat sikeres, a formálódó végeredmény szép és kellemes. Tudni kell elvállalni azt, ami eredmény, s nem megmagyarázni azt, amire nem is vállalkozott.

A rehabilitációnak még nincs vége. A Középső-Ferencváros átalakulása valahol a kétharmadánál tart. Nem kevesen élnek még olyan körülmények között, mint 25 éve a Berzenczey utcában B. Feriek. Ők még várják a tájékoztatást arról, milyen sors vár otthonukra: bontás vagy felújítás? Mire számíthatnak az elkövetkező években? Tervezhetik-e, hogy melyik iskolába írássák be gyermekeiket, hogy aztán ne kelljen újat keresni, ha nagyon messze kerülnének jelenlegi otthonuktól? Akarnak-e vajon társasházban élni, vagy szívesebben maradnának bérlők régi, de felújított lakásukban? A rehabilitációnak azonban nem ezek a fő kérdései.

A Viola u. 37. lakói inkább elszenvedői még a folyamatnak. Az épület gyönyörű neoreneszánsz átjáróház, remek arányokkal, finom terasz-bővületekkel, minden, még ép részlete csodaszép, ezért nyilván felújítás lesz itt a kis lakások összenyitásával és a komfortfokozat emelésével –

de hogy mikor kerül erre sor, nem tudni. Három éve le akarták bontani, ma mégsem tudják, mi is lesz majd – mondja az egyik idős lakó. Addig el kell viselniük a körülöttük zajló építkezések összes kellemetlenségét, a zajt, port, útlezárást, közben saját sorsuk alakulásáról nincs információjuk. A bizonytalanra várakozás terhes, nem lehet tervezni, nem érdemes a lakásban nagyobb átalakításokat, felújításokat kezdeni, nem kellemes állapot ez. A hátsó udvarban be is rendezkedtek az átmenetiségre, az egyik földszinti lakás előtt egy lila plüss kanapé várja a levegőzni vágyókat.

B.-né földszinti, belső udvari lakása a VIII. kerületben alaposan megérett a felújításra. A samottos fal vizes, potyog a vakolat. Egyre több faliszőnyeggel takarja el a szaporodó hibákat. Ablakain a Nap sose süt be, magas a villanyszámlája. A konyhában a gáztűzhely sütőjével fűt, mert csak egy konvektor van az egész lakásban. B.-nének soha nem volt rezsitartozása, de renoválásra nem telik neki, s miután rég a saját tulajdona, önmagának kellene mindent fizetnie. Még mindig visszavágyódik a IX. kerületbe, amit az is mutat, hogy kilenc év után is visszajár a régi ferencvárosi házi orvosához – hátha sikerülne visszaköltöznie, s akkor egy gonddal kevesebb... Mostanában sokat hall a VIII. kerületi változásokról, szociális városrehabilitációs tervekről, de nem izgatják már. Nem is nagyon tudja, mit takarnak e fogalmak, s közösségi aktivitása ottmaradt a Ferencvárosban – elfáradt.

Ez a történet már nem az övé; évtizedeken keresztül nem lehet reménykedni, s végső soron valahol azt kell mondani: itthon vagyok.

Az otthon levegője még most, az átalakulás közepette is érzékelhető a Ferencváros legkülönbözőbb pontjain – leginkább ott, ahol valaki életben tartja. Fél száz éve áll a Szifonklinika a Mester utca elején. Az a fajta szatócsbolt, ami már eltűnőben van, ki tudja hogyan képes még mindig fennmaradni a megváltozott világban. Talán attól a kicsi plusztól, amitől az ember bármennyire is siet, kicsit megáll, elámul, hogy jé, miért nem így van ez másutt is?

Öreg hippy küllemű tulajdonosa magától értetődően köszön: „csókolom, mindjárt lemérem a patront, mert most hoztam, nem volt még időm ellenőrizni. Tetszik tudni, előfordul, hogy némelyik üres. Azt nem lehet eladni.” Nem lehet eladni?! Már hogyan lehetne, ezt sugalmazza minden, a vásárlások során. De ő komolyan gondolja a kereskedő-etikát.

A borsdarálomat is megjavította – grátisz –, pedig árul szinte ugyanolyan, s én amatőr módon elárultam, hogyha javíthatatlan, kénytelen lesznek újat venni. Akkor biztosan nem tudom megjavítani – mondja huncut mosollyal, majd addig nézegeti, tekergeti, csavargatja, szétszedi, összerakja, amíg jó nem lesz. Ilyen kereskedő is akad még a Ferencvárosban.

Mondom, készül egy könyv a városrész rehabilitációjáról, képekkel, szöveggel, ahhoz gyűjtök anyagot. Miként tudott megmaradni a tömérédek változás közepette? Ma már nem arról a jóízű, beszélgetős, ráérős kereskedelemi tevékenységről híresek a boltok, mint régen, amikor a hozomra, felírásra vásárlásnak is volt lehetősége a megszoruló családnak. Ő is csak 13 éve viszi ezt a boltot, amely egyébként 53 éve működik itt, ezen a helyen, nagyjából ugyanezzel a profillal. A régi tulaj meghalt már, nagyon idős felesége él még. A múltkoriban összerámolta a nagy ren-

detlenséget, talált egy rakás régi drótdarabot a bolt hátuljában összerakva. Természetesen azt is kidobta, sok egyéb limlommal együtt. Nem sokkal később az akkor még élt régi tulajdonos bácsitól megtudta, hogy Európa legnagyobb kalaptű gyűjteményétől sikerült megválnia. Hát így – fejezi be nevetve.

Marika néni is a szolgáltató ipar egyik csodája. A rehabilitáció előtt az Angyal utcában, kicsit feljebb volt egy – bocsánat – bódéja. Már akkor nagyon népszerű volt a keze közül kikerülő hamburger. Amint elkészült az Angyal utca páratlan oldala, az árkádok alatti egyik aprócska üzlethelyiségben üttötte fel tanyáját. Hatalmas sorok kígyóztak a kiadó ablaknál, ahol mindig Marika néni szolgált ki, a szemünk előtt állítva össze a cseppet sem takarékos szendvicseket. „13+1 hamburger” volt a talponálló neve, de valójában már akkor is ennél több fajtát árult. Nem lehetett leülni, legfeljebb hazavinni az ételt, amihez Marika néni természetesen ingyen adott műanyag tányért. Aztán pár év múlva néhány házzal beljebb költözött, szintén az Angyal utcában. Akkor nagyon szurkoltunk neki, nehogy elveszítse az állandó kuncaftokat, mert voltunk bőven. Nem veszítette el őket, sőt, újakat gyűjtött, a sorok még hosszabbak lettek ebédidőben, meg estefelé is – kénytelen volt néhány műanyag asztalt székkal, ernyővel kitenni az árkádok alá, amely a sorban állókkal együtt jelentős haladási akadályt képezett. Ekkor már házhozszállítást is hirdett, biciklis futárral. Még mindig ő szolgált ki a cseppnyi ablakon, számolatlanul hányta az alapanyagokat a zsömlékbe, s a legtöbb törzsvendégről tudta, hogy hagymát vagy mustárt nem kér, viszont rengeteg paradicsomot igen. Bármilyen kívánságot teljesített az üzletében fellelhető anyagokból; ha valaki tanácsstalan volt a bőség zavara miatt, annak segített. Ekkoriban fedeztem fel lényegre törő szlogenjét, amelyet a megállító táblára írt fel krétával: „Ha nem ízlett a hamburger, nem kell kifizetni”. Úgy tűnik, kifizetődött ez az üzletfilozófia, mert ma már kis kávézó-étkezdét is működtet, szintén az Angyal utcában. Itt jóval beljebb, már nem az árkádok alatt kell enni, hanem egy tüneményesen berendezett kis étterem-félében. Minden csupa fa, kék kerámia, cseppnyi nosztalgia, üdeség és ragyogó tisztaság. Alkalmazottai vannak, de a motor továbbra is Marika néni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy az utolsó elhagyott üzletét megtartotta, s a bolt eleinte kifőzdeként próbált üzemelni. Nem ment. Hiába terjengtek ínycsiklandó illatok, főzelékek, kínálták magukat húсок – Marika néni hiányzott a maga nem kapkodós, mindenkivel elbeszélgető stílusával, a legnagyobb csúcsforgalom közepén is. Szinte mindenkit tegez, ami senkit sem sért, sőt, ettől kedves ismerősnek érezhetjük magunkat.

2006. Budapest, Ferencváros. A Mester utcáról nyíló utcák képe teljesen nagyvárosi képet mutat. Napközben hömpölyög a tömeg, a tempó gyors, mindenki siet – az idő drága, nem áll meg. Akik most itt élnek, vajon mennyire kötődnek a környékhez?

BARCSI TAMÁS

A hatékonyságtól a harmóniáig

Eljuthatunk-e a paradoxonok világából a gondoskodás és az alkotás világába?

Írásomban napjaink nyugati civilizációjának néhány kulturális „alapfogalmához” értékeket rendelek, és kritikailag elemzem ezeket. A kritikai társadalmelemzés alapvető célja a mindennapi, a meg nem kérdőjelezett folyamatok és jelenségek problematikuságának feltárása, amely talán elvezethet egyéni és társadalmi szinten is a problémákkal való szembenézéshez és a megoldások kereséséhez. A vizsgált alapfogalmak és értékek: fejlődés és hatékonyság, információ és tudás, fogyasztás és önmegvalósítás. A Szabadság és a Verseny Rendjének kritikai elemzése nyilvánvalóvá tesz bizonyos „eltüntetési folyamatokat”, és társadalmi-kulturális paradoxonok feltárásához vezet. Korunkat a válság – egyebek közt az ökológiai válság – időszakaként értelmezem, amelyben az emberhez valóban méltó élet – minden látszat ellenére – sokaknak a nyugati kultúrában sem adatik meg. A pozitív forgatókönyv szerint a válság eredményeként talán létrejöhet egy jobb, harmonikusabb, tiszteleten alapuló kultúra is. Három alternatív kulturális „alapfogalmat” illetve értéket mutatok be, röviden: fenntartható fejlődés és gondoskodás, ökológiai világszemlélet és tisztelet, alkotás és a valódi önmegvalósítás. A legfontosabb kérdés pedig az: vezet-e út a hatékonyság világából a harmónia világába?

I. Bevezetés

A nyugati társadalmak napjainkban (a posztmodern, vagy posztmodern utáni korszakban) inkább, mint korábban bármikor, a fejlődés, az információ, a fogyasztás bővületében élnek. A kritikai irodalom már a 20. század első felében felhívta a figyelmet a nyugati világszemléletben rejlő veszélyekre, amelyek az idő haladtával jócskán megsaporodtak és bonyolultabbá váltak. A globalizáció folyamata miatt ezek a problémák nemcsak a nyugati civilizációt érintik, hanem világproblémává válnak, illetve talán nem is a „történelem végéről”, hanem egy globális világcivilizáció történelmének kezdetéről kell beszélnünk.¹ Írásomban kritikusan közelítek napjaink nyugati civilizációjához, emellett bemutatok olyan

megközelítéseket is, amelyek talán egy alternatív élet- és világfelfogás szemléleti alapjait jelenthetik.

A civilizáció nyugati fogalma egy meghatározott történelmi kor terméke. Norbert Elias rámutat, hogy a „civilité” kifejezést, a „tárdalomban kívánatos viselkedésmód” értelmében a 16. században kezdték használni. A civilizáció (civilisation) szó Braudel szerint a 18. században született (egy 1766-os szövegben tűnik fel először), és „az intellektuális, technikai, morális, társadalmi haladás profán ideálját jelöli e szó. A civilizáció egyenlő a felvilágosodással.”² Ebben a fogalomban a Nyugat öntudata fejeződik ki – írja Elias (2004: 63-90).³

A nyugati civilizáció napjainkban meghatározóan a *Szabadság és a Verseny Rendje* (ahol az egyenlőség jogegyenlőséget jelent). A nyugati típusú demokráciákban a hatalom alanya a nép, amely hatalmát közvetlenül (elsősorban parlamenti, helyhatósági választásokon, népszavazásokon) és közvetett módon, választott képviselői útján gyakorolja. A választás nemcsak a politikai szférában érvényesülő fogalom, mert a *Szabadság világában minden az egyén választásain múlik*, aki bármilyen életmódot, foglalkozást, önkifejezési formát választhat, természetesen a törvényes kereteken belül. Ebben a világban a verseny központi szerepet tölt be (nemcsak a gazdasági szférában), a tisztességes versenyszabályokat az állam határozza meg. Az állam teljesíti közösség-szervező feladatait, segíti a versenyben lemaradókat, illetve az abból kimaradókat. Persze ez a képlet ma már, az államközi együttműködések, a szupranacionális szervezetek korában jóval bonyolultabb, de a rendszer alapvető logikája változatlan. Ennek a rendszernek nincs valódi alternatívája – állítják sokan. De azok sincsenek kevesen, akik úgy vélik, hogy ez a Rend számos ellentmondást, problémát hordoz magában. Az egyén sokszor úgy érzi, hogy a politikai folyamatokba érdemben nem szólhat bele, néha úgy tűnik: az egyéni választások csupán látszólagosak, továbbá ez a rendszer azt kívánja, hogy mindenki igazodjon a versenyhez, ezért a vezérigazgatótól az egyszerű munkásig mindenki a termelés, azon keresztül a profit növelésének eszköze. A *Verseny Rendben a siker (a hatékonyság) a legfőbb érték, a természet és az emberi tényező csak eszköz-értéket jelent, az együttműködés, a kooperáció (a profitszerzés és -növelés érdekében megvalósuló együttműködés esetén kívül), illetve a tisztelet háttérbe szorul. A haladás és a „fejlődés” jelszavai sok szempontból megkérdőjeleződnek az ipari társadalom posztmodern, posztindusztriális szakaszában, de a verseny megmarad. Problematikus, hogy a Verseny Rend olyan rendként jelenik meg, amely-*

1 Howard Perlmutter gondolatát idézi: Beck 2005: 62

2 Braudel A civilizáció története: a múlt magyarázza a jelent című írásának részlete: Karácsony 1997, idézet: 144. o.

3 Elias felhívja a figyelmet, hogy eltéréseket találhatunk a civilizáció szó használatában: az angol és a francia nyelvben egyaránt jelenti a saját nemzet, a Nyugat és az emberiség haladása miatt érzett büszkeséget. A civilizáció szó a német nyelvben csak az ember külső oldalát, az emberi létezés felületét fogja át, a kultúra szó a „saját teljesítményük és lényük felett érzett büszkeséget” jelenti, ennek persze megvannak a történelmi okai. (Az értelmiségi közép réteg megkülönbözteti magát a külső udvariassággal jellemezhető udvari rétegtől a 18. század végén, a 19. sz. első felében; ez a megkülönböztetés már Goethe és Kant írásaiban is megtalálható; később a társadalmi ellentétből nemzeti ellentét válik: a német nép, mint a kultúra letéteményesét és a többi nemzetet állítják szembe.)

nek nincs valódi alternatívája, illetve hogy negatívumai sokszor nehezen felismerhetők, továbbá ezek, mint a pozitívumok megvalósulásáért hozott szükségszerű és ésszerű áldozatok jelennek meg. Bonyolítja mindezeket e Rend világméretű kiterjedésének folyamata, amit globalizációnak nevezhetünk. Ennek a fogalomnak számos értelmezése lehet: beszélhetünk gazdasági, politikai, kulturális, ökológiai globalizációról, amelyek összefüggésben állnak egymással, és túlzás lenne azt állítani, hogy a globalizáció kizárólag e Rend (gazdasági, politikai, kulturális, stb.) kiterjedését jelenti (vannak olyan folyamatok, amelyek kifejezetten ez ellen hatnak), de meghatározó mértékben erről is szó van.⁴ A következőkben ugyan a nyugati civilizációról lesz szó, de a leírt jelenségek egyre inkább világjelenséggé válnak (persze jelentős eltérésekkel, ezen a helyen a leírt folyamatok és más civilizációk, kultúrák viszonyára nem térek ki).

A nyugati Rend főbb jellemzői pro és kontra: a választás lehetősége – a választás látszólagossága, jó életszínvonal – a „jó élet” felfogásának eltorzulása, fejlődés – „felesleges” javak termelése, hatékonyság – az ember és a természet eszközként való kezelése, a verseny igazságossága – növekvő egyenlőtlenségek. Ebben az írásban a felsorolt tényezők mindegyikének részletes elemzésére nincs mód, ezért a következőkben a nyugati civilizáció napjainkat meghatározó (egyre inkább globálissá váló) kulturális „alapfogalmai” közül a *fejlődés*, az *információ* és a *fogyasztás*, illetve a hozzájuk rendelt három érték: a *hatékonyság*, a *tudás* és az *önmegvalósítás* valódi jelentését igyekszem feltárni. Írásomban a nyugati civilizációt, mint nem ideologikus Rendet, elsősorban mint a Szabadság és a Verseny Rendjét értelmezem (ezt értem a továbbiakban a Rend fogalmán, s jelzem, ha a fogalmat más összefüggésben használom), és megkísérlem nyilvánvalóvá tenni a szabadság, a választás és a verseny világában érvényesülő alapvető ellentmondásokat. Ezek fogalmazódnak meg a civilizáció „barbárságba” fordulásának lehetőségében, a fejlődés, a tudás és az individualitás paradoxonában, a ráció civilizációjának irracionálisában (a ráció paradoxonában), illetve napjaink „eltüntetési” folyamataiban.

II. A nyugati civilizáció néhány kulturális alapfogalma és értéke

1. Fejlődés és hatékonyság

A modern korban a legfőbb társadalmi cél a *fejlődés*, a *haladás* érdekében végzett tudományos alapú racionális cselekvés, ami a világ tökéletesítését eredményezi: *még* kényelmesebb, egészségesebb, gazdagabb életet, *még*

⁴ Wallerstein a globalizációt a kapitalista logika univerzálissá válásaként, a világpiacon intézményesüléseként fogja fel. Ulrich Beck ennél összetettebben értelmezi a jelenséget: beszél *globalizmusról*, mint a világpiacon uralmának ideológiájáról, ez az ideológia a globalizációt csupán egyetlen, a gazdasági dimenzióra korlátozza. A *globalitás* Beck szerint azt jelenti, hogy már régóta világtársadalomban élünk, a zárt térségek képzelete már csak fikció. A *globalizáció* azokat a folyamatokat jelenti, amelyek során a transznacionális szereplők hatására a nemzetállamok tekintélye megrendül.

több választási lehetőséget (fogyasztási termékek, életmód, szórakozás). A modernitás, és így a fejlődés fogalma az utóbbi időben azonban kérdésessé vált. A modernitást az ész mindenhatóságába, a világ megismerhetőségébe vetett hit, a rendre, rendezettségre való törekvés, tehát a „tudományos objektivitás és a politikai-gazdasági racionalitás haladáselvű egyesítése” jellemzi (Parton – O’Byrne 2006: 57–61). Manapság azonban megkérdőjeleződnek az univerzális igazság-kritériumok, a „metanarratívák” érvénytelenné válnak (Lyotard 1993/A), és sokan vélik és érzik úgy hogy korunk a „széttöredezett”, a bizonytalanság világa. Mindezt a *posztmodern* kifejezéssel foglalhatjuk össze, bár ennek számtalan értelmezése ismert (vannak, akik a modernizmus részének tekintik, mások egy teljesen új korszakként, megint mások csupán korhangelként értelmezik, stb.), valamennyi felfogásában közös a modernitáskritika (Hankiss 2000: 153–158).⁵ Bár a kép nem ennyire tiszta. Egyetértetek azzal a felfogással, amelyet többek között Hankiss Elemér is bemutat, hogy a modern kort, világfelfogást alapvető kettősség jellemzi: a modernizmus univerzalizáló, racionalizáló, a világ megismerhetőségét hirdető törekvése mellett megfigyelhetünk egy ezzel párhuzamosan érvényesülő tendenciát is: a modernizmus másik „arca” reflexív, önkritikai, relativista, a valóságábrázolás lehetőségét megkérdőjelező karakterű. A posztmodernt felfoghatjuk úgy is, mint a másodikként említett tendencia kiterjedését, felerősödését.⁶

Mit is értünk fejlődésen a nyugati civilizációban? Véleményem szerint az újkortól kezdve egyebek közt egyfajta magatartásváltozást (a civilizált viselkedés kialakulását), technicizálódást, illetve a „kényelem” és a jólét fokozódását. Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című könyvében úgy látja, hogy az egyes emberi terveknek és cselekedeteknek az összeszövődése olyan „figurációkat” idézhet elő, amelyeket egyetlen ember sem tervezett vagy hozott létre: az emberek interdependenciájából sajátos rend származik, amely kényesítőbb és erősebb, mint az őt alkotó egyes emberek akarata és esze, ez szabja meg a történelmi változás menetét, ez alapozza meg a civilizáció folyamatát (Elias 2004: 466). Elias részletesen vizsgálja a 16. és a 18. század között a nyugati laikus felső réteg vonatkozásában megfigyelhető viselkedésváltozást, pontosabban a civilizált viselkedés mércéjének átalakulását. A „civilité” fogalmát a társadalomban elvárt emberi viselkedésmód (a civilizált viselkedés) értelmében először Rotterdami Erasmus használja, 1530-ban megjelent, *De civilitate morum puerilium* című (egy herceg fiának ajánlott, fiatal fiúk által követendő magatartásmódokat leíró) könyvében. Természetesen a korábbi időszakokban is volt olyan viselkedésminta, amelyhez alkalmazkodni lehetett, pl. a „courtoisie” fogalma azt a viselkedésformát jelentette, amely a nagy feudális urak lovagi udvaraiban alakult ki (ezt foglalják össze a közép-

⁵ A modernizmusra Hankiss szerint pl.: az emberi személyiség autonómiája, a differenciálás, azaz a valóság különböző tartományainak éles megkülönböztetése, fogalmak, fogalomhálók használata, a rendre való törekvés, az univerzális törvények keresése, míg a posztmodernizmusra az emberi személyiség központi magjának „ elvesztése”, „de-differenciálás”, a változás, a kiszámíthatatlanság hangsúlyozása, az egyértelmű valóságértelmezés elvetése jellemző.

⁶ A bemutatott értelmezés részben Giddens és Bertens gondolatain alapul.

kori „asztali nevelők”), de egy új abszolutisztikus-udvari arisztokráciának 16–17. századi kialakulásával már a „civilité” fogalmát részesítették előnyben (Elias szerint lassan ez a kifejezés van eltűnőben, megjelenik a 19. századtól a „civilisation” fogalma, amely arra utal, hogy a civilizációs folyamat egyik szakasza „befejeződött és feledésbe merült”, a társadalom felső- és középrétegei már a civilizáció birtokában vannak, ezt terjeszteni, esetleg továbbfejleszteni kívánják). Talán „eltüntetési folyamatnak” is nevezhetnénk azokat a viselkedésváltozásokat, amelyeket Elias részletesen bemutat (a 16. és a 18. század között keletkezett illemkódexek elemzésével): Az emberek egyre jobban eltűntetik, elfojtják mindazt, ami „állati”, ami közönséges, illetlen. Fokozódik az önkontroll kényszere, megváltozik a szégyen- illetve a feszélyezettségküszöb. Megfigyelhetjük ezt a változást például az evéssel kapcsolatos viselkedés (a közös tálas, az evőeszközt mellőző étkezési módokat, a nagyobb állatdarabok felszolgálását felváltják tányéron, kis adagban, késsel-villával fogyasztandó ételek, s a továbbiakban az állat feldarabolását sem az asztalon végzik, hanem elkülönített helyen, és az étkezések előtt). Az orrtörés, a köpködés, az ürítés, és általában a hálöhelyiségben való viselkedés, a férfi és nő közötti kapcsolat illetve a támadókedv szintén megváltozik (kialakulnak az állami erőszak-monopóliumok).

Nagy társadalmi jelentősége van annak, hogy a középkorban mindennapos, test-test elleni támadást, az állandó háborúskodást felváltotta egy „viszonylagos önmérséklet”, s hogy a háborúk csupán meghatározott téridőbeli enklávékra korlátozódnak. A fizikai támadásra csak bizonyos, a központi hatalom által szentesített esetekben kerülhet sor, pl. amikor hatóságai személy áll szemben a bűnözővel; nagyobb tömegek csak háborús vagy forradalmi összecsapás kivételes időszakában folytathatnak harcot egymással. A civilizált világban a közvetlen testi küzdelem egyre inkább gépesített harccá válik: gyakran láthatatlan vezérek parancsára kell egy szintén láthatatlan ellenség ellen harcolni. A civilizált társadalmak mindennapjaiban is megvan a támadóösztön kielésének kifinomult és pontosan körülhatárolt lehetősége: Elias a versenysportokat említi, amit többen néznek, mint ahányan részt vesznek benne, így közvetett módon, a játékosokkal, a versenyzővel való azonosulás során élhetőek ki az ilyen irányú affektusok. Jellemző, hogy a szem válik az öröm közvetítőjévé, hiszen számos tilalom nehezíti az örömszerzésre irányuló vágyak közvetlen kielégítését (Elias 2004: 106- 261).

Az így értelmezett, civilizált viselkedés valóban rögzült magatartásformává válik a 19. századra, bár a folyamat természetesen nem állt meg, így pl. napjainkban a civilizált élethez hozzátartozik az olyan higiéniai előírások betartása, amelyek csak a 19. század végétől válnak általánossá (pl. bizonyos fürdési, tisztálkodási szokások). A civilizált viselkedés Elias által bemutatott mércéje alapvetően napjainkban is érvényes, a tömegtársadalmak létrejötté és a hatvanas évek kulturális „forradalma” és annak következményei azonban némileg átalakították ezt a mércét is. A 20. században a tömegek viszonylagos felemelkedésének, tanulási lehetőségeink, a városiasodásnak, a tömegkommunikáció fejlődésének hatására a civilizációs-mérce általánossá vált, ugyanakkor egyszerűsödött, vesztett „kifinomultságából”. További, ezzel részben párhuzamos változás is vég-

bement. A 19. században a viktoriánus időszak az „eltüntetés” és a merev illemszabályok korszaka: az emberi érintkezések szigorú keretek között folyhatnak, az öltözködés zárt, a testből szinte semmit sem mutat, a szexualitásra való utalás még egy távoli formájába is illetlen (a zongora lábát is „felöltöztetik”). Ezek a szabályok a 1920-as évektől lazulnak, de az igazi változást a hatvanas évek hozzák el. A lázadó generáció elvetette a társadalmi érintkezés formális szabályait, s a zárt és formalizált viseletek helyett megjelennek az egyszerű, eklektikus, egyedi, színes ruhák. A meztelenség természetessé válik, a szexualitás és az élvezetek szabadságát hirdetik. Bár mindennek napjainkban is érezhető a hatása, ezeket a törekvéseket a fogyasztói társadalom magába olvasztotta, megfosztotta ellenzékiességétől: a szexualitás manapság az egyik legjobb áru, az erotikus tartalmú szórakoztatóipari termékek pedig gyönyör-pótlékokhoz, kerülő utakhoz juttatják az embereket. Valójában a *szexualitás korunkban is sokféle módon beszabályozott*, de már egyre kevésbé kapcsolódik hozzá a bűn fogalma, ehelyett azonban megjelent egy új félelem: ezúttal az AIDS-től. A szexualitás emellett része lett a „versenynek”, amennyiben az életnek ezen a területén is „teljesíteni” kell (a szexuális teljesítmények versenyeznek, jellemző a mennyiségi- és eszközszemlélet). Mindenesetre a gyönyörhöz jutás (és nemcsak a szexuális gyönyörről van szó) lehetőségeinek megszaporodása a Rendnek nagyon is megfelel. Herbert Marcuse mindezt „represszív deszublímációnak” nevezi: „A társadalmilag megengedhető és kívánatos kielégülés terepe jelentékenyen kiszélesedik ugyan, de a Gyönyörelv e kielégülés folytán redukálódik – megfosztják azoktól az igényektől, amelyek a fennálló társadalommal összeegyeztethetetlenek. Az ekként beszabályozott gyönyör alávetettségét szül.” (Marcuse 1990: 97). A hatvanas évek fiataljainak egyedi és formabontó öltözködése a hetvenes évektől divattá válik. Az üzlet és a hivatal világában megmaradnak a hagyományos viseletek (öltöny-nyakkendő, kosztüm), a farmer-póló összeállítás pedig a munkán kívüli világ formaruhájává válik, illetve a test ruhák mögé rejtését felváltják a test átalakítások változatos módszerei (pl. a testszín megváltoztatása: szolárium, hajfestés, smink, fitnessz, fogyókúra, plasztikai sebészet) az uralkodó test-ideál mintájára, *a test elrejtése tehát nem szűnik meg, csak átalakul más értelmet kap.*

A fejlődés értelmezhető *tudományos és technikai fejlődésként* is, hiszen az elmúlt háromszáz évben (különösen az elmúlt 130 évben) olyan mértékű tudományos és technikai haladás ment végbe az emberi világban, mint ezelőtt soha. A gépek, a technikai vívmányok révén világunk kényelmesebb lett, a gépek szerepet játszottak a civilizált magatartásmódok fenntartásában, könnyebbé tették életünket. Mindez azonban számos veszéllyel, problémával is jár.

Lewis Mumford korunkat mint a „*Megagépezet*” korszakát mutatja be, s ezen elsősorban a társadalom gépszerű megszerveződését érti. Ennek a „láthatatlan gépezetnek” a korai változatát az emberi ész „félelmetes méretű kiterjesztése” hozta létre (ez a folyamat csak a nyelv kialakulásához hasonlítható), és specializált illetve mechanizált emberi elemekből volt összeállítva, amelyek kezdetben alig használtak segédeszközöket: pl. az egyiptomi piramisok csiga és emelődaru használata nélkül épültek

fel. A „Megagépezet” létrejöttében a csillagászati megfigyeléseknek, a matematikai jelöléseknek, az írott feljegyzéseknek és egy abszolút kozmikus rend elképzelésének, illetve ennek egy emberi rend eszméjével (az uralkodó istenhez hasonló személy) való összefonódása játszott szerepet. Megszületik a gép és a gép mítosza. Ez a gépezet két formában jött létre: mint *Munkagépezet* és mint *Hadigépezet*. Az előbbi életigenlő és építő, a másik élettagadó és romboló. A „Megagépezet” elleni lázadás, az abban való részvétel megtagadása az istenekkel szembeni lázadást jelentette. A láthatatlan gépezet segítségére egyre több fából, vasból, rézből álló gépet készítettek. Az új filozófiák, vallások, amelyek a személy, az egyén szerepét hangsúlyozták, általánossá tették a „Megagépezet” elleni lázadást. A Munkagépezet (legalábbis korai formájában) eltűnik, a Hadigépezet azonban a későbbi társadalmakban, kultúrákban is tovább él. A munka gépszerű megszervezési módjának a 18. századtól kezdve egyre nagyobb szerepe lesz, s a tudomány fejlődésével a mechanikus gépek egyre nagyobb segítséget jelentenek a munkavégzésben, miközben a testi erő szerepe egyre kevésbé lesz meghatározó (Mumford: 1988).

Mindez oda vezet, hogy a gépszerűen megszervezett társadalomban az ember a termelés bármikor cserélhető eszközeként (csavar a gépezetben) jelenik meg, ugyanakkor az egyre könnyebbé váló, de továbbra is a mechanikus munkákat a legtöbb helyen gépekkel végzik (használgják, felügyelik a gépeket). A gépek nemcsak a munkafolyamatban játszanak szerepet, hanem az emberi élet minden területén ott vannak. A „Megagépezetet” alkotó „gép-emberek” gépeken dolgozva gépeket állítanak elő, gépekkel közlekednek, gépek segítségével szórakoznak és kommunikálnak, így függőségbe kerülnek a gépektől, s technika nélkül már el sem tudják képzelni az életüket, sőt, még több, tökéletesebb gépet igényelnek. Sokan félnék a gépek lázadásától, amikor nem az ember uralkodik a gépeken, hanem a gépek uralkodnak az emberen. Ez a gépek kultuszának, a gépektől való függőségnek a korszakában bizonyos mértékben már meg is valósult, persze nem úgy, ahogy a sci-fi írók azt elképzelték. Ha valamilyen oknál fogva egyszer csak nem működnének az életünk részévé vált gépek, káosz alakulna ki. Az ember gépek által végzett ellenőrzése már megszokott dologgá vált, ám ezeket a gépeket törvények és emberek irányítják, az ellenőrzés a magánszférát nem érintheti. Tehát nincs szó a Nagy Testvér korának veszélyéről, mivel mindez a munka ellenőrzését illetve az emberek biztonságát szolgálja – hangzik a szokásos megnyugtató. Mégis elgondolkodható, hogy az embert szinte életének minden pillanatában megfigyelik vagy megfigyelhetik: bekamerázott folyosók és üvegfalú szobák, egy légtérben lévő irodák a munkahelyeken, ellenőrizhető hivatali számítógépek, biztonsági kamerák a boltokban, bankokban, közintézményekben, térfigyelő rendszerek a városokban, illetve a kézi videokamerák és a fényképezős telefonok segítségével bármilyen esemény azonnal dokumentálható, az internet útján pedig a felvett anyag bárhova eljuttatható.

A világ gépszerű megszervezésének újkori alapját a természet és az emberi test gépszerű felfogása jelenti. A biotechnológiai forradalom, az emberi génkészlet egyre teljesebb megismerése és a génebészet fejlődése elvezethet akár a „megtervezett csecsemők” korszakához is: amikor egy

potenciális emberi lény génkészletébe nemcsak valamely betegség megelőzése miatt avatkoznak be, hanem bizonyos tulajdonságokat is megváltoztatnak, korrigálnak, akár a szülők kívánsága szerint. Az ilyen beavatkozások általánossá válásának beláthatatlanok a következményei, elvezethetnek akár egy új eugenikához, illetve egy új „elit-réteg”, a megtervezett, gépszerűen tökéletes emberek és a természet szerencsejátékának kiszolgáltatott, alacsonyabb rendűnek minősített emberek közötti, meglehetősen veszélyes szakadék kialakulásához.⁷

A gépszerű megközelítés oda vezet, hogy mindennek meghatározott rend szerint kell történnie a racionális Rend társadalmában, amelyben a hatalom a Rend fenntartásának technikai hatalma, s amelyben kiküszöbölnek mindent, ami *rendellenes*, vagyis ami a Rend számára veszélyes vagy használhatatlan (tehát Rend-ellenes). Michel Foucault szintén a 16-18. század közé teszi egy új típusú hatalom létrejöttét, amely a test megfegyverzésére létrejött új technikákban, intézményekben jelenik meg. Itt a test erőinek megfékezéséről, legyőzéséről, a test politikai technológiájáról, a *hatalom mikrofizikájáról* van szó, amelyet az apparátusok és az intézmények mozgatnak meg. A test csak akkor lesz hasznos erő, ha termelő test és ugyanakkor alávetett test. Ezt az alávetettséget nemcsak erőszakkal vagy ideológiával lehet elérni: az erőt ki lehet játszani az erő ellen, az alávetettséget ki lehet számítani, meg lehet szervezni, s a módszer lehet kifinomult – nem kell fegyverhez vagy terrorhoz folyamodnia, és mégis fizikai természetű maradhat: azaz lehet tudás a testről. A mikrofizikában megnyilvánuló hatalmat – véli Foucault – nem mint tulajdont, hanem mint stratégiát kell elgondolni, uralmának megvalósulásait nem a „birtokbavételnek” kell tulajdonítanunk, hanem hajlamoknak, manővereknek, taktikáknak, technikáknak, működéseknek, egy állandóan megfeszített, mindig cselekvésre kész kapcsolathálót kell belőle kiolvasnunk. Ez a hatalom inkább gyakorlódik, mint birtokol, az alávetettek által és rajtuk keresztül érvényesül. A mikrohatalmak „nem egyértelműek”, nem engedelmességek a „mindent vagy semmit” törvényének (nem lehet ezeket egyszerűen megdönteni, mert számtalan ellenállási pontot határoznak meg: a bizonytalanság gócait, amelyek részei a rendszernek, Foucault, 1990: 37-39). Létrejönnek olyan zárt intézmények, amelyekben a felügyelet és az alávetés új technikái érvényesülnek. Foucault a könyveiben külön foglalkozik az őrültség történetének bemutatása kapcsán az elmegyógyintézetek előzményeit jelentő közkórházak szerepével (Foucault 2004), illetve a modern büntetőhatalom kialakulásával, a börtönök elterjedésével (Foucault 1990). Ebben a vonatkozásban is feltárhatunk „eltüntetési folyamatokat”: a Rend a társadalmi normák ellen vétőket, az abnormálisnak vagy deviánsnak bélyegzett embereket (akik közel sem csak a valóban bolondokat és bűnözőket sorolták) „humánus” módon elrejtí a társadalom elől.⁸

A 20. században, az ideológiákra épülő totális rendszerek (amelyek mindegyikében fontos szerepet játszott a fejlődés sajátosan értelmezett gondolata), tehát az ideológiailag alátámasztott Rend társadalmi ember-

⁷ Vö. Fukuyama: 2003 ill. Barcsi: 2005

⁸ Lásd Foucault idézett műveit, ill. Klaniczay 2003: 140–158.

milliók életét követelték. Ezekben az államokban a Rend szervezése technicizálódik, gépek segítségével történik, de a Rend legfőbb biztosítéka az, hogy minden ember a félelem-rendszert fenntartó adminisztrációs cselekedetek végrehajtója és eszköze is egyben (jelentéseket ír és róla is jelentéseket írnak), mindenki mindenkit figyel. A háború a technikai eszközöknek is köszönhetően világháborúvá lesz, és az Elias által leírt civilizált kereteket áttörve barbársággá fajul. Az ember, az ideológiáért (vagy ideológia ellen) vívott háború eszköze, mint pusztító gépek parancsra működtetője, és mint pusztító gépek áldozata jelenik meg. *A totális rendszer parancsteljesítő eszköz-emberének hétköznapi technikai rutin-feladatává válik értéktelenné, alacsonyabb rendűnek, ellenségnek minősített emberek tömeges likvidálása* (megsemmisítő táborok), a holokauszt a technikai racionalitás embertelen irracionálisba fordulásának elborzasztó jelképe is. A civilizáció barbársága korábban is ismert volt, mint a civilizáció terjesztésének barbársága, de a holokausztot kitermelő rendszerben, magukat civilizáltak tartó emberek hétköznapi rutinfeladatként, illetve az ideologikus Rend világának fenntartásáért és megjobbításáért hozott szükségszerű – tehát racionális tevékenységként – értelmezték mélyen civilizáció-ellenes tetteiket (emberek iparszerűen szervezett összegyűjtését és elszállítását koncentrációs táborokba, tömeges elégetését gázkamrákban). A pusztító irracionális parancs gépies végrehajtásának kényszere, a Rend ideológiája, a gyilkolás technikai kidolgozottsága (a halál „tömegtermelése”) változtatta mindennapivá és racionálissá a végrehajtók számára. A holokauszt a nyugati civilizáció, *fejlődés barbárságba fordulásának mindenkor fennálló lehetőségét* is szimbolizálja. Ez a barbárságba fordulás (amely a globalizáció világában az egész emberi civilizációt érintheti, bárholon kiindulhat, és amelynek sokféle oka lehet) szinte észrevétlenül is végbemehet: ehhez nem kell feltétlenül valamilyen ideológia. Létrejöhét pl. a jólét barbársága, a gépkorszak barbársága (ezek ötvöződhetnek egymással), a megmaradt természeti erőforrásokért való harc barbársága, de megvalósulhat egy konkrét kiváltó esemény hatására is, mint „összeomlás”: pl. egy nukleáris katasztrófa után kialakuló, a túlélőket akár a civilizáció előtti szintre süllyesztő világa. (Negatív irodalmi utópiákban ezek is megjelennek. Néhány példa: Az ideológiai barbárságra: Orwell 1984; a jólét és a technika barbárságra: Huxley Szép új világ; az összeomlás barbárságra: Merle Malevil, Védett férfiak).⁹

A II. világháború után a diktatorikus félelem-rendszerek nem szűntek meg, a kommunista államokban továbbra is fennmaradtak: meghatározó a Rend fenntartóinak félelme a külső ellenségtől, s az emberek félelme a Rend fenntartóitól (ill. egymástól). A külső ellenségtől való félelem oly-

⁹ A barbárságba visszaesés lehetőségéről lásd: Horkheimer – Adorno 1990, illetve: Ortega Y Gasset: 2003, Ortega a jelenkor barbárságáról, mint a tömegember barbárságáról is ír, ld. pl. (i.m.: 126.o.): „Őszinte sajnálatomra hangsúlyozottan rá kell mutatnom, hogy ez a roppant műveletlen ember, ez a legújabb barbár a modern civilizációnak – elsősorban is civilizációnk XIX. századi változatának – az automatikus terméke.” Ulrich Beck a civilizáció törékenységéről ír. Vö. Beck 2005: 48. A fogyasztói társadalom sikeremberének „barbárságáról” az egyik legmegdöbbentőbb regény: Bret Easton Ellis: Amerikai psycho (Európa, Bp., 2006) c. műve. Számos, a témát érintő irodalmi alkotást találhatunk még, ld. erről: Jávorszky 2006: 434–440.

kor Nyugaton is irracionális módon nyilvánult meg: lásd a McCarthy-korszakot az USA-ban, megmutatva, hogy a Rend (ami nyugaton a Szabadság Rendje) fenntartásáért az emberi jogi előírások is megszeghetők (ezt mutatja napjainkban a terrorizmus elleni harc is: Abu Graib, Guantanamo). A Verseny Rend mintaállamának, az USA-nak egyedüli szuperhatalommá válása, a Szovjetunió bukása után ez a Rend mint a szabadság és az igazságosság alternatíva nélküli berendezkedése jelenik meg. A nyugati típusú civilizáció terjesztése új értelmet ad a fejlődés fogalmának, a korábban elzárt, volt szocialista társadalmak és egyéb elmaradott térségek felzárkóztatását, a Rend-be való bekapcsolását jelenti (amely komoly ellenállásokat gerjeszt, lásd: fundamentalista mozgalmak, terrorizmus). A piacgazdaság, a verseny-logika nélkül nincs valódi haladás, hangoztatják sokan, például Kínára utalva, amely formálisan megmaradt kommunista államnak, de a gazdasági nyitást követően óriási lépésekben fejlődik.

A fejlődés értelmezhető *a kényelem és a jólét fokozódásaként* is. Ennek alapját az új tudományos és technikai felfedezések jelentik, az új gépek, technikák vitathatatlanul hozzájárultak a jobb élet- és munkafeltételekhez. A tömegtermelésnek köszönhetően azok a javak, amelyekhez korábban csak kevesen jutottak hozzá, széles rétegek számára váltak elérhetőkké. A munkakörülmények javulásához a társadalmi (pl. szakszervezeti) mozgalmak is jelentősen hozzájárultak, s a szegénység fogalma is átértelmeződött. A Nyugat jóléti társadalmában a munkások megfelelő bért kaptak egyre könnyebbé váló munkájukért, és mindemellett egyre több szabadidővel rendelkeztek, amelynek eltöltésére számos szórakozási lehetőség állt rendelkezésükre.

A nyugati civilizáció alapvetően a verseny-logika alapján működik. A piacon a legkülönfélébb termékek versenyeznek egymással. Az előállításnak hatékonynak kell lennie, azaz a rendelkezésre álló anyagi és szellemi energiákat maximálisan ki kell használni a minél versenyképesebb termék előállítása érdekében. A verseny meghatározott szabályok között folyik, ami biztosítja a verseny „igazságosságát”, továbbá a versenyből bármikor „ki lehet szállni”. Az egyes ágazatokban folyó verseny a fejlődés legfőbb generátora, így a versenynek társadalmilag hasznos következményei vannak. Az egyén, mint „versenyző” úgy érezheti, rajta is múlik a kényelmes, jó élet fenntartása, illetve növelése. Munkájáért tisztességes fizetést kap, ami lehetővé teszi, hogy élvezze a neki is köszönhető jó életet. A verseny-szemlélet a magánéletet és a szórakozási formákat is áthatja: az egyén munkán kívül is versenyben áll az őt körülvevő emberekkel (pl. abban, hogy milyen autója van, milyen ruhákban jár, milyen lakásban lakik), illetve a civilizáció fejlődésével párhuzamosan megnő a sportversenyek szerepe a társadalmakban (lásd Elias megállapításait), így a nyugati ember kikapcsolódásként is (bár általában csak közvetve: nézőként, szurkolóként) a verseny világában marad (a sportversenyek társadalmi szerepét jelzi pl., hogy a híradók után közvetlenül a sporthírek következnek, nem is beszélve a sportcsatornákról). Egyre abszurdabb méreteket ölt, teljesítményekre késztet az általános rekordállítási láz, és ez nemcsak sportversenyekre vonatkozik (lásd Guinness-rekordok).

Mindezzel kapcsolatban számos probléma vethető fel. Ebben a Rendben az emberi tényező is a terméket előállító termelés eszköze, illetve maga is termék, aki saját magát: képességeit, tudását adja el a piacon. Az egyén gyermekkorától kezdve azon dolgozik, hogy minél piacképesebb tudás birtokába jusson. A különböző bizonyítványok megszerzése után a kezdő munkavállalónak el kell adnia magát a piacon, ahol nemcsak a tudás, hanem a „csomagolás” is sokat számít (a fizikai külső, öltözködés, akár az önéletrajz felépítése), illetve a kapcsolatoknak is óriási a szerepük. A verseny-szemlélet általánossá vált: a szülők arra szocializálják a gyereket, hogy az adott kereteket meg nem kérdőjelezve, minél hatékonyabb legyen: „csak akkor lesz belőled valaki, ha jól teljesítesz az iskolában, ha különórákra jársz”. Verseny folyik a jobb középiskolákba, egyetemekre való bekerülésért. A tömeges felsőoktatás korában egyáltalán nem mind egy, hogy milyen iskolában végez valaki, s hogy tanulmányai során specializálódott-e már valamire, milyen kapcsolati tőkével rendelkezik. Az egész szocializációs folyamat lényegében nem egyéb, mint a piacgazdaság későbbi „versenyzőinek” kinevelése, akik számára a Verseny Rend teljesen természetes. S a kérdés nem az, hogy jó-e ez a Rend, vagy sem, mert nincs alternatívája, hanem hogy nekem milyen szerepem van (lesz) benne: győztes vagyok (leszek) vagy vesztes? A munkavállaló ebben a rendszerben is csupán eszköz, és ezen az sem változtat, ha a munkavállaló azonosul a Renddel. Sokan vannak, akik csak kényszerből vesznek részt a versenyben, s azonosulásuk a verseny céljaival kényszer-azonosulás. A Rendszerben nagyon nagy mértékű a kiszolgáltatottság, az állás megtartásáért való megalázkodás. Ezeket a jelenségeket Marcuse nagyon jól összefoglalja, így ismét őt idézem: „A technikai Egészen belül a gépesített munka – ahol a munkaidő nagyobbik részét (ha ugyan nem egészét) automatikus és félautomatikus reakciók töltik ki – mint élethossziglani foglalatosság továbbra is megerőltető, eltompító, embertelen rabszolgaság; sőt még megerőltetőbb, mivel fokozódik az ütem, fokozódik a gép kezelőjének (inkább mint a terméknek) az ellenőrzése, s fokozódik a munkások egymástól való elszigeteltsége.” (Marcuse 1990:47). Az eldologiasodás folyamata folytatódik: a fejlett ipari civilizáció rabszolgái szublimált rabszolgák, de rabszolgák, mert az ember dologgá degradálódása továbbra is jelen van, „ez a létezési mód nem szűnik meg attól, ha a dolog megelevenedik és maga választja meg anyagi és szellemi táplálékát, ha nem érzi dolog-létét, ha csinos, tiszta, mozgékony dolog.” (Marcuse 1990:55).

A „boldog tudat” (hit abban, hogy a valóság ésszerű, és hogy a javakat a rendszer szolgáltatja) munkásával kapcsolatban az elidegenülés fogalma kérdésessé válik, mivel az egyének azonosulnak a rájuk kényszerített társadalmi létezéssel, s abban saját fejlődésüket és kielégülésüket lelik meg. Marcuse szerint azonban ez a valóság az elidegenülés egy előrehaladottabb fokát hozza létre, ahol az teljesen objektívvá válik: az elidegenült szubjektumot fölszippantja elidegenült létezése, s csak egy dimenzió létezik, de ez van jelen mindenütt és minden formában. Bár Marcuse alapvető megállapításai aktuálisabbak, mint valaha, a munka világát tekintve napjainkban árnyaltabb a helyzet. Sokan írnak manapság a *bérmunkán alapuló társadalom válságáról* (néhányan annak végéről), aminek

hátterében a következő jelenségek állnak (az alábbiakat elsősorban *Török Emőke* kutatásaira támaszkodva foglalom össze): a nyugati társadalmakban egyre növekszik a munkanélküliség (a teljes foglalkoztatottság visszaállítása egyre inkább álom marad, a társadalmaknak nincs annyi munkavállalóra szüksége, mint amennyi rendelkezésre áll, „kapitalizmus munka nélkül”: Beck 2005: 69–75), továbbá átalakulóban van a munka világa: a tipikus munkaviszonyokat több szférában egyre inkább felváltják az atipikus munkaformák (részmunkaidő, távmunka, bedolgozás, önfoglalkoztatás, kölcsönmunka stb.), a karrier „széttöredezik” (megszakítódik, új területeken folytatódik), az átképzés, a továbbképzés szerepe növekszik, a munka világára jellemző az individualizálódás, a diszkontinuitás, a bizonytalanság. Ezzel bárhuzamosan megváltozik a munkával kapcsolatos attitűd is: már kevésbé érvényes a munka weberi, elhivatottságként, kötelességként való felfogása, egyre inkább jellemző a munka és az „élet” szétválasztása, a munkához való instrumentális viszony. Az önmegvalósítás a fennmaradó időben kap szerepet (sokak számára ez fogyasztást vagy szórakozást jelent, de egyre többen értelmezik valódi önmegvalósításként, alkotásként). Ugyanakkor kutatások bizonyították, hogy a legtöbben még mindig az önkiteljesítés legfőbb szférájaként gondolnak a munkára, más kérdés, hogy sokan nem tudnak elképzelésüknek megfelelő munkát végezni, és az instrumentális viszonyulás lesz a meghatározó (de az igény él bennük egy értelmes, alkotó jellegű munka iránt). A nyugati társadalomban azok az emberek élik át önkibontakoztatásként a munkatevékenységet, akik jól fizető, magas presztízsű, kihívást, örömet jelentő munkát folytatnak (Török 2006). Ehhez tenném hozzá, hogy ebben az esetben is a Verseny Rend által kínált önmegvalósításról van szó, amely, mint ahogy arról később szó lesz, csak az egyik, méghozzá sok szempontból eltorzított, leszűkített, ugyanakkor általánossá tett értelmezése az önmegvalósításnak (tartalmi elemei: siker, ranglétrán való feljebbjutás, pénz, külsőségek, fogyasztási javakkal való rendelkezés). Pekka Himanen az ún. „hacker-etikát” szembeállítja a protestáns-etikával. Hackernek nevezi az olyan, számítógépet használó dolgozót, akinek a számítógép-használat, a programozás önmagában élvezetet jelent (tehát akkor olyan „versenyző”-ről van szó, aki örömmel végzi munkáját).

A protestantizmus etikájának érvényesülésekor a „pénteken”, az ember munkás-létén volt a hangsúly, a hacker-etika munka-felfogása közelebb van a „szombathoz”, mint a péntekhez, mert a munka elsősorban élvezeti forrásént jelenik meg. Himanen rámutat arra is, hogy napjainkban valójában két, egymással párhuzamos folyamat zajlik: jellemző az idő minél célszerűbb kihasználása (ez protestáns örökség), ami a „vasárnap elpéntekesedéséhez” vezet, illetve a rugalmas időfelfogás (ez az új technikai eszközöknek is köszönhető: a hackerek időbeosztása flexibilis), amely a „péntek elvasárnapiasodásához” vezet (Himanenről lásd: Keller 2006). A „yuppie” és a „szingli” világ időbeosztását véleményem szerint inkább az előbbi kifejezéssel írhatjuk le. A szinglik a Verseny Rend ideáltípusainak tekinthetők, akik egész életüket a verseny szolgálatába állítják, s akiknek mindennapjait a verseny és a fogyasztás határozza meg (munka- és fogyasztásfüggők; szinglin olyan nőt vagy férfit értek, aki a karrierjének szenteli az életét, kevés szabadidejében pedig szórakozni

akar, így partnereire a magánéletben is mint az élvezethez jutás ideig-
óráig használt eszközére tekint, s nem akar elköteleződni).¹⁰

Megállapíthatjuk, hogy a jó élet felfogása a nyugati civilizációban a Rendnek megfelelő értelemben torzult el, a jól-lét (boldogság) a jóléttel azonos: elsősorban a kényelmes, anyagi javakkal bőségesen ellátott életet, a szabadidő szórakoztató kikapcsolódásra fordításának egyre többrét lehetségségét jelenti. A Verseny Rendet a verseny-szemlélet mellett a fogyasztási-szemlélet is jellemzi, s ezek egymás mellett, egymást kiegészítve működnek, mindkettő alapvetően és lényegileg eszköz-szemlélet. A fejlődés, mint társadalmi cél a nyugati világban az anyagi, technikai javak, a kényelem fokozódását jelenti: az öncélú, értelem-nélküli fejlődés világában élünk. A fejlődés jelszavában manapság meglehetősen kevesen hisznek kritikátlanul, mégis kultúránk vezető „alapfogalma” maradt. Az építés mindig rombolással is jár, modern civilizációnk felépítésének, a fejlődésnek azonban hatalmas mértékű pusztítás volt az ára. A karteziánus-newtoni felfogáson alapuló, nyugati természetszemlélet megfelelő elméleti alapot nyújtott a civilizációval járó természetpusztításhoz, amely során természeti környezetünk visszafordíthatatlanul károsodott, oly mértékben, hogy az ember földi élete is veszélybe került. *A fejlődés fogalma kiüresedik, egyre bizonytalanabb lesz a jelentése, egyre inkább az örült, értelem nélküli teljesítményfokozással, a dehumanizáció, a barbárság korának ígéretével hozható összefüggésbe.*

Akár beszélhetünk a fejlődés paradoxonáról is: a nyugati értelemben felfogott fejlődés sok szempontból visszafejlődést, sőt, a civilizáció bararizmusba fordulásának lehetőségét jelenti. Ide sorolható az is, hogy a részproblémák hatékony megoldása gyakran figyelmen kívül hagyja a társadalom, a kultúra egészét: minden probléma hatékony megoldása újabb és újabb problémákat vet fel (erre mutat rá Ellul alapján Csányi 1999). Továbbá: az öncélúvá, „felesleges javak” előállításává vált nyugati fejlődés szembeállítható a Föld azon részeinek társadalmával, ahol valóban szükség volna fejlődésre, mert emberek sokasága nem a méltóságának megfelelő életet él, éheznek és nyomorog.

2. Információ és tudás

Napjaink nyugati társadalmi információs társadalmak. A fogalomnak különböző értelmezései lehetnek: Beszélhetünk információs társadalomról, mint poszt-indusztriális társadalomról, amely az Információs Technikai Forradalom következtében bontakozik ki. Új technikák jelennek meg (mikroelektronika, számítógép-tudomány, távközlés-híradástechnika, optoelektronika), amelyek „nyersanyaga” az információ. Az elterjedt né-

¹⁰ Nem tartoznak ide tehát azok, akik egyedül élnek, de a karriertől eltérő okok miatt, és azok sem, akiknek minden vágyuk egy megfelelő társ megtalálása, ld. Bridget Jones és társai (a szingliregények- és filmek általában erről a típusról szólnak). A szinglikérdésről ld. Kardos Gábor: Szinglitársadalom vagy szinglibetegség? <http://www.talaljuk-ki.hu>. Kardos a fogyasztói társadalom „magánytermeléséről” ír, és felveti a kérdést: nem kellen-e a társadalmi eredetű lelki betegségnek tekintenünk a szingli szindrómát? A kiüttalan magányhoz vezető deszocializáció lelki betegségre utalhat.

zetekkel szemben azonban nem jelenthetjük ki, hogy az információs társadalom helyettesíti az ipari társadalmat, csupán azt mondhatjuk: „az összes szektort és iparágat az információs munka növekvő mértékben hatja át, és hogy az emberi munkát egyre inkább az információs-kommunikációs technikák közvetítik” (Farkas János; így valójában megkérdőjelezhető a poszt-indusztriális társadalom fogalma).¹¹ Az információs társadalom „tudástársadalmat”, azaz tudás-alapú és tanulás-alapú társadalmat is jelent. Az Információs Technikai Forradalom következményeként megjelenő technikai eszközök az információ tárolásának, rendszerezésének, továbbításának, megismerhetőségének új korszakát hozták el. Elsősorban a személyi számítógépek elterjedése és a világháló hatása jelentős, amelyekben azonban sokan az emberi elidegenedés, az emberi kapcsolatok elsorvadásának tendenciáját erősítő eszközöket látnak. Mások úgy vélik, hogy erről szó sincs, sőt éppen az ellenkezője igaz: ezek az eszközök a kapcsolattartás, a kommunikáció új formáit hozták el (e-mail, chat, közösségi portálok az interneten, mobiltelefon, sms, mms). Sőt, a hatalom ellenőrzésének, a fontos információk megismerésének, illetve az önmegvalósításnak is számos új lehetőségét kínálja a világháló: a Time magazin 2006-os utolsó számában az év embere: „Te” vagy, tehát az információs korszak számítógép-használója (a web „hőseiről” számos írást olvashatunk a lapban).¹²

Vajon a rendelkezésre álló információk növekedése, könnyebb elérhetősége a tudás növekedését eredményezte? Ez így nem állítható, talán azt mondhatjuk, hogy valóban több információhoz juthat az ember, mint a korábban, de ezek többsége „praktikus” illetve „felesleges” és „felületes” információ, amely nem járul hozzá a szó klasszikus értelmében vett műveltséghez, a világról való mélyebb tudáshoz (persze a műveltség fogalma is egyre inkább kérdésessé válik: nincs egyetlen, uralkodó műveltségi kánon, inkább kánonok vannak). Az új technikai eszközök ontják az információt, a tudás azonban „összefüggéseiben fölfogott információ” (Nyíri Kristóf), tudás-alapú társadalomról így csak abban az esetben beszélhetünk, ha az „információs kor” többet jelent információk bőségének áramlásánál.¹³ Tagadhatatlan, hogy a tudás napjainkban felértékelődött, de ez csak a tudás bizonyos fajtáira érvényes.

Jean-François Lyotard A posztmodern állapot című, híres írásában kifejti, hogy a tudás státusa megváltozik, amikor a társadalmak a poszt-indusztriális, a kultúrák pedig a posztmodern korba lépnek (ez az átmenet legkésőbb a 20. század ötvenes éveinek végén kezdődik). Lyotard a posztmodern korszak legfőbb jellemzőjének azt tartja, hogy vége a „nagy elbeszéléseknek”, a „metanarratíváknak”. A tudás vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a tudás hagyományos nagy legitimáló elbeszélései delegitimálódnak. Ilyen elbeszélés volt a *spekulációs elbeszélés*, amikor a tudás önmagában mint az eszme megvalósításában találja meg legitimítását [Humboldt a berlini egyetem alapításakor a német idealizmus (He-

11 Farkas János: Elméletek az információs társadalomról, <http://www.titoktan.hu>

12 Time, December 25, 2006–January 1, 2007, 28–57. o.

13 Nyíri Kristóf: Információs társadalom és nemzeti kultúra, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu>

gel, Fichte) hatására a Szellemre (amit Fichte Életnek nevez) hivatkozik: csak a tudás mondhatja meg, mi az állam és a társadalom], illetve az *emancipációs elbeszélés*, amely az emberiségre hivatkozik (célja az emberiség emancipációja), melyben az emberiség mint a szabadság hőse jelenik meg: minden népnek joga van a tudáshoz, mivel az állam a legitimitását a néptől kapja (ez az elbeszélés olyan politikát igényel, amely inkább az alapoktatásra, mint az egyetemekre, főiskolákra irányul). A tudás ezen nagy legitimáló elbeszélései delegitimálódnak a II. világháborút követő korszakban, és a tudás (a kutatás és az oktatás) ezt követően elsősorban *a teljesítményelv* révén legitimálódik. A „hivatalra orientálódott egyetemista”, az állam, a felsőoktatási intézmény a „Mi az igazság?” kérdése helyett a „Mit szolgál ez?” kérdését teszi fel. „A tudás elüzletiesedésének kontextusában ez utóbbi kérdés a legtöbbször azt jelenti: »Eladható-e?« A hatalom növelésének kontextusában pedig: »Hatékony-e?«” – írja Lyotard (1993/A: 111). Ezt a jelenséget úgy is felfoghatjuk, mint a felvilágosodás ész-használatának következményét: Horkheimer és Adorno rámutatnak, hogy *a felvilágosodás* a matematizált világot eleve azonosítja az igazsággal (így biztosítottnak véli magát a mítosz visszatéréseivel szemben), *egyenlőségjelet tesz a gondolkodás és a matematika közé*. Ezzel dologgá, *eszközzé teszi a gondolkodást*: az ész a mindent átfogó gazdasági apparátus segédeszközévé lesz, olyan általános szerszámmá válik, amely alkalmas az összes többi szerszám előállítására. A gondolkodás merev és célirányos, feladata a tényszerű feldolgozása (az ész alárendelik a közvetlenül adottak), a pozitivizmus az intelligibilis világba való kirándulást értelmetlen fecsegésnek tartja. Az éppen létező bűvköréből való kilépés „örületnek és önpusztításnak tetszik a szcientikus érzület számára” (Horkheimer-Adorno 1990 19–62).

Korszakunkban tehát valójában csak a közvetlenül „hasznosítható” tudásnak van értéke. De mit jelent ez, milyen tudás iránt mutatkozik kereslet? Némileg leegyszerűsítve a kérdést, azt mondhatjuk: a „*szaktudás*” (a termeléshez szükséges tudásanyag magas szintű ismerete) iránt, emellett: a „*műveleti tudás*” (gépek és információs rendszerek kezelésére vonatkozó tudás, informatikai ismeretek), a „*gazdasági tudás*” (az üzleti életben hasznosítható tudás: közgazdasági, jogi ismeretek), a „*kommunikációs tudás*” (eladni tudás, nyelvtudás, elsősorban angol nyelvtudás) iránt. Ez azt jelenti, hogy a szaktudás ma már általában nem elég a boldoguláshoz, ezt ajánlatos kiegészíteni az előbb említett tudásokkal, illetve azt is, hogy a műveleti, a gazdasági, a kommunikációs tudás szaktudássá válik, mégpedig a három legjobban eladható szaktudássá, megjegyezhetjük továbbá, hogy ezek a tudások több szálon kapcsolódnak egymáshoz, feltételezik egymást.

Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy korunkat a „*tudás paradoxona*” is jellemzi. Az emberi tudás növekedésével párhuzamosan fel kell ismernünk, hogy tudásunk mindig *csak korlátozott tudás marad*. Ennek az egyszerű tételnek a belátása napjainkban gyakran hiányzik. Werner Heisenberg, a kiváló fizikus szerint a tudományos természetmagyarázat nem lehet objektív (a természettudomány az embert mindig előfeltételezi. Nemcsak nézői, hanem együttjátsoi is vagyunk a természet színjátékának), a természettudományban a kutatás tárgya töb-

bé nem a természet, mint olyan, hanem az emberi kérdésfelvetésnek kitett természet, tehát nem a természet valamely képéről van többé szó, hanem a természethez való viszonyunk *egy* képéről.¹⁴

Továbbá, számos olyan dologban, amiben korábban *bizonytalanok voltunk, immár biztosak vagyunk*, és ami korábban *biztosnak tűnt, az mára elbizonytalanodott*. Jacques Derrida egy írásában utal Lichtenbergre (őt Freud idézi a Patkányemberben), aki a következőt mondja: „Körülbelül annyira megbízhatóan tudják a csillagászok, hogy lakott-e a Hold, mint azt, hogy ki volt az apjuk, de nem mint azt, ki volt az anyjuk.” Derrida rámutat, hogy Lichtenberg kétszeresen is téved: téved az asztronómia, és téved a leszármazás, a Hold és az anya kérdésében. Bizonyosság van ott, ahol azt hitte, nincs, és nincs bizonyosság abban, amit bizonyosságnak vélt: ma már tudjuk, mert odamentünk és láttuk, hogy a Hold lakatlan; és ellenkezőleg, tudjuk, hogy nem bízhatunk az érzékek tanúságában és az élő jelenben az anya kilétének megállapításakor, aki mindig lehet a kihordó anyától vagy a szülőanyától különböző személy (béranyaság, dajkaanyaság). Elmehettünk megnézni a Holdat, de nem mehettünk el megnézni az anyát, láthatjuk és érinthetjük a Holdat, de nem érinthetjük, és nem láthatjuk az anyát (Derrida 1997: 7–58).

Világunkban egyre nagyobb tudásmennyiség halmozódik fel, ugyanakkor a nagy élet-kérdéseket illetően *elvesztettük az igazodási pontokat*. Mindenesetre korábban voltak „nagy legitimáló elbeszélések” (mítoszok, illetve „metaelbeszélések”; Lyotard szerint a modernit is metaelbeszélések jellemzik, ezeket a hegeli filozófia egyesíti magában), amelyek válaszokat kínáltak ezekre a kérdésekre, de ezek mára megkérdőjeleződtek (a modern megjelenési módját, a projektumot „szétrombolták”, mondja Lyotard, aminek számos módja van, számos névvel szimbolizálják, így pl. „»Auschwitz« a modern tragikus »befejezetlenségének« pragmatikus neveként fogható fel.”, Habermas ezzel szemben úgy gondolja: a modern projektum befejezetlen maradt, de folytatni és megújítani kell, Lyotard 1993/B és Habermas 1993).¹⁵ Mindez nem azt jelenti, hogy korunkban ne lennének jelen elbeszélések (ezt Lyotard is elismeri), sőt, túlságosan is sok elbeszélés, igazodási pont létezik, amelyből mindenki kiválaszthatja a neki megfelelőt. De mivel ez felelősséget jelent, talán megkockáztathatjuk, hogy a legtöbb ember (úgy téve, mintha ez a felelősség valójában nem is létezne) a legkönnyebben elérhető pragmatikus elbeszéléseket választja (ha választ egyáltalán, talán inkább: elfogadja azokat kri-

14 Az atomfizika tudománya is csak az emberi természetmagyarázat végtelen láncolatának csupán egy tagja, a kvantummechanikában a matematikailag leírt természettörvények nem az elemi részecskékre, mint olyanokra vonatkoznak, hanem az elemi részecskékre vonatkozó ismereteinkre. Vö. Werner Heisenberg: A természet problémája (In: Karácsony 1997)

15 Vö. Lyotard: Széljegyzetek az elbeszélésekhez (Lyotard 1993/B), illetve Jürgen Habermas: Egy befejezetlen projektum – a modern kor (Habermas 1993), In: A posztmodern állapot. Habermas nézetét vö. Ulrich Beck „második modernitás” gondolatával: Beck 2005. Lyotard szerint (i. m. 146. o.) a modernit a következő metaelbeszélések jellemzik: az ész és a szabadság progresszív emancipációja, a munka haladó vagy pusztító emancipációja, az egész emberiség gazdagodása a tőkés techno-tudomány révén, ha a kereszténységet is a modernhez számítjuk, akkor a teremtmények üdvözülése a lélek megtérésével a vértanúi szeretettől a krisztusi elbeszéléshez.

tika nélkül, illetve befolyásuk alá kerül), vagy csak bolyong az elbeszélések „sűrű erdejében”.

A tudásmennyiség növekedése hozta magával a „szakbarbárság” jelenségét: valamely foglalkozás vagy tudomány képviselője mindig csak egy meghatározott részterület részműveleteivel, részkérdéseivel foglalkozik. Ez nyilván a bonyolultság fokozódása miatt, és szükségszerűen van így, de gyakran együtt jár az „egészre” való rákérdezés feleslegesnek nyilvánításával, illetve a szakterületen túli ismeretszerzés elutasításával, ami pedig beszűkülést okozhat. Ez a beszűkülés megfigyelhető az egyes tudományterületek képviselői közti kommunikáció gyengeségében, látszólagosságában, a tudomány művelőinek „elgépiesedésében”, a versenyszemléletnek a tudomány szférájában való, nem pozitív előjelű általános-sá válásában (a mennyiségi-hatékonysági szemlélet nagyon is jellemzi a mai tudományos életet): ma sokkal több „tudományipari szakmunkást” találhatunk a szellemi szférában, mint igazi mestert, aki alkotó módon, nagyobb összefüggésekben gondolkodva viszonyul a saját területéhez.¹⁶

Ide kapcsolhatjuk azt a jelenséget is, amelyről fent már szó volt: *nőtt a tudás értéke, ugyanakkor csökkent is*. Napjainkban csekély értéke van az önmagáért való tudásnak (illetve csak kevesen ismerik fel, hogy ennek van igazán értéke), az olyan tudásnak, amit nem lehet közvetlenül bizonyos célok érdekében felhasználni. Ezt a tendenciát igazolja a humán tudományok és a művészetek leértékelődése. Az emberek egyre kevésbé érzik úgy, hogy nekik kell rákérdeznük saját életükön keresztül a létre, és beérik divatos (New age, új szekták, ezoterika) „konzervválaszokkal”, a valódi művészeti és intellektuális élmények helyett „konzervművészetel” (televízió, kommersz filmek és irodalom).

3. Fogyasztás és önmegvalósítás

Napjainkban a legtöbb nyugati ember még mindig a „8 óra munka, 8 óra pihenés, 8 óra szórakozás” ritmusában él (bár ellenkező tendenciák is vannak, ld. fent, Himanen: A péntek elvasárnapiasodása, ill. a vasárnap elpéntekesedése), a munka és az alvás által meghagyott időt szórakozásra fordítja (mert nincs energiája másra, „kikapcsolódik”). Szórakoztatva lenni annyi, mint egyetérteni – írja Horkheimer és Adorno (1990: 174–175) – a szórakoztatás mindig azt jelenti: ne kelljen másra gondolni, valójában menekülés az ellenállás utolsó gondolatától.¹⁷ A fáradt felnőttek és az unatkozó gyerekek szórakoztatására külön iparág létesült, „a tömegszórakoztató ipar” (filmgyártás, televízió, számítógépes játékok, szórakoztató központok). Valójában a mai ember minden pillanatban, amikor nem alszik, vagy dolgozik (illetve nincs iskolában), szórakozni akar, és legfőbb szórakozása a fogyasztás. *Fogyasztva szórakozik és szórakozva fogyaszt*. A szórakoztatóipar a termékeit a legszélesebb tömegek

¹⁶ A szakbarbárság jelenségéről lásd.: Ortega Y Gasset 2003: 133–139.

¹⁷ A szórakozás a munka meghosszabbítása a kései kapitalizmusban – vélik a szerzők –, az ember kikapcsolódik a mechanizált munkafolyamatból, hogy később újra képes legyen megfelelni neki. Vö. i. m. 166. o.

számára készíti (tömegfogyasztási cikkeket állít elő), a különféle árukat akkor veszik jobban az emberek, ha a vásárlás (lásd bevásárlóközpontok), illetve maga a fogyasztás szórakozást is jelent (lásd játékok a kukorica-pehelyhez, a chipshez, a hamburgerhez, stb.). A tömegszórakoztatás legfőbb eszköze a média, elsősorban a televízió, amely ma még a legfontosabb információforrás is. A televíziók akkor tudják drágán eladni reklámidejüket, ha sokan nézik műsoraikat, ami azt eredményezi, hogy minden műsornak szórakoztatónak, figyelemfelkeltőnek kell lennie (még a hírműsoroknak, hírcsatornáknak is: ez eredményezi az „infotainment” jelenségét), továbbá a műsorokat a tömegeknek gyártják, így azok végletesen popularizálódnak. A néző tájékozottnak gondolja magát, mert képeket lát hazai eseményekről és világtörténetesekről, valójában a hírműsorok csupán primitív módon dolgozzák fel az eseményeket, és arra koncentrálnak, ami a leginkább lekötheti a figyelmet (háborúk, katasztrófák, erőszakos cselekmények, sztárhírek), mindezt úgy tálalva, hogy megfeleljen a gazdasági-politikai háttér csoportok érdekeinek.¹⁸

A mélyebb elemzések elvégzésére talán alkalmasabb az írott sajtó, ám napjainkban a bulvárlapok jóval nagyobb példányszámot érnek el, mint a közéleti-politikai napilapok, magazinok. Így alakulhat ki az a helyzet, hogy az átlagos tévénéző, újságolvasó többet tud XY „médiaszemélyiség” magánéleti problémáiról, mint az őt körülvevő világ valós gondjairól. A televízióban főműsoridőben bemutatott sorozatok és filmek művészeti értéke általában nulla, de a társadalmi valósághoz sincs semmi közük, ezt számos médiakutatás bebizonyította. Erre mutatnak rá pl. a George Gerbner és munkatársai által végzett amerikai vizsgálatok (amelyek a hatvanas évek vége óta elemzik a televíziós programokat): a főműsorokban a nők és a idősek és a színesbőrűek a számarányukhoz képest alul-reprezentáltak, a szegények és a fogyatékosok pedig szinte meg sem jelennek a televízióban (az USA 13 százalékot kitevő alacsony jövedelmű lakossága a televízióban 1.3 százalékra redukálódik; a 43 millió, valamilyen mértékben fogyatékos ember létszámához képest a testi fogyatékoság csak 1,5 százalékban jelenik meg), továbbá a tévében tízszer annyi a bűnözés, mint a valóságban (Gerbner 2002: 61–94).

A *Valósítsd meg önmagad!* jelszó a Verseny Rend legfőbb propaganda-jelszava. Valódi jelentései: *Légy sikeres a versenyben!* illetve: *Szórakozz!* azaz: *Fogyassz!* Sikeres vagy ha: sok pénzed van, divatos (trendi) és szép vagy, híres vagy (az igazi sikerember mindhárom jellemzőnek megfelel, persze ide sorolhatjuk a hatalmat is, de manapság a pénzember hatalmára vágnak legtöbben). A pénz a korlátlan lehetőségeket jelenti, hiszen minden eladó, minden megvásárolható. A tömegmédiá megmutatja, mit kezdjél a pénzzel, hogy sikeresnek tűnj: hogyan öltözködj, hogyan rendezd be a lakásodat, milyen autót vezess, hova menj szórakozni. Tehát:

18 „A híradókat nem jótékonyasági szervezetek készítik azzal a nemes céllal, hogy a néző tájékozódjon a világ dolgairól. Nyílt és nyilvánvaló gazdasági és politikai csoportok állnak a média mögött, és ezt a nézők nagy többsége nem veszi figyelembe tévénézéskor.” – írja Pálffy István tévés műsorvezető (Pálffy 2004 25–26). Pálffyt idézi Császár Zoltán is: Császár 2006. Egy példa a hírek fontossági sorrendjéről: az egyik nagy hazai kereskedelmi televízió híradójában először közölték a hírt: „Megdől a dominóöntés világcsúcsa!”, majd be-mondták: „Meghalt Szász Endre Munkácsy-díjas festőművész.” (lásd. Murányi: 2003).

Légy sikeres, és lássák, hogy sikeres vagy! Ha nem tűnsz sikeresnek, akkor valójában nem is létezel a sikertársadalom szemében, amely az emberek két kategóriáját ismeri: a sikereset és a vesztest. Valójában ebben a világban senki sem ismeri el magáról, hogy vesztes, mindenki sikeresnek tekint magát: „a saját szintjén”, de a „szintben” alatta lévők már vesztesnek titulálják, a „felsőbb szintek embereit”, „az igazán sikereseket” pedig irigylő, és arra vágyik, hogy feljebb és egyre feljebb kerüljön a siker ranglétráján. A Rendben mindenki sikeres, aki rendszeresen dolgozik, termel, legalábbis a Rend propagandája szerint. Ezt halljuk az iskolában (tanulj rendszeresen, mert csak így jutsz be az egyetemre, főiskolára, azaz csak így lehet belőled sikeres ember, esetleg még akkor, ha van valamilyen különleges képességed), de a tömegmédiá is ezt sugallja: példaképek sikereiből állít (manapság: top managereket, illetve tévé- film- énekes-sztárokat, akik hangsúlyozzák, hogy a sikert nem adták ingyen, keményen meg kellett érte dolgozniuk). Valójában sokan vannak, akik nem hisznek a siker-propagandában (átérzik, hogy eszközként használják őket), így a munkát csak szükséges rossznak tekintik, amit el kell végezniük a megélhetésük érdekében (lásd fent). A „sikerekből” származó gúnyos tekinteteket rájuk: az örök vesztesekre. Az „igazi vesztesek”, „a vesztesek vesztesei” sincsenek kevesen: munkanélküliek, létminimum alatt, mélyszegénységben élők, koldusok, hajléktalok.

A Rend az embereket arra kondicionálja, hogy ha szorgalmas vagy, sokat dolgozol, rendelkezel a megfelelő tudásokkal, akkor egyre sikeresebb leszel, tehát egyre jobban kiteljesedik az életed. Az persze nem igaz, hogy ha rendszeresen dolgozol, nincs mitől félned (mert bármikor elvesztheted az állásodat), nem igaz, hogy ha tanulsz, képzéd magad, akkor minden rendben lesz (mert pl. nem mindegy, hogy mit tanulsz, lásd diplomás munkanélküliség). De az így kondicionált emberek nem akarnak tudni az „igazi vesztesekről”, a szegényekről, mert az egyik legnagyobb szorongásuk éppen abból fakad, hogy ők is ilyen sorsra juthatnak, ami teljesen ellentmond a Rend racionalitásának: a szegénység irracionális jelenség a sikertársadalomban, amit ezért megpróbálnak „eltüntetni” (gettók, szegénytelepek, a koldusok kiutasítása a belvárosokból; a távoli kontinensek szegényei messze vannak, jobb náluk tudomást sem venni), vagy amennyire lehetséges, racionalizálni („hiszen maguknak köszönhetik: mert nem dolgoztak, nem tanultak, mert rossz életet éltek”, ill. „mit tehetnék én értük?”). A Rendben azonban mindig jelen van a ráció, a rend világából való „kizuhanás”, az „igazi veszteség” válás lehetősége, ami a konform (a Rendnek megfelelő) viselkedés egyik meghatározó mozgatórugója. Ez vezet oda, hogy sokan bármit megtesznek állásuk, pozíciójuk, presztízsük megtartása érdekében, ami kiszolgáltatottságot eredményez és azt, hogy ezek elvesztése mégis bekövetkezik, egyfajta „kis halált” jelent (társadalmi halált, „zuhanást”, az irracionális világába való átkezdést), ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a Renden kívül nincs élet.

Mivel a sikertársadalmon belül „mindenki sikeres” és a sikeresség külső jegyeit a Rend legfőbb propagandaeszköze, a tömegmédiá határozza meg, ezért mindenki a tömegmédiá által diktált korszerű ízlésnek (amely tömegízléssé válik) megfelelően rendez be az életét. Szintkülönbségek persze vannak a sikertársadalomban elfoglalt pozíciótól függően. De az eszmé-

nyek, a vágyak, a vágyak megvalósítási módjáról alkotott elképzelések, a félelmek, a szorongások, a frusztrációk ugyanazok: mindenki sikert akar (pénzt, szépséget, hírnevet, és a szorongások, frusztrációk ezek hiányából illetve elvesztésének lehetőségéből adódnak). A legtöbb ember élete és az elérni kívánt élet-ideál között valójában hatalmas szakadék tátong, és ez (sokszor elfojtott) elégedetlenséget okoz, *a sikertársadalomban* – több-kevesebb mértékben – *valójában mindenki frusztrált*, hiszen mindig találhatsz valakit, aki sikeresebb, mint te.

A fogyasztói társadalmat Hankiss Elemér a „proletár reneszánsz” korszakaként értelmezi, több párhuzamot vonva a reneszánsz és a mai nyugati élet, társadalom között (életeszmények, az átalakulás, a keresés kora, a kettősség kora, stb.), és utal arra, hogy ma százmilliók élnek oly módon, ahogy annak idején csak kevesen élhettek (Hankiss 1999). Ez igaz lehet, és az is, hogy korunk életeszménye hasonló a reneszánszéhoz: valósítsd meg önmagad, élvezd az életet, szeresd a szépet, ugyanakkor ezek a jelszavak manapság „plebejus” tartalmat kapnak, meglehetősen primitív módon értelmezik őket (ezért talán használható a „proletár reneszánsz” kifejezés), ugyanakkor kérdéses, hogy a tömegek ténylegesen ezen sokat hangoztatott elveknek megfelelően ének-e.

Kétségtelen, hogy felértékelődött a szépség szerepe, egyfajta (a média által közvetített) „plebejus szépség-eszmény” formájában. Az elfogadott szépségeszménytől eltérő arc és alak szégyent és nevetségességet jelent. *A csúnyaság, a fogyatékos, az öregség megrémítik a mai embert*, ezek az életjelenségek is irracionálisnak tűnnek a szegénységhez hasonlóan, ezért *ebben a vonatkozásban is felfedezhetünk egy „eltüntető” folyamatot*: ez figyelhető meg pl. a televíziós műsorokban (lásd: George Gerbner kutatásait). De ide tartozik az is, hogy az idősödők fiatalnak, a csúnyák (pontosabban a csúnyának minősítettek) szépnek, a gyengék erősnek akarnak látszani. Az emberek mindenáron szép testet akarnak tehát. Kiszolgálásukat a szépségipar végzi: fitnessz-, testépítő-, szolárium-szalonok (egészségcentrumok), plasztikai sebészeti magánklinikák, kozmetikai termékeket, táplálék-kiegészítőket és „egészséges ételeket” gyártó cégek segítik önmaguk megvalósításában a sok önértékelési problémával, étkezési zavarral, „nárcisztikus sérüléssel” küzdő embert.¹⁹ Ha csúnya vagy, ha sérült vagy, ha öreg vagy: sikertelennek, tehát vesztesnek látszol sikerorientált korunkban, ami a „látszat-tökéletesség”, „a hibák elrejtésének” korszaka. A civilizált egyenlő lesz a széppel, a tökéletessel, és hogy mi a szép, azt a média határozza meg: aki nem követi az eszményt, az kirekeszti önmagát a társadalomból. A test elrejtésének időszaka után a test előtérbe kerül, ugyanakkor a testet hozzá kell igazítani az elvárt test-ideálhoz, tehát most a *valódi* test elrejtéséről beszélhetünk. A Rendben a test feletti *felügyeletet totálissá válik*: az egyén önmaga felügyeli a saját testét, hogy megfeleljen a Rend elvárásainak (a média által közvetített szépség-eszmény megvalósításáért sokan a szenvedést is vállalják: koplálnak, szabadidejükben súlyokat emelgetnek, kés alá fekszenek).

Napjainkban látszólag sokféle módja van a szabadidő eltöltésének, a

19 Vö. Tari Annamária: A test és a szexualitás a fogyasztói társadalomban...
www.lelekbenotthon.hu

legtöbbször azonban a tömegkultúra könnyen fogyasztható, színes, „műanyag” termékeit választják kikapcsolódás céljából: tévésorozatokot néznek, „szuperprodukciókra” vesznek jegyet a moziban, jobb esetben bestsellereket olvasnak (esetleg számítógépeznek: játszanak, „szörfölnek” a neten). De a legfőbb szórakozás a vásárlás, főként a fogyasztói társadalom „szentélyeinek”, a bevásárlóközpontoknak, a plázáknak a látogatása. Ezek a „Rend templomai”, a tömegek csodálják a legkülönfélébb üzleteket (ebben a demisztifikált, varázstalanodott kultúrában csak maga vásárlás lehet misztikus, varázslatos), az áruk és a szórakozási lehetőségek feloldják az emberek szorongásait, elaltatják félelmeit. A tömegkultúra *elkábít, le-tompít*: ha fogyasztasz, kirakatokat vagy filmeket bámulsz, nem kell embertársaid szemébe nézned, nem kell gondolkodnod az élet problémáin. Örömmel elfogadod a készen kapott praktikus válaszokat (lásd Marcuse: a beszéd univerzum bezárulása, illetve: boldog tudat). Napjainkban az igazi élet-élményeket egyre inkább felváltják az „előre csomagolt” és a virtuális élvezetek. Megveszed az „élvezetsomagot”, amely könnyen elérhető, biztonságos: tartalmáért garanciát vállal a „gyártó”, meglepetés és csalódás nem érhet. A tombolás, az ösztönök kieléje (a szexualitás mint szórakozás) is szép rendben, pontosabban a Rend által meghatározott keretek között zajlik. A diszkók leginkább a „lazításról” szólnak, a Rend kötöttségeitől való (néhány óráig tartó) megszabadulás érzéséről (a diszkó-klubokban a divatnak megfelelő fogyasztói „beszabályozott lázadás” nem valódi lázadás). A hatvanas évek időszakának fiatalok sokaságát vonzó lázadó művészete, ellenkultúrája (tisztelet a kivételnek) már a múlté vagy a populáris kultúra részévé vált (a rocksztárokból milliőket kaszálló távolságtartó bálványok lettek, a popkultúra már eleve a beszabályozott szórakozásról szól; a hetvenes évek már a „szuperkommersz” időszaka – írja Klaniczay Gábor, persze mindmáig vannak a kereteket megkérdőjelező, alternatív mozgalmak, irányzatok: ld. underground művészet, emellett jelen van a „magaskultúra” is, bár ezeknek egyre szűkül a közönsége).²⁰ A nyugati szórakozási formákban leginkább az „eltompítás” és a „készen-kapottság” a közös. Ez jelenik meg a szabadidő-eltöltés közkedvelt módjában, a turistáskodásban is: a turista oda megy, ahová mindenkinek illik életében legalább egyszer elmennie, és azt nézi meg, amit mindenkinek meg kell néznie (az átlagturista az „élménykatalógusban” szereplő kultúrgicceknek általában nem jut tovább).

A televízió-függő fiatalok, tele energiával, úgy érzik, joguk van ahhoz, hogy sztár legyen belőlük, hogy milliók csodálják őket (sztár-példaképüket követve maguk is híresek akarnak lenni: „én is tudom, amit ő tud”): manapság az Andy Warhol által említett „15 perc hírnevet” egyre többen követelik maguknak. Akik rendelkeznek eladható tudásokkal, elsősorban ezek segítségével próbálnak karriert csinálni, de akik pusztán „szépek” és divatosak, a testüket adják el a médiumoknak, amelyek a profitszerzés eszközeiként használják azokat. Ez eredményezi a havonta vagy hetente cserélődő, egymás klónjainak tűnő bulvársztárokat, a két mondatot értelmesen elmondani nem képes, de nagyon csinos riporttereket, az éne-

20 Vö. Klaniczay 2003., ld. különösen a Szuperkommersz illetve a Miért aktuális a divat? című írásokat.

kelni nem tudó, ám jóképű énekeseket, a játszani nem tudó szappanopera-színészeket (a szépségért még a szaktudás hiányát is elnézik). A média a tömegnek plebejus szépségekkel feldúsított, lebutított konzervműsorokat talál fel, amit a tömeg talán kevéssé lelkesen, de elfogyaszt. Érdekes megfigyelni pl. hogy a húszas évektől a hatvanas évekig a hollywoodi mozisztárok arisztokratikusak, különösek, elérhetetlenek voltak (pl: Greta Garbo, James Stewart, Cary Grant, Grace Kelly, stb.), ezt követően egyre inkább előtérbe kerülnek a „plebejus-ideálok” (akik olyanok, mint mi, ezért szeretjük őket).²¹

Az, hogy a média a tömegeknek a tömegekről szól, legjobban az ún. valóság-show-k (reality show-k), mutatják meg, amelyek szereplői fel foghatók „átlagember-tükörképeknek”, akikben az emberek önmagukat látják viszont. Ha vállalod a beköltözést egy Big Brother-típusú játékban, tehát azt, hogy egy luxusbörtönben ismeretlenekkel úgy élsz együtt, hogy minden lépésedet kamerák kísérik (de más dolgod nem nagyon van, játékos vetélkedőkben kell részt vened, „önmagadat” kell adnod) akkor a legnagyobb vágyaid teljesülhetnek: híres leszel, és sok pénzt is nyersz. Itt valójában a Verseny Rend kicsinyített, némileg eltorzított mása jelenik meg: a játékos a szórakoztatás és ezen keresztül a profitszerzés eszköze (teljesen kiszolgáltatott; lelkileg, testileg lemeztelenedik), a verseny itt valóban totális: hiszen a játékos minden cselekedete, gesztusa, mondata szerepet játszik a verseny kimenetelében (személyiségek versenyeznek); totális ellenőrzés valósul meg; az a játékos számíthat sikerre, aki a legjobban kitárulkozik lelkileg és testileg is (saját magát adja el a hírnévért és a pénzért), illetve aki a legközelebb áll az aktuális „plebejus-ideálhoz”; kényelem, luxus, eltompítás: a „boldog tudat” fenntartása; a „te választottad” és a „bármikor elmehetsz” hangsúlyozása. A műsor valójában kevéssé izgalmas, mégis milliók nézik a közönségesség és az igénytelenség, a kiszolgáltatottság, és a játékos ön-feláldozás demisztifikált hőseit. Mindennek persze mintaadó szerepe is van, mivel a közönségeset, az átlagosat valóságosként és elvártként ábrázolja.

Ide kapcsolható továbbá az, hogy a fényképezőgépek, majd a kézi videokamerák, illetve a fényképezős mobiltelefonok elterjedése mindenki számára lehetővé teszi az érzést: „saját életének filmjében” ő a sztár. Megörökíteni az élet-pillanatokat, ezáltal jelentőséget kölcsönözni azoknak (ami önmagában pozitív jelenség): ez is a „Te vagy a fontos” érzésének elmélyüléséhez vezet. Mindebben segíthet az internetet is: felvételeidet felteheted a hálóra, saját weboldalt indíthatsz, sőt, gondolataidat is kifejtheted különböző fórumokon, vagy blogot vezethetsz, így még közönséged, akár rajongód is akadhat.

21 Bár Horkheimer és Adorno már a negyvenes években ezt írták: „Az átlagosnak a heroizálása hozzátartozik az olcsóság kultuszához. A legjobban fizetett sztárok hasonlítanak a még névtelen árufajták reklámképeihez.” I. m. 188. o. A televíziók plebejus sztárokat kínálnak: lásd a valóság-show sztárokat; a délutáni talk-show-k szereplőit; a roma „zenész” életét bemutató show-t az egyik hazai kereskedelmi csatornán; a másikon a hagyományos televíziós vetélkedők lebutított változatának szereplőit (ahol a játékosoknak csupán bőröndöket kell nyitogatniuk: gyorsan népszerű is vált a műsor), sőt az egyik játékos (a valóban kedves Tibi bácsi, aki már szeptemberben növeszti a szakállát, hogy majd mint télapó szerezen örömet a gyerekeknek) a csatorna „arcává” is vált; illetve a tehetségkutató-show-k szereplőit.

Hatalmas paradoxon, hogy miközben az emberek olyan egyéniségnek gondolják magukat, akiknek joguk van a sikerhez és az önmegvalósításhoz, ahhoz, hogy úgy éljék le az életüket, ahogy akarják, ennek ellenére mindenki (vagy majdnem mindenki) ugyanúgy él. Ezt nevezhetjük akár az „*individualizáció paradoxonának*” is: az individualizáció kultúrája valójában a homogenizáció kultúrája. A választási lehetőségek kultúrája a valódi alternatívák hiányának kultúrája. A szabadság kultúrája a meghatározottság kultúrája. Az önmegvalósítás üres és manipulatív jelszó csupán.²²

III. Alternatív alapfogalmak és értékek

Az előzőekben a Verseny Rendet, mint a verseny és a fogyasztás rendjét értelmeztem, amely eszköz-szemlélete miatt alkalmatlan a (kulturális értelemben vett) méltó emberi élet és az ember természettel való összhangjának biztosítására. Korunk a paradoxonok világaként is leírható. Az előzőekben röviden szóltam a fejlődés, a tudás és az individualizáció paradoxonáról. Mindezek részei a ráció paradoxonának: napjaink racionális nyugati civilizációja sok vonatkozásában *irracionális*. Ez nyilvánvalóvá válik a napjainkban érvényesülő „*eltüntető folyamatok*” felfedésében, mint amilyen a szegénység, az öregség, a betegség, a csúnyaság, és a valódi személyiség „eltüntetése”. Az „eltüntető folyamatok” történetileg a civilizált viselkedés kialakulásával (Elias) és a társadalmi hatalom kiterjedésével, a felügyelet és alávetés új technikáinak megjelenésével (Foucault), a civilizált Rend megszilárdulásával hozhatók összefüggésbe. Napjainkban a sikertelenség (a „megfelelő” tudásokkal való nem-rendelkezés, a szegénység) és az előírt tökéletesség- és élet-ideálnak való nem-megfelelés (csúnyaság, öregség, fogyatékoság, betegség illetve egyéni élet- és világfelfogás) Rend-ellenes, vagy mondhatnánk úgy is, hogy ráció-ellenes. A sikertelenség, a tökéletlenség, a személyiség és a gondolkodás „eltüntetésének” társadalmi mélyen irracionális társadalom, mert bálványozott értékei alapvetően hamisak: a tökéletesség csak látszat-tökéletesség, a siker és az önmegvalósítás nem egyéb, mint a Rendbe való elszemélytelenedett és lélektelen beleolvadás, a hatékonyság és a tudás az önmagáért való fejlődés és termelés eszközei.

A nyugati civilizáció (és az egész emberi civilizáció) *válságban* van, erre számos gondolkodó mutatott és mutat rá. A válság különbözőképpen értelmezhető, elsősorban, mint ökológiai válság, tehát a természetpusztítás következményeként kibontakozó válság, mint társadalmi, az

22 Császár Zoltán hivatkozik írásában *David Fincher Harcosok Klubja* című filmjéből a Brad Pitt által játszott szereplő „monológjára”, amelyből most én is idézek, mert nagyon ideillik: „Ott a televízió, minden benne van. Nézd, hallgasd, térdelj, imádkozz! Reklámok! Már nem csinálunk semmit, nem is várják el tőlünk, minden automatizált. Akkor mi minek kellünk? Fogyasztónak! Ha sokat vásárolsz, mintapolgár vagy, de ha nem vásárolsz sok mindent, akkor mi vagy? Kérdelem én, mi vagy? Komplet elmebeteg! Ha nem vásárolsz vécepapírt, új kocsit, turmixgépet, elektromos szexsegédeszközt, agyba operált sztereó-fejhallgatót, csavarhúzó beépített radarrendszerrel, hanggal vezérelt számítógépet...” (Császár 2006)

emberi kapcsolatokban megnyilvánuló válság (eszköz-szemlélet), mint a jól-lét, azaz a jó élet felfogásának a válsága jelenik meg. Talán a legnagyobb globális probléma a *szegénység*, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése (a szegénység és az ökológiai pusztítások között szoros kapcsolat van). Ulrich Beck „*világkockázati társadalomról*” ír: a határok nélküli fenyegetettség kozmopolita mindennapi tudatot váltanak ki, a globális veszélyek globális közösségeket hoznak létre. Beck a globális veszélyek három fajtáját különbözteti meg: a gazdagsággal összefüggő ökológiai pusztítások és ipari-technológiai veszélyek (pl. ózonlyuk, üvegházhatás, géntechnológiai kutatások kiszámíthatatlan következményei), a szegénységből fakadó ökológiai pusztítások és ipari-technológiai veszélyek (pl. trópusi esőerdők kivágása, mérgező hulladékok, elavult nagyüzemi technológiák), továbbá a tömegpusztító fegyverek bevetése (Beck 2005 48–52). A pesszimisták azt gondolják, hogy a civilizáció valamilyen barbárságba fordulása elkerülhetetlen, mások úgy vélik, hogy a jövő negatív forgatókönyve helyett összefogással, újfajta élet- és világszemlélettel egyfajta pozitív forgatókönyv is elképzelhető (László Ervin, 2002). A kínai nyelvben a válságot a „wei-ji” szóval fejezik ki, amely a „veszély” és a „lehetőség” szóból áll össze.²³ A barbárság és pusztulás veszélyének elkerülése, egy jobb világ megteremtésének lehetősége valamennyiünkön múlik: új alapokra kell helyeznünk a természeti környezethez és embertársainkhoz való viszonyunkat, ehhez jelenthetnek vezérfonalat az alább néhány mondatban elemzett alternatív alapfogalmak és értékek.

1. Fenntartható fejlődés és gondoskodás

Az ember a természet uraként cselekszik, és a természet emberi szolgálatba állítását, kizsákmányolását magától értetődőnek veszi. Az újkor természet-felfogása a modern kor természet-pusztításának hivatkozási alapjává vált. Descartes metafizikája, John Locke gazdaságfilozófiája és Adam Smith gazdaságtani nézetei szerves egységet alkotnak. A „*karteziánus közgazdaságtan*” a *természeti javakat bőségesen rendelkezésre álló szabad javaknak tekinti* (Tóth I., 2005: 29–64). Ma már ez az álláspont nyilván nem tartható.²⁴

A környezetpusztítás az ember életfeltételeit veszélyezteti a Földön. Hans Jonas az emberi cselekvés megváltozott természetéről ír, és utal arra, hogy az ember felelőssége hatalmával együtt nő, illetve a felelősség új dimenziói jelennek meg. Nem az individuális cselekvő és cselekvés, hanem a kollektív cselekvő és cselekvés játszik szerepet; sokkal inkább a meghatározatlan jövő, mint a cselekvés egykorú tere adja a cselekvés releváns horizontját; a cselekvés helyét az előállítás foglalta el, így az erkölcsnek be kell hatolnia erre a területre is. A hagyományos etika újragondolására van szükség, a kanti kategorikus imperatívusz helyett Jonas a következő imperatívuszt fogalmazza meg: „*Cselekedj úgy, hogy cselekvésed hatásai összeegyeztethetők legyenek a valódi emberi élet földi meg-*

²³ Fritjof Capra: Az áradat megfordulása, <http://www.terebess.hu>

²⁴ Lásd erről: Szabó 2005

maradásával.” Ugyanakkor Jonas utal arra, hogy a természet önmagáért is tiszteletet érdemel. Mivel a jövő generációk és a természeti lények nem rendelkeznek jogokkal, ezért a velük szembeni kötelességeink függetlenek a viszonyosságtól: az emberi felelősség alapvetően gondoskodó jellegű (Jonas 2005, Jonas 1999, Tóth I. 2005). A fenntartható fejlődés fogalmát a nyolcvanas évektől használjuk, alapvetően a szociális, a környezeti és a gazdasági problémák komplex kezelését jelenti, a méltányos életfeltételek biztosítása érdekében, a jelenlegi és a jövőbeli nemzedékek számára. 1972, Stockholm, az ENSZ Környezeti Világkonferenciája, a Stockholmi Nyilatkozat óta egyre fontosabb szerepet kap a globális környezeti gondolkodás és cselekvés (fontos állomások: 1984: ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága Brundtland vezetésével, a Bizottság által 1987-ben kiadott „Közös jövőnk” c. jelentés, 1992: Rio de Janeiró: Környezet és Fejlődés Világkonferencia, a Konferencia által elfogadott „ Feladatok a 21. századra” című dokumentum, 1993: ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága, 2002: Johannesburg: Fenntartható Fejlődés Világkonferencia, ahol politikai nyilatkozatokat és végrehajtási terveket fogadtak el többek között a vízellátás, a közegészségügy, az energia, a halászat, a vegyi anyagok, a nők helyzete, a biológiai sokféleség, a szegénység tárgyában).²⁵

2. Ökológiai szemlélet és tisztelet

Napjainkra számos ökológiai irányzat (Gaia-elmélet, állati jogok, holisztikus megközelítések: pl. föld-etika, mélyökológia, ökofeminizmus, társadalmi ökológia, ökofenomenológia, stb.) alakult ki, melyek képviselői újragondolják az ember és természet viszonyát, és hangsúlyozzák, hogy a természetnek nemcsak instrumentális, hanem belső értéke is van. Sokan az ökológiai elméletek előfutárának tekintik Spinozát, aki Etika című művében azonosítja a szubsztanciát, a természetet és Istent, s a természetet egyetlen individuumként gondolja el, amelynek részei változnak, anélkül, hogy az egész individuum változna. A szubsztancia attribútumai a gondolkodás és a kiterjedés, a szubsztancia megnyilvánulásai a moduszok, amelyeket önfenntartási törekvés jellemez. Az ember is csak egy modusz a többi között, s az észhasználat miatt sem emelkedik ki a természetből, mert ez az önfenntartás egyik eszköze (bár csak az ember, a bölcs ember képes Isten, azaz a természet értelmi szeretetére, azaz a boldogságra, Spinoza 1979).²⁶ Ma is számos „egység-elméletet” találunk. Ilyen, pl. a James Lovelock által megfogalmazott *Gaia-konceptió*, amely szerint az élet, a Gaia (a Föld bioszférája, légköre, vizei, kőzetöve, talaja) önszabályozó képességgel rendelkező összetett egység, „egy globális méretű élőlény” (Tóth. I.: 102–121). Az etikai elméletek közül a humán szubjektum-fogalom kiterjesztését végzik el az *állatjogi koncepciók*. Peter Singer támadja az emberi méltóság doktrínáját, az embereket fajsovinizmussal

²⁵ Bővebben ld.: www.ff3.hu

²⁶ Spinoza: Etika című művének környezetfilozófiai szempontú elemzését lásd: Tóth I. 2005: 43–67.

vádolja, és az utilitarizmus benthami változatának – amely az öröm és a fájdalom érzésének képességét tartja az erkölcsi figyelembevétel alapjának – logikáját követve, azt állítja: a magasabb rendű állatokat, amelyek szintén rendelkeznek ezekkel a képességekkel, az emberrel azonos módon kell megítélni (Singer 2005). Az individualisztikus elméletek korlátozottak, csak a magasrendű állatok jogainak figyelembevételére szólítanak fel, semmit sem mondanak a többi élőlény értékéről, és az ökológiai közösség egészéről. Az utóbbi védelmére helyezi a hangsúlyt Aldo Leopold *föld-etikája*, amely hangsúlyozza, hogy az etikának ki kell terjednie a terjednie az embernek a Földhöz, az azon élő növényekhez és állatokhoz való viszonyára. Az élet piramisáról ír, amelyben az ember egy a piramis magasságát és bonyolultságát adó elemek közül. Az életközösséget energia-szökökútként ragadja meg, mely a talaj, a növények és állatok láncolatain keresztül tör a magasba, az energiát felfelé vezető ágak a táplálékláncok, a halál és a lebomlás a „visszahulló víz”.

A föld-etika alapelve a következő: „*Valami akkor jó, helyes, ha segít megőrizni az élő közösségek egységét, stabilitását és szépségét. Rossz, ha nem így cselekszünk.*” (Leopold 2000: 115).²⁷ Holmes Rolston III az individualisztikus és a holisztikus felfogást kapcsolja össze elméletében. Rolston rámutat, hogy a vadonban nincsenek jogok, a természet közömbös az egyes egyedek jólétével szemben. Egy környezeti etika az emberitől eltérő ismervekkel rendelkezik: a kultúra jó az embereknek, viszont gyakran rossz az állatoknak, a túl sok emberi gondoskodás vadságukat mesterseges alkotássá változtatná. Ugyanakkor felismerhetjük azt is, hogy *minden organizmus önmagában való értéket képvisel*: az organizmus spontán, önmagát megtartó rendszer, amely fenntartja és reprodukálja magát, véghez viszi programját, tehát több puszta fizikai okok összességénél. Léteznek az okokat felügyelő és igazgató információ, ez végcél, egyfajta öntudatlan célt, teloszt ad az organizmusnak. Mindezt az információt a DNS hordozza. Az a fizikai állapot, melynek elérésére az élőlény törekszik, amire programozva van, értékes állapot: értéke ebben a teljesítményben mutatkozik meg. *Minden lénynek megvan a maga-módján-való-java* és minden lény úgy védi a maga javát, mint jó dolgot. Az érték nem emberi eredetű, hanem az élet természetéből fakad. Rolston további érvekkel támasztja alá, hogy nemcsak az élő egyed, hanem *a faj is értékes* és védelmet érdemel: a genetikai állomány, amelybe a telosz kódolva van, legalább annyira a faj tulajdona, mint az egyedé, melyen keresztül halad. Az ökoszisztémák esetében nem beszélhetünk törekvésekről, szerveződési központról, genomról. Az ökoszisztémának nincs feje, de fejlődésének van iránya, ez pedig a minél nagyobb fajdiverzitás felé mutat. *Az ökoszisztéma nem szuperorganizmus, de valamiféle vitális mező.* Ezt egy új fogalommal, a *rendszer-érték* fogalmával írhatjuk le: kötelességeink vannak magával a rendszerrel szemben, amely létrehozta és védelmezi egy élőlényközösség alkotórészeit (Rolston 1999, Rolston 2005) Arne Naess, a mélyökológia atyja, a Gestalt-alapú világlátást ajánlja a redukcionista szemlélet helyett: ez a kapcsolatokat tekinti elsődlegesnek, mivel a bio-

27 Ehhez lásd még: Callicot 2005

szféra egymással kölcsönös függőségben lévő elemek hálózata, amelyek csak együtt életképesek (Naess 2005, Tóth I. 2005).

Összefoglalva: minden élőlényben belső értéket (a biotikus közösségben „rendszer-értéket”), az emberben sajátos belső értéket, amelyet emberi méltóságnak nevezünk, ismerünk fel. Az ember része a természetnek, de megkülönböztető sajátosságokkal is rendelkezik. *A természet az ember számára Élet-közösséget jelent.* Az Élet minden megvalósulási formájában tiszteletet érdemel. Ez nem azt jelenti, hogy az ember nem használhatja fel a természeti létezőket élete fenntartásához, de ezt az Élet csodálatos és titokzatos rendjének, a biotikus közösség és az egyes élő természeti entitások méltóságának tiszteletben tartásával kell tennie. Az élettelen természet erőforrásainak kiaknázásakor is az Élet fenntartásának biztosítása ill. a természeti képződmények, tájak szépségének megőrzése jelenti a korlátozó tényezőt.

3. Alkotás és önmegvalósítás

Vissza kell találunk az önmegvalósítás valódi értelméhez, mert ez többet is jelenthet, mint a fogyasztási javakban való tobzódást, gépektől való függőséget, szórakoztató „kikapcsolódást”. Az önmegvalósítás alapját a szabadság lehetősége adja meg. Már volt szó arról, hogy Nyugaton a választás sokszor csak látszólagos, továbbá nem nehéz belátni, hogy az embert számos meghatározottság köti (képességbeli, anyagi, környezeti). A választás valóban csak látszólagos, ha beleragadunk az „elvárt”, a „mindenki által követett” életsémába, és saját életünk nem más, mint ennek az adott sémának a kitöltése. Emberi méltóságunk egyik fő összetevője az önmagunk „létrehozását”, cselekedeteinkkel való megalkotását lehetővé tévő szabadságban rejlik, ezért vállalva a kockázatot el is térhetünk ettől a sémától. Önmagunk kiteljesítésére kell törekednünk, ami csak az embertársakkal és a természettel egységben történhet meg, semmi esetre sem azok ellenében. *Az eszköz- és verseny-szemléletet, az individualizmust, a minden áron való leigázni akarást a valódi kiteljesedés cél-szemléletté, együttéléssé, kooperációvá és harmóniává változtatja.* A mechanikus és lélektelen munkát végző eszköz-ember a munkatevékenységet alkotás-ként felfogó és megélt emberré változik. Az értelem nélküli fogyasztást és felhalmozást, a „kikapcsoló” szórakozást felváltja a valódi szükségleteknek megfelelően berendezett és kiteljesítő élményekre törekvő élet. Naess önmegvalósításon a személyiség kitágítását és elmélyítését érti, a természettel való azonosulást, az ökológiai én kialakítását, túllépve az élőlényeket elválasztó különbségeken (Naess 2005). László Ervin megkülönbözteti a „moderneket” kultúráját az „alkotók” kultúrájától, akiket többek között az jellemez, hogy hiteles árukat és szolgáltatásokat kívánnak, szeretnek belemerülni az események sűrűjébe, nem felületesek, annak az „élményiparnak” a fogyasztói, amely nem anyagi javakat, hanem gondolatébresztő vagy felvillanyozó tapasztalatokat kínál, és holisztikus szemléletet vallanak. László szerint Nyugaton egyre inkább növekszik az alkotók népessége (László 2002: 37–43). Ide kapcsolódva jegyzem meg, hogy terjednek az *alternatív életmód-mozgalmak*, mint például az önkéntes

egyszerűség mozgalma, de ide sorolható az alulról építkező közösségek számának és jelentőségének gyors növekedése is (Marosán 2004). Ezek általában a Rendben belüli „saját világ” kialakítását hirdetik. Nem annyira radikálisak, mint a hatvanas évek különféle mozgalmai, ahol megtaláljuk a Renddel való aktív szembehelyezkedést (diáklázadások) illetve a Rendből való kivonulást is (hippi-mozgalom: ahol fontos szerepet játszott a szabadság valódi megélése, a fogyasztói társadalom kritikája, az erőszak és a háború elutasítása, a közösségiség, a szolidaritás). Bár sokan vélik úgy, hogy mindez csak néhány évig tartó életmód-lázadás volt, ezt követően a lázadók nagy többsége is „beépült” az establishmentbe, ezért az ilyen jellegű kísérletek nem jelenthetnek releváns választ a társadalmi problémákra. Mindenesetre a fennálló kultúra élet- és világszemléletének tarthatatlansága, a változtatás elkerülhetetlensége a 20. század közepétől egyre inkább nyilvánvalóvalóvá válik: a hatvanas évekbeli útkeresések ezt fejezték ki, de ez a belátás hívta életre a későbbiekben az ökológiai, illetve az egyéb globalizáció-kritikai mozgalmakat is, amelyek egyelőre nem képviselnek túl nagy súlyt, de jelen vannak, figyelemfelkeltő akcióik vitára készítetnek és olykor konkrét eredményeket is elérnek.

IV. Van esély?

Van esélyünk arra, hogy eljussunk a hatékonyság világából a harmónia világába? Van esélyünk arra, hogy általánossá váljon a fenntartható fejlődés gondolata, a tisztelet parancsa és az alkotó életszemlélet? Van esélyünk elkerülni a katasztrófákat, a civilizáció barbárságba fordulását? Van esélyünk egy emberhez méltó életre? És a következő nemzedéknek lesz-e esélye erre?

A Föld egyik államában sem érvényesülnek maradéktalanul a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos kritériumok, a környezetvédelmi előírások, az ökológiai szemlélet fontosságát még kevesen értették meg, egyre kevesebben mondhatják el magukról, hogy alkotó jellegű munkát végeznek. Ez pesszimizmusra adhatna okot a jövőt illetően. De talán nem reménytelen a helyzet: az államok és a gazdasági szereplők is egyre inkább magukévá teszik a fenntartható fejlődés gondolatát, szaporodnak az ökológiai szemlélet alapján tevékenykedő szervezetek, egyre több, a fenti elveket valló életmód-közösség jön létre. Mindenki a saját életével, cselekedeteivel teszi le a voksot: a harmónia világa mellett vagy ellen. Ehhez ma még bátorság: olykor „kilépés” és „ellentmondás” is kell. Esélyt kell adnunk önmagunknak az emberhez méltó élet megvalósítására, mivel csak ezzel járulhatunk hozzá egy élhető, tiszteleten és méltóságon alapuló jövőbeli világ lehetőségének megteremtéséhez.

Irodalom

- Barcsi Tamás (2005): Az ember méltósága (Attraktor, Gödöllő-Máriabesnyő)
 Beck, Ulrich (2005): Mi a globalizáció? (Belvedere, Szeged)
 Callicot, Baird (2005): A föld-etika fogalmi megalapozása (In: Környezet és etika,

- Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Capra, Fritjof: Az áradat megfordulása, <http://www.terebess.hu>
- Császár Zoltán (2006): A globális média szerepe a globális térben (Polgári Szemle, 2006/június)
- Csányi Vilmos (1999): Kultúra és globalizáció (2000/1999, április-május)
- Derrida, Jacques (1997): Ki az anya? (Jelenkor, Pécs)
- Elias, Norbert (2004): A civilizáció folyamata (Gondolat, Bp.)
- Farkas János: Elméletek az információs társadalomról, <http://www.titoktan.hu>
- Foucault, Michel (1990): Felügyelet és büntetés. A börtön története (Gondolat, Bp.)
- Foucault, Michel (2004): A bolondság története a klasszicizmus korában (Atlantisz, Bp.)
- Fukuyama, Francis (2003): Poszthumán jövődönk (Európa, Bp.)
- Gerbner, George (2002): A média rejtett üzenete (Osiris, Bp.)
- Habermas, Jürgen (1993): Egy befejezetlen projektum – a modern kor (In: J. Habermas – J.-F. Lyotard – R. Rorty: A posztmodern állapot, Századvég, Bp.)
- Hankiss Elemér (1999): Proletár reneszánsz (Helikon Kiadó, Bp.)
- Hankiss Elemér (2000): Élet és halál a bulvársajtóban, Szempontok a fogyasztói civilizáció elemzéséhez (In: A kérdéses civilizáció, Helikon- Korridor)
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. (1990): A felvilágosodás dialektikája (Gondolat – Atlantisz, Bp.)
- Jávorszky Edit (2006): A globalizáció és a környezeti katasztrófák víziójának reprezentációja a modern szépirodalomban (Apáczai-Napok, Globalizáció és fenntartható fejlődés, Tanulmánykötet, Győr)
- Jonas, Hans (2005): Az emberi cselekvés megváltozott természete (In: Környezet és etika, Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Jonas, Hans (1999): Miért tárgya a technika az etikának? Öt ok (In: Legyenek-e a fáknak jogaik? Környezeti-etikai szöveggyűjtemény, szerkesztette: Molnár László, Typotex)
- Karácsony András (1997): Bevezetés a társadalomelméletbe (Rejtjel, Bp.)
- Kardos Gábor: Szinglitársadalom vagy szinglibetegség? <http://www.talaljuk-ki.hu>
- Keller Tamás (2006): A hacker-etika. Gondolatok Pekka Himanen: The Hacker Ethic and the Spirit of Information Age című könyvéről. (Szociológiai Szemle, 2006/2)
- Klaniczay Gábor (2003): Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években (Noran, Bp.)
- László Ervin (2002): Meg tudod változtatni a világot (Magyar Könyvklub, Bp.)
- Leopold, Aldo (2000): Föld-etika (In: Természet és szabadság, szerkesztette: Lányi András, Osiris, Bp.)
- Lyotard, Jean-François (1993/A): A posztmodern állapot (In: J. Habermas – J.-F. Lyotard – R. Rorty: A posztmodern állapot, Századvég, Bp.)
- Lyotard, Jean-François (1993/B): Szélgjegyzetek az elbeszélésekhez (In: J. Habermas – J.-F. Lyotard – R. Rorty: A posztmodern állapot, Századvég, Bp.)
- Marcuse, Herbert (1990): Az egydimenziós ember (Kossuth, Bp.)
- Marosán György (2004): Az esélyek új korszaka (Esély, 2004/5)
- Mumford, Lewis (1988): Az ember öröksége (Filozófiai Figyelő, 1988/1-2)
- Murányi András (2003): Dominóelv (Népszabadság, 2003. augusztus 23.)
- Naess, Arne (2005): Önmegvalósítás (In: Környezet és etika, Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Nyíri Kristóf: Információs társadalom és nemzeti kultúra, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu>
- Ortega Y Gasset, José (2003): A tömegek lázadása (Nagyvilág, Bp.)
- Pálffy István (2004): Miért nyúz a news? (Médiamix, 2004/április)

ESSZÉ

- Parton, Nigel – O' Byrne, Patrick (2006): Mi a konstruktív szociális munka? (Esély, 2006/1)
- Rolston III, Holmes (2005): A környezeti etika időszerű kérdései (In: Környezet és etika, Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Rolston III, Holmes (1999): Van-e környezeti etika? (In: Legyenek-e a fáknak jogaik? Környezeti-etikai szöveggyűjtemény, szerkesztette: Molnár László, Typotex)
- Singer, Peter (2005): Minden állat egyenlő (In: Környezet és etika, Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Spinoza, Benedictus de (1979): Etika (Gondolat, Bp.)
- Szabó Gábor (2005): Környezeti etika és turbókapitalizmus (Eszmélet, 65. szám)
- Tari Annamária: A test és a szexualitás a fogyasztói társadalomban...
www.lelekenothon.hu
- Time, December 25, 2006–January 1, 2007
- Tóth I. János (2005): Fejezetek a környezetfilozófiából (JATE Press, Szeged)
- Török Emőke (2006): Túlléphetünk-e a bérmunka társadalmán? (Szociológiai Szemle, 2006/2)
www.ff3.hu, A fenntartható fejlődés honlapja

Nyolc év termése, egy kötetben

„Pillantás a Szigetre – civil világ 1997-2005” – ezzel a címmel jelent meg Szász Anna gyűjteményes kötete, a Sík Kiadónál, a Társadalomtudományi füzetek c. sorozatban.

A szerző a címben is jelölt időszakban folyóiratunk állandó külső munkatársaként a Civil Világ rovat vezetője volt. Olvasóink tehát rendszeresen találkozhattak nagy műgonddal, és egyúttal nagy empátiával megírt elemzéseivel, melyek a civil szervezetek működését mutatták be. Így, körképszerűen összefogva azonban az is kiderül, hogy ezek a tanulmányok valójában a terület mikroszociológiáját adják. A végtaghiányos gyerekektől a veseátültetésre várókon keresztül az agresszióknak kitett nő-
kig, s az egyszerűen csak megöregedett vagy a szegénységbe beleragadt emberekig sokan megjelennek ezekben az írásokban. Közös jellemzőjük, hogy ők már – szemben a társadalom számos, magára maradt szereplőjével – megtalálták a kapcsolatot a számukra adekvát civil szervezetekkel. A körkép egyszerre drámai és biztató; a sokféleséget villantja fel, ahogyan a szerző is sokféle módszerrel tárja fel mind a szervezetek, mind az érintettek gondjait, problémáit. Aki olvasta, annak a teljességet, aki még nem, annak pedig az izgalmas újdonságot kínálja ez a kötet.

Szász Anna könyve megvásárolható a Szociális Innováció Alapítvány-nál, Bp., Erzsébet krt. 51. I. em. Kapukód: 46. (d.e. 10–14-ig)

(L.J.)

CSIBRA ISTVÁN

Régi–új iskola és pedagógus

(Czike Bernadett: A pedagógusszerep változása. Eötvös József
Könyvkiadó 2006)

Máris a dolgok közepébe vágunk, ha ideírjuk Czike Bernadett sokat ígérő könyvének belső alcímét is: *Az alternatív és nem alternatív iskolák összehasonlító elemzése*. Ugyanis az alternatív iskolák pedagógiai elméletének és gyakorlatának ilyesfajta elemzése és a hagyományos módszerekkel dolgozó iskolákkal való összevetése hazánkban eddig nem történt meg. Sokat hallunk a – hívei által „klasszikusnak”, az ellenzői által „poroszsnak”, a mérsékelték által egyszerűen „hagyományosnak” nevezett – régi iskolarendszer rendíthetetlen bástyáinak szükségszerű lebontásáról, arról azonban kevesebb szó esik, hogy a mindennapi gyakorlatban mégis miképpen újulhat meg a régi iskola, vagy ha leromboljuk, mit és hogyan kell felépíteni helyette, s hogy milyen új típusú pedagógiára és pedagógusokra van szükség mindehhez. Persze ezúttal a *régi* és az *új* is meglehetősen viszonylagos fogalom, hiszen a régi, hagyományos iskolatípus bástyáit immár vagy kétszáz éve ostromolják a modernebb pedagógiák képviselői, s a mai, alternatív pedagógiai mozgalmak és a régebbi reformpedagógiai törekvések nagyon is harmonizálnak egymással. A szerző érzékelteti, hogy a reformerek újra és újra ezekhez a korszerű, bár gyakran régóta megfogalmazott pedagógiákhoz folyamodnak, mert szinte ez az egyetlen fogódzó ahhoz, hogy az iskola lépést tartson a kor követelményeivel, s fokozatosan megoldja oktatási és nevelési problémáit.

A szükséges változtatások okait alighanem már mindenki fejből sorolja, vagyis: megállíthatatlannak látszik az információs forradalom; a tudásnak már nem egyetlen forrása és letéteményese az iskola és a tanár; a pedagógusok és a diákok egyaránt rosszul érzik magukat a hagyományos, elavult oktatási körülmények között; a mi tájainkon új szemléletet kényszerít ki az ún. rendszerváltás is; újra kell értelmezni a felnőtt és a gyermek viszonyát; megváltozott az iskolás gyerekek szociális és kulturális összetétele; a többféle háttértudás differenciált, egyénre szabott tanítást, *tanultatást* tesz szükségesé; tartós probléma az előítéletes gondolkodás, mind a pedagógusok, mind a tanulók körében; a család mindinkább háttérbe szorul a nevelésben; egyre fontosabbá válik az iskolában az érzelmi nevelés, az érzelmi intelligencia fejlesztése stb. Lassan megszűnik a „mindentudó” pedagógus „irányító” szerepe, hogy a „segítő” szerepének adja át a helyét, s a pedagógus olyan, az egyént megszólító „tanácsadóvá” váljék, aki nem tölcserrel tölti a tudást a fejekbe, hanem inkább sokféle *lehetőséget* teremt a tanuló önálló szellemi-lelki fejlődéséhez.

Erőssége a könyvnek, hogy a pedagógus szerepének változását lényegre törő történeti, elméleti, neveléslelektani elemzésekkel támasztja alá. A pedagógusok feladatköre, szerepfelfogása szempontjából tömören összefoglalja a markáns reformpedagógusok, Montessori, Waldorf, Rogers és Freinet nézeteit, s kimutatja lényegi azonosságait, illetve tanulságos különbségeiket. A mai, alternatív hazai mozgalmak pedagógusszerep-felfogását pedig mindezekelőtt úgy érzékelteti, mint amelyek a központosítás, a tekintély, a fegyel-

mezés, az ellenőrizhetőség és a megkérdőjelezhetetlenség elveire épülő „szocialista” oktatási rendszerrel állnak szemben. De általában véve is a hagyományos fegyelmező módszerekkel szemben a beláttatás, a közös megbeszélés módszereit, a partneri pedagógus–diák viszonyt, a merev osztályozás helyett az újszerű, szöveges, árnyalt értékelést, az új szerkezetű, kooperatív tanulást, az „egy tantárgy–egy tankönyv–egy igazság” rendíthetlenségének elvetését, a pedagógus–diák, pedagógus–szülő újfajta párbeszédét, a tanuló személyiségének fokozott figyelembevételét, a belső értékek alapján kivívott tekintélyt hangsúlyozza.

Kimutatja, hogy a még mindig túlsúlyban lévő tekintélyelvű és tananyagcentrikus nevelői beállítódás helyett napjainkban egyre inkább a *demokratikus, diákcentrikus nevelői attitűd* kívánatos és célravezető. Az iskolai szabályok kialakítását és elfogadását, a pedagógus–diák kapcsolat változását, a tolerancia és az értékelés problematikáját sorra véve rajzolja meg a modern követelményeknek megfelelő pedagógus optimálisnak mondható portréját. Mindez arra is rávilágít, hogy mennyiben lehetnek célravezetők a tekintélyelvű, korlátozó megoldások, illetve miért tanácsosabbak a gyerekcentrikus vagy megengedőbb módszerek az eredményes nevelés érdekében. Az iskolai szabályok kialakításának és megtartásának, illetve a nevelési módszerekkel való összhangjuknak vagy az esetleges pedagógiai hibáknak az elemzése során a szerző gazdagon felhasználja és meggyőzően alkalmazza pszichológiai ismereteit. Ugyanez érvényes a pedagógus–diák kapcsolat partneri viszonyná váló átalakítására, melyet a szerző főként Rogers alapján mutat be, kiemelve, milyen támpontokat adhat a humanista pszichológia a segítő pedagógus bizalmat keltő hitelességéhez, az igazi tekintély kivívásához. Az *empátia*, beleérzőképesség fogalmát a *tolerancia* sokoldalúan taglalt problematikájával kapcsolja össze, mondván, hogy az igenis *tanítható* tolerancia voltaképpen a másság elfogadását jelenti, aminek még nagyon az elején tartunk mind az iskolában, mind a társadalomban. A toleranciára neveléshez elengedhetetlen az igazi tekintély, a szabályok belsővé tétele, a kölcsönös bizalom, a személyes beszélgetés, a korszerű értékelés, a gyerekek összetételének figyelembevétele, az integrált osztályok kialakítása, a tanári mintaadás újszerűsége stb.

Az újfajta iskolai értékelés jelentőségét a szerző szintén érdekes történeti bevezetővel alapozza meg, amiből kiderül például, hogy az osztályozás eltörlésének gondolata már a 19. század végén felmerült, mivel ez az értékelés-típus hamarosan a társadalmi szelekció eszközzé, vagyis végső soron hatalmi eszközzé vált, háttérbe szorítva a közösségi és egyéni értékeket is szem előtt tartó normatív, pedagógiai értékelést. Hogy csak magyar pedagógiai gondolkodókat említsünk: Nagy László, Kemény Gábor, Karácsony Sándor és mások kimutatták, hogy az osztályátlaghoz igazított, mechanikusan alkalmazott osztályozás valójában elfedi a tanulók egyéni kvalitásait, értékeit. Az osztályozás és az árnyalt értékelés összehasonlító elemzését a szerző igen tanulságosan a „ki értékel? mit értékel? kit értékel? miért értékel? hogyan értékel? milyen tanulásszervezés alapján értékel? korrekt-e az értékelés? és hatalmi kérdés-e az értékelés?” kérdéskörrel körülvéve fejti ki.

Ezután következik a kötet veleje: először is két, többszakaszos elővizsgálat 2000–2002-ből, a *pedagógusi szerepfelfogások* hatásainak elemzéséhez, majd pedig egy összehasonlító vizsgálat 2003-ból az alternatív és nem alternatív iskolák jellemzőiről. Az előző két vizsgálatban az Alternatív Pedagógusképző Műhely keretei között mindenekelőtt a *nevelői stílus* volt terítéken, olyan vezérgondolatokkal, mint az iskolai stressz, az iskolai közérzet, az értékelés

igazságossága, a szabályelsajátíttatás módja, a pedagógusok kommunikációja és metakommunikációja stb. A 2003-as nagyobb szabású és tudományosabb igényű vizsgálat pedig tartalmilag az *alternatív iskolák nevelési céljaival* egybevágó témaköröket vette célba, olyan előfeltevésekkel, hogy az alternatív iskolákban a tanulóktól és a tanároktól a közérzetet, iskolai légkört, tanulási motivációt, iskolai kötődést, igazságosabb értékelést, toleranciára nevelést, nagyobb fokú szabadságot, a szabályok belső elsajátítását firtató kérdésekre egyaránt mind-mind pozitívabb válaszokat fognak kapni, mint a hagyományos tanintézetekben. Mindez a korszerű adatfelvételi és a még korszerűbb elemzési módszerek alkalmazásával be is igazolódott, jóllehet az eltérések sokszor csak minimálisak, s az is előfordul, hogy alternatív iskola konzervatív módszereket, illetve hagyományos iskola alternatív módszereket alkalmaz. A szerző egyáltalán nem elfogult, s mindezeket az „anomáliákat” élénk tárja. Igen gondosan elvégzett, elemzett és bemutatott kutatásainak azonban van egy saját maga által is bevallott gyengéje: a *reprezentativitás* hiánya, amire az első két vizsgálatban nem is törekedtek. Az adatfelvételek reprezentativitásának biztosítása ezúttal persze a szokásosnál is nehezebb, hiszen a kistestvér, az alternatív iskola elvész a nagytestvér, a hagyományos iskola tengerében. Továbbá mindkettő a saját körén belül is helyileg, formailag és tartalmilag stb. roppant változatos formákban jelenik meg. Kutató legyen tehát a talpán, aki itt megnyugtató reprezentativitást tud biztosítani. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a kötetben feltárt és elemzett adatanyag, illetve a belőle levont következtetések ne lennének legalábbis jelzésértékűek és tanulságosak, s ne szolgálnának adalékul és támpontul az egész magyar közoktatás elkerülhetetlen modernizációjához.

Végül a pedagógusszerep tükrében egyik kedvenc témáját, a *kooperatív tanulás* előnyeit fejti ki a szerző. A fentebb felsorolt kutatásokból azt a következtetést vonja le, hogy eddig még az alternatív iskolák is csak módjával változtattak a hagyományos tanulásszervezési módszereken, mert még ezekben az iskolákban is gyakran tovább él az ún. *frontális tanítási módszer*, amely a diákokat a passzív befogadó szerepébe kényszeríti. Az előzményeket ezúttal az Egyesült Államok példáján mutatja be, ahol a hosszú ideig szinte kizárólagos individualista és versenyztető modellt mostanában kezdi felváltani a haladó humanista pedagógia által hirdetett kooperáció: együttműködés tanár és diák, diák és diák között. A versenyztető, individualista, illetve a kooperatív oktatási-tanulási modellek jellegzetességeinek szembeállításával a szerző a kooperatív oktatás-tanulás minél gyorsabb és minél szélesebb körben való bevezetése mellett teszi le a garast. Spencer Kagan már ismerős módszerközpontú pedagógiájából vezeti le az építő egymásra utaltság, az egyéni felelősség, az egyéni részvétel és a párhuzamos interakció elveit és módszereit. Különösen eligazító lehet az érdeklődő pedagógusok számára a könyvben a frontális tanulás és a kooperatív tanulás, illetve az ezeknek megfelelő pedagógusi feladatok jellemzőinek táblázatos összefoglalása, amiből szintén egyenesen következik a pedagógusok attitűdváltásának szükségessége.

Czike Bernadett (1959) pszichológus-pedagógus, a Szabad Iskolák Alapítvány szakmai vezetője eredetileg doktori dolgozatnak írta meg könyvét, ami azonban oktatási segédanyagként megjelentetett formáján és stílusán szerencsére alig látszik: szinte teljesen mentes a tudományos szakzsargonától; nemcsak a pedagógusok, hanem mindenki által érthető nyelven értekezik az egész társadalmunkat és iskolarendszerünket érdeklő, izgató pedagógiai témákról.

Abstracts

Zsuzsa Ferge: What is happening to poverty? Deceptive „postmodernity“

Poverty and social exclusion are increasingly and justly becoming social concerns in the EU. Yet there are controversial quantitative findings that may suggest to some that the issue is not as serious as the EU thinks, that poverty may not be viewed as a painful, injuring and long-lasting life experience, and social exclusion a complex set of social ills.

As far as chronic poverty is concerned the results of panel studies are not always consistent. In some cases they show a relatively high rate of persistent poverty, in some others lasting poverty is contra-intuitively rare. In case of indicators of deprivation data show that many are deprived in one or another respect but the simultaneous presence of several factors of exclusion may be infrequent. The inconsistencies need to be analysed in more depth.

The paper analyses from two aspects the validity in Hungary of the hypotheses about postmodernity. It presents some phenomena that suggest that poverty may indeed seem volatile because e.g. windfall incomes help short escapes from poverty, and deprivation may be inconsistent because for instance the poor may use the throwaway assets of the more affluent. These, though, are fragile and reversible and ruffle only the surface. They did not (as yet) alter the underlying core processes of social exclusion. The second approach presents evidence to illustrate some of these deep-lying processes such as the increasing inequalities in education or mortality. In all likelihood the “great narratives” did not lose their relevance. With increasing inequalities and weakening social protection the reproduction of poverty seems to continue unaffected.

Péter Radó: Inequalities in primary and secondary education in Hungary

The paper offers a brief overview on the mechanisms that generate educational inequalities, their dynamics, the main conclusions can be drawn from the analysis of former education policy efforts and attempts to identify those areas of intervention that may reduce educational disparities. Inequalities in education are the results of a complex mechanism composed by pedagogical, organizational and systemic problems. All these problems cause a pressure for selection that is huge in international comparison. The governance of the Hungarian schooling system does not operate those instruments that have the potential to reduce this pressure, instead, it targets only its impacts. As a consequence, the negative impact of socio-economic status and ethnic affiliation on learning outcomes is huge, the impact of residential status, personal abilities and gender is smaller. The paper argues for a new approach in educational policy: instead of the traditional emphasis on disadvantaged student groups it calls for a – at least supplementary – policy that targets the under-performing schools and their development, that as, a policy that ensures professional accountability.

Mária Neményi: ...yes, there are Gypsies, indeed (Variations of Roma identity among Roma teenagers' parents)

As part of an extensive research project, our study examines the relation of the parents of Roma adolescents to their own Romaness through personal life histories. The analytic models defining different types of possible Roma identities that came out of the interviews combine individual experiences with reflections and evaluations, that is, sociological and psychological dimensions. Stereotypical majority opinions interiorized in self-perception led, in extreme cases, to self-hatred. The projection of negative images on others, thus shifting the threat on „other“ Gypsies –

those who are unable to accept the value system of the majority society – may be seen as a peculiar form of self-defense. The reactions of another group involved the denial of Roma traditions, even when this entailed conflicts in which one could not rely on the support neither of their own community, nor of the majority society that is unwilling to include those who wish to assimilate. A part of our interviewees, however, consciously decided to identify with traditions, promote Roma culture, re-learn the language, and participate in the fight of enforcing Roma interests.

Monica Kjorstad : Between professional ethics and bureaucratic rationality: the challenging ethical position of social workers who are faced with implementing a workfare policy

This article is based upon an empirical, qualitative study of social workers implementing the workfare policy in five municipal social welfare offices in Oslo, the capital of Norway. The concern of the study has been to investigate the conditions for the social workers' practice in this bureaucratic context where clients who apply for social and economic assistance will primarily be motivated to choose work rather than social insurance. Particular tasks and roles for social workers are defined in employment contracts and in job descriptions, but professional judgement and professional discretion are influenced by the individual appropriation of professional values and practices and how these are amalgamated to the individual's personal experiences in the practice of social work. The social worker can exercise authority in a very concrete and clear manner when implementing workfare. The law allows for considerable discretion, but internal rules and policies within municipalities can have a great impact upon the social worker and affect his/her practice. This implies that the normative and ethical values of the profession become imperative. The article focuses on the municipal social welfare offices as gate-keeping institutions and on the ethical position of the social workers in that context.

**Tamás Barcsi: From effectiveness to harmony
Can we reach the world of care and creation from the world of paradoxes?**

In my essay I critically analyze some basic notions and basic values of today's Western civilization. The fundamental goal of social analysis is to discover the problems of everyday and unquestioned processes. This might lead one to be confronted with problems and to find solutions on individual and social levels. The examined basic notions and values are development and effectiveness, information and knowledge, consumption and self-realization. The critical analysis of the Order of Liberty and Competition reveals certain "hiding-processes" and social-cultural paradoxes. I interpret our age as a crisis period, for example as the crisis of ecology, in which not even the Western culture can provide a life worthy of one's dignity. According to the positive scenario there might evolve a more harmonious culture based on respect due to the crisis. I present three alternative cultural basic notions or values: sustainable development and care, ecological attitude and respect, creation and the true self-realization. The most important question is whether there is a way from the world of effectiveness to the world of harmony?

esély

2007/4

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDIES

- 3 **Ferge Zsuzsa:** What is happening to poverty? Deceptive "postmodernity"
- 24 **Péter Radó:** Inequalities in primary and secondary education in Hungary
- 37 **Mária Neményi:** ...yes, there are Gypsies, indeed (Variations of Roma identity among Roma teenagers' parents)

SOCIAL WORK

- 53 **Monica Kjørstad:** Between professional ethics and bureaucratic rationality: the challenging ethical position of social workers who are faced with implementing a workfare policy
- 72 **Jørn Nielsen:** Working in the grey zone: the challenge for supervision in the area between therapy and social control

HUNGARIAN REALITY

- 84 **Éva Kecskés:** To the margin of rehabilitation

ESSAY

- 97 **Tamás Barcsi:** From effectiveness to harmony. Can we reach the world of care and creation from the world of paradoxes?

REVIEW

- 127 **István Csibra:** Old and/or new school and educator
- 130 Abstracts